

સાહિત્ય દર્શન (પહેલું)

અખાલાલ ગૃ. શાહ

સોલ એજન્ટ

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૧૬૪૨ કિંમત ૦.૧૦૦.

ગ્રંથનામ સ્વામિન્ય દશગિ. ૧

વર્ગાંક M ૨૪ : ૧૪૪ : ૨- : ૨૧

[પુંજી ઇલાકાના સરકારી ઇળવણી ખાતાએ મંજૂર કરેલું છે]

સાહિત્યદર્શન

પહેલું

: સંપાદક :

અંબાલાલ નૃ. શાહ. (ભા. વિ.)
(ભૂતપૂર્વ) હેડમાસ્ટર—પોષ્યુલર હાઈસ્કુલ
અમદાવાદ

સોલ એજન્ટ :

ગૂજર અંથરતન કાર્યાલય
ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ

પ્રકાશક
અબ્બાલાલ નૃ. શાહ
રાજ મહેતાની પોળ
અમદાવાદ

આવૃત્તિ ૨ છ
પ્રત ૧૨૫૦
સંવત ૧૯૬૫
સન ૧૯૩૬

કિંમત દસ આના

— ૩૩૩ —

— તયાર છે —

સાહિત્યદર્શન—બીજું પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે મંજૂર ૦-૧૪-૦

સાહિત્યદર્શન—ત્રીજું ,. ,. ,. ,. ૧-૨-૦

ગ્રંથસ્વામિત્વના સર્વ હક સંપાદકને સ્વાધીન છે.

મુદ્રક,

મણિલાલ કલ્યાણદાસ પટેલ,
સૂર્યપ્રકાશ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ,
પાનકોર નાકા : અમદાવાદ.

નિવેદન-પહેલી આવૃત્તિનું

જ્યારથી મેટ્રિકની પરીક્ષામાં ગૂજરાતી ભાષાને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે ત્યારથી માધ્યમિક શાળાઓને ઉપયોગી થાય એવા ગદ્યપદ્યયુક્ત સાહિત્યસંગ્રહો ફીક બહાર પડ્યા છે. એવો એક વધુ સાહિત્યસંગ્રહ આજે ઉમેરાય છે.

ગૂજરાતી ભાષા, પ્રેમાનંદકાળ પૂર્વે અપ્રિય હતી તે મટી પ્રિય અને મિષ્ટ બનતી આવી છે અને આજે તેના પ્રત્યેની અભિરુચિ સૌમાં દેખા દે છે. દિનપ્રતિદિન ગૂજરાતી ભાષા પ્રત્યેની અભિરુચિ વધતી જાય છે તેમજ મુંબઈ વિદ્યાપીઠે તેને બીજી ભાષા તરીકે સ્થાન આપ્યું છે, તેથી આ ભાષાનું મહત્ત્વ ક્રમશઃ વિકાસ પામે એ સ્વાભાવિક છે.

આ દૃષ્ટિએ આજના સંગ્રહોમાં આવતી કાલે કંઈક વિશેષ તત્ત્વ ઉમેરાય તો સાદું, એમ સમાજ વાંછતો જ કરશે. આવા બીજા સંગ્રહો ભવિષ્યમાં તૈયાર થશે તેનીય યુગધર્મ મુજબ આવશ્યકતા રહેશે, એ વિચાર બરાબર હોય તો આ સંગ્રહને કેટલો આવકાર આપવો એનો નિર્ણય સંસ્કારી પ્રજા પાસે રહે એ જ ફીક છે.

ઋષિ અને શિષ્ટ એવા લગભગ સઘળા જ ક્ષેત્રોની વાનગીઓ અહીં રજુ થઈ છે એવો કથનભાવ નથી જ; તથાપિ અર્વાચીન અને અદ્યતન ક્ષેત્રોની પ્રસાદીથી આજના વિદ્યાર્થીઓ પરિચિત રહે અને રસાસ્વાદ કર્યા કરે, એ મારી ઈચ્છા અને એટલી સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નો થયા છે; અને કેટલે અંશે ફળાભૂત થયા છે તે નક્કી કરવાનું કામ માફ નથી. આમ છતાં પ્રાચીન કવિઓને વિસરવા દેવા એ કિંચિદપિ યોગ્ય નથી તેમજ તેમના સામાન્ય હિતની વિરુદ્ધ પણ છે!

ગૂજરાતી ભાષાનો નરસિંહ મહેતાના કાળથી તે આજ લગીનો ઈતિહાસ પણ વિદ્યાર્થીઓને જાણુવો જરૂરનો છે, અને તે ભાષા-જ્ઞાનની અભિરુચિમાં અંતરાયરૂપ છે એમ તો નહિ જ કહી શકાય. ઇતિહાસનું એવું ટૂંકું દિગ્દર્શન આ 'સાહિત્યદર્શન'ના બીજા ને ત્રીજા ભાગમાં આપવામાં આવેલું છે.

આ સંગ્રહ ઉપયોગી નિવડશે તો હું મારો શ્રમ સફળ થયો માનીશ. આ સંગ્રહ તૈયાર કરવામાં મને શિક્ષકોએ અને મિત્રોએ સંગ્રહને અદ્યતન (up-to-date) બનાવવાની દૃષ્ટિએ જે સૂચનાઓ અને સાહાય્ય આપેલી છે તે માટે હું તેઓનો તેમજ જે જે બેખડોનાર બેખોવડે આ સંગ્રહ અલંકૃત થયો છે તે સૌનો અહીં આભાર માનવાની તક લઉં છું.

રાજ્ય મહેતાની પોળ
અક્ષયતૃતીયા, ૧૯૯૦
અમદાવાદ

અંબાલાલ નૃ. શાહ

નિવેદન-બીજી આવૃત્તિનું

આ શિક્ષણ-ગ્રંથની પહેલી આવૃત્તિ જૂન માસમાં પ્રગટ થવા પામી હતી અને ત્યાર બાદ આજે બરાબર પાંચ વર્ષે તેની બીજી આવૃત્તિ થાય છે. આ બધો સમય દરમિયાન કોઈ પણ શિક્ષણ સંસ્થા પાસે લાગવગ કે વિનંતિની ઝડી વરસાવ્યા સિવાય સ્વેચ્છાથી આનો સ્વીકાર થયો છે એથી પાઠ્યપુસ્તકની ઉપયોગિતા સ્વયંસિદ્ધ બને છે.

પહેલી આવૃત્તિના નિવેદનકાળે 'મુંબઈ વિદ્યાપીઠ' પાસે રાખેલી આશા આજે ફળી છે અને એથી ગૂજરાતી ભાષાનું પ્રાધાન્ય ઝટ તરી આવે છે. આ સ્થિતિમાં વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો ઉભય માતૃભૂમિ અતે માતૃભાષાનો સમન્વય સાધશે તથા બન્નેની મહત્તાને સમજશે. સમીક્ષકોએ આ સંગ્રહની નૂતન દૃષ્ટિ વખાણી છે. એથી સંતોષ નહિ માનતાં વિશેષતા સાધવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ નવી આવૃત્તિમાં મહત્વનો કશો સુધારો વધારો કર્યો નથી. આજની અદ્યતન દૃષ્ટિ વાંછે છે એવા થોડાક બેખો ઉમેરી તથા

કાવ્યવિભાગનું સુદ્રણ મોટા ટાઈપથી તૈયાર કરાવરાવી તેનું કદ વધાર્યું છે. સુરુચિને ઉપયુક્ત અને એવું ગેટ-અપ તૈયાર કરવામાં શક્ય પ્રયત્ને સરસતા સાધવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તે કેટલે અંશે ફળી-જૂત થયેલ છે તે પુસ્તક પરથી જણાઈ આવશે. છાપજૂલ નથી જ રહેવા પામી, એવું કથન નથી, પણ તરત પરખાઈ આવે અને સુધારી શકાય તેવી છાપજૂલો સુધારી લેવા વિનંતિ છે.

૧૯૩૪ના ગ્રંથોની સમીક્ષા કરતાં ‘અમદાવાદ—ગુજરાત સાહિત્ય સભા’ તરફથી સમીક્ષક શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર હરિહરશંકર દવેએ લખ્યું છે કે—“ ‘સાહિત્યદર્શન ભા. ૧-૨’ (શ્રી. અંબાલાલ નૃ. શાહ)...એ આપણા સાહિત્યમાંથી ચૂંટી કાઢેલી રસિક કૃતિઓના સંગ્રહ છે. અનેમાં પ્રાચીન કાળથી માંડીને છેક અદ્યતન લેખકની કૃતિઓની સવિવેક ચૂંટણી કરવામાં આવી છે. ” (પૃષ્ઠાંક ૮૬) શ્રી. નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી (M. A.) એ ૧૯૩૫ના ગ્રંથોની સમીક્ષા કરતાં ઉપરની સંસ્થા તરફથી આ પુસ્તકો માટે લખ્યું છે કે—“આવો જ બીજો સંગ્રહ ‘સાહિત્યદર્શન’ ભાગ ૧ થી ૩ શ્રી. અંબાલાલ નૃ. શાહ તરફથી બહાર પાડવામાં આવ્યો છે. શ્રી. અંબાલાલ નવલકથા લેખક તરીકે જાણીતા થયા છે. વળી તે ગુજરાત વિદ્યાપીઠના ભાષા વિશારદ છે. તેમણે તૈયાર કરેલાં આ પુસ્તકો માધ્યમિક શાળાના ચોથા-પાંચમા અને છઠ્ઠા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓની જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં રાખીને પહોંચી વળે તેવા છે. ” એક સંસ્થા તરફથી નિયમિત પ્રતિવર્ષ ગ્રંથાવલોકનોની થતી સમીક્ષામાંથી આ અભિપ્રાયો ટાંકવામાં આવ્યા છે અને આ પુસ્તકોને મુંબઈ ઈલાકાના કેળવણી ખાતાએ માધ્યામિક શાળાનાં ધોરણ ચાર, પાંચ, છ માટે મંજૂર કરી તેમની ઉપયોગિતાને સાર્થક કરી છે.

દરેક કૃતિની પંક્તિસંખ્યા ‘લેખાનુક્રમ’માં રપાટપણે ગતાવી છે. એથી વર્ષમાં કરવાના અભ્યાસની લીટીઓનો ક્યાસ થઈ શકશે.

ટિપ્પણ દૂંકું અને શિક્ષકને મદદરૂપ થાય એ રીતે આપવામાં આવ્યું છે. ત્યાં દરેક ગૂંચવણનો ઉકેલ થતો નહિ જણાય અને તે

વાળખી છે—કેટલુંક શિક્ષક પર છોડવું જ રહ્યું. કેટલેક સ્થળે અર્થ નિર્ણય કરવામાં મુશ્કેલી જણાતાં સંપાદક સાથે પત્રવ્યવહાર થશે તો તેથી ભાવિ માર્ગદર્શનમાં તેનો સારો ઉપયોગ થશે.

આટલું છતાં કાવ્યો પરની ટીકા સર્વાંશે સાચી જ છે, એવો આગ્રહ ન રાખી શકાય. કવિ પ્રસંગોચિત કાવ્યો લખે છે અને ટીકાકાર તેની દૃષ્ટિએ કવિતાના સંજોગોનો શક્ય પ્રયત્ન વિચાર કરી ટીકા લખે છે. દૃષ્ટિભેદ રહેવાનો જ. એટલે શિક્ષકને બીજા અર્થ પણ સૂઝે. આથી શિક્ષકને બધી પરિસ્થિતિઓનો વિચાર કરીને કવિતા, કવિતા પરની ટીકા અને તેના ઉપરથી પણ ઉદ્ભવતી ટીકાનો વિચાર કરવો રહ્યો. મને આવો એક પ્રસંગ યાદ છે. એક શિક્ષક મિત્ર કહેતા હતા કે અસંબંધતા ધરાવતાં વાક્ય વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવાં મુશ્કેલ પડે છે અને આ સાચું પણ છે. પાદદોષ, પંક્તિદોષ, મુદ્રણદોષ, પંક્તિઓમાંથી નિષ્પન્ન થતો અસ્ફુટ અર્થ અને ધણીક વખત પ્રયત્ન કરવા છતાં અર્થ ન મેસે એવી સ્થિતિ અને છે. ત્યાં એટલી સાહિત્યની ન્યૂનતા, શુદ્ધ વ્યાકરણદોષ કે પાકાન્તર વગેરે કારણભૂત છે એમ વિદ્યાર્થીઓને ખુશીથી જણાવી શકાય.

જે ધોરણ માટે આ સંગ્રહ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે તે દૃષ્ટિ જેમ સચવાઈ છે તેમ એકજ વર્ગના વિવિધ કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓને ઉપયુક્ત અને તેમજ પ્રતિવર્ષ નવી યોગ્ય સાહિત્ય કૃતિઓની રસમય ચૂંટણી શક્ય અને એટલું વૈવિધ્ય આમાં રખાયું જણાશે. આ રીતે પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન કવિઓનાં કાવ્યોમાં આપ્યાનો, ભક્તિપદો, ઊર્મિકાવ્યો, કથા કાવ્યો, છાંપા, લોકસાહિત્ય, ગદ્યના બધા પ્રકારો—બધું જડી આવશે.

છંદસે જે મિત્રોએ સાહાય્ય આપી છે તેમની અહીં આભાર-નોંધ ક્ષેતાં અત્યન્ત આનંદ થાય છે.

રામજયંતી સં. ૧૯૯૫

તા. ૨૯-૩-૩૯

અમદાવાદ

અંબાલાલ નૃ. શાહ

લેખાનુક્રમ

કાવ્ય-વિભાગ

૧. નરસિંહ મહેતા [૩-૩૮]	૧-૪
૧. કૃષ્ણનાં તોફાન [૧૨]	૨
૨. જશોદાની કૃષ્ણને વિદાય [૧૮]	૩
૩. ઓ પેલો ચાંદલિયો [૮]	૪
૨. મીરાંબાઈ [૧-૬]	૪-૫
૪. બોલે ઝીણા મોર [૬]	૫
૩. પ્રેમાનંદ [૨-૪૩૨]	૫-૭
૫. દેવકી વિલાપ [૩૨]	૬
૬. સુદામા-આખ્યાન [કડવું ૩-૪-૫-૬-૭ ૮-૯-૧૦-૧૧-૧૨-૧૩-૧૪] [૧૨-૪૦૦]	૭
૪. સામળ [૨-૨૪]	૭-૩૦
૭. પ્રેમાનંદ પર પ્રહાર [૬]	૨૬
૮. વચન પાળવા વિષે [૧૮]	૩૦
૫. પ્રીતમ [૨-૨૪]	૩૧-૩૩
૯. સંતસમાગમ [૧૨]	૩૨
૧૦. હરિનો મારગ [૧૨]	૩૩
૬. પ્રહ્લાનંદ [૧-૧૭]	૩૩-૩૪
૧૧. શિર સાટે [૧૭]	૩૪
૭. કવિ દલપતરામ ડાહ્યાબાઈ [૮-૨૦૮]	૩૪-૩૬
૧૨. ૧ સચોટ જવાબ [૮]	૩૫
,, ૨ અછકલો [૬]	૩૫
,, ૩ સંગીતની કહર [૮]	૩૬
,, ૪ અન્યોક્તિ [૮]	૩૬
,, ૫ ગુજરાતીનો વકીલ [૮]	૩૬

„ ૬ જૂનો ચાલ [૮]	૩૭
„ ૭ મહીવાસ [૩૦]	૩૭
„ ૮ હાલરડું [૩૨]	૩૬
૮. મહિશંકર રતનજી ભટ્ટ ‘કાન્ત’ [૨-૪૦]		૩૬-૪૨
૧૩-૧ વહાલાંઓને ઉપદેશ [૨૦]	૪૧
„ ૨ કલાપીને સંબોધન [૨૦]	૪૨
૯. સુરસિંહજી તપસિંહજી ગોહેલ—‘કલાપી’ [૩-૧૦૭]		૪૨-૫૦
૧૪. ત્યાગ [૨૨]	૪૫
૧૫. ગ્રામ્ય માતા [૫૨]	૪૬
૧૬. કૂલ વીણ સખે [૩૩]	૫૦
૧૦. સર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ [૧-૨૪]		૫૦-૫૧
૧૭ પ્રભુમય જીવન [૨૪]	૫૧
સુભાષિત [૪૧]		૫૩-૫૪
૧૧. જન્મશંકર મહાશંકર ખુચ—‘હલિત’ [૩-૨૬]		૫૩-૫૬
૧૬. ગરવાં ગામડિયાં [૧૦]	૫૪
૨૦. વસમી વિદાય [૧૨]	૫૫
૨૧. એક તું અંતર્યામી [૭]	૫૬
૧૨. અરદેશર ફરામજી ખખરદાર [૩-૫૩]		૫૬-૫૬
૨૨. ભારતનો ઝંડો [૨૪]	૫૭
૨૩. વંદોજિયો ને વેરાગણ [૨૧]	૫૮
૨૪. ? (ક્યા) [૮]	૫૯
૧૩. હામોદરદાસ ખુશાલદાસ બોટાદકર [૧-૨૦]		૫૯-૬૦
૨૫. વિદ્ધ મૃગ [૨૦]	૬૦
૧૪. હોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટ [૧-૮]		૬૦-૬૧
૨૬. દૂધના દૂધમાં ને પાણીના પાણીમાં		૬૧

૧૫. નરસિંહરાવ લોળાનાથ દિવેદિયા [૧-૮]	૧૧-૧૨
૨૭. મૃત્યુને પ્રાર્થના	૧૨
૧૬. જીગતરામ ઠવે [૧-૧૨]	૧૧-૧૩
૨૮. હારે અમે દાળાં [૧૨]	૧૩
૧૭. કેશવ હ. શેઠ [૧-૨૪]	૧૩-૧૪
૨૯. પતિતપાવન [૨૪]	૧૫
૧૮. ત્રિયમ્ [૨-૩૧]	૧૪-૧૫
૩૦. મારી જન્મભૂમિ [૧૪]	૧૫
૩૧. જનની જન્મભૂમિ [૨૩]	૧૫
૧૯. અંબાલાલ નૃ. શાહ [૨-૪૨]	૧૫-૧૭
૩૨. હૈયું માંડે દેલે ચઢયું [૨૪]	૧૬
૩૩. મીઠલડો સુજ મોર [૧૮]	૧૭
૨૦. જીજ્ઞાભાઈ રતનજી દેસાઈ 'સ્નેહરશ્મિ' [૧-૧૪]	૧૭-૧૮
૩૪. તારાને [૧૪]	૧૮
૨૧. ત્રિભુવનદાસ પુરુષોત્તમદાસ હુહાર 'સુન્દરમ્' [૧-૨૮]	૧૭-૭૦
૩૫. ભંમડી [૨૮]	૭૦
૨૨. ત્રિભુવનદાસ ગૌરીશંકર વ્યાસ [૨-૫૭]	૭૦-૭૨
૩૬. પોપટજી [૧૦]	૭૧
૩૭. સંધ્યા [૪૭]	૭૨
૨૩. વિક્રમરાય યજ્ઞેશ્વર આવસાથી [૧-૧૨]	૭૨-૭૪
૩૮. મીઠી સાથે ભાત [૬૨]	૭૪
૨૪. જિભાશંકર ભોષી [૩-૪૦]	૭૪-૭૬
૩૯. ગુલામ [૮]	૭૭
૪૦. એક બાળકોને રમશાને લઈ જતાં [૧૮]	૭૮
૪૧ મારી ઋતુઓ [૧૪]	૭૬
૨૫. રમજીલાલ પીતાંબરદાસ સોની [૧-૧૫]	૭૬-૮૦
૪૨ વિધવા [૧૪]	૮૦

૨૧. હરિહર પ્રાણ્યશંકર ભટ્ટ [૧-૪]	૮૦-૮૧
૪૩ સમયની પળો [૪]	૮૧
૨૭. ચિમનલાલ દામોદરદાસ ત્રિપાઠી [૧-૧૦]	૮૧-૮૧
૪૪ શૈશવકાળ [૧૦]	૮૧
૨૮. રમણુલાલ નરહરિલાલ વકીલ [૧-૧૮]	૮૧-૮૨
૪૫ કાળની લીલા [૧૮]	૮૨
૨૯. પુખ્તપાળહેન વકીલ [૧-૭]	૮૨-૮૩
૪૬ વિરમૃતિ [૭]	૮૩
૩૦. ઇન્દુલાલ કુલચંદ ગાંધી [૨-૭૯]	૮૩-૮૭
૪૭ બીલીપત્ર [૬૩]	૮૩
૪૮ ગુર્જર-ચમુના	૮૭
૩૧. ચંદ્રકાન્ત મંગળજી ઓઝા [૨-૧૫૦]	૮૭-૯૧
૪૯ કચ્છેવથાની [૮૨]	૮૮
૫૦ ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા [૬૮]	૯૧
૩૨. પ્રભુભાઈ પટેલ [૧-૧૧]	૮૧-૯૪
૫૧ તરણા ઓથે હુંગર [૧૬]	૯૪
૩૩. રમણિકલાલ અરાલવાલા [૧-૨૨]	૯૪-૯૫
૫૨. હવાઈ [૨૨]	૯૫
૩૪. સોમાભાઈ ભાવસાર [૧-૧૮]	૯૫-૯૬
૫૩ હૈયાની હોડલી [૧૦]	૯૬

ગદ્ય—વિભાગ

૧. નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડ્યા [૧-૧૦૬]	૯૬-૯૭
૧ રુદ્રમાળની સ્થાપના [૧૦૬]	૯૭
૨. નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ: નંદશંકર વૃક્ષભાઈશંકર [૧-૮૪] ૧૭-૨૦૨	
૨ ચઢાઈની તૈયારી [૮૪]	૧૦૨

૩. સર રમણભાઈ મહિપતરામ નીલકંઠ [૧-૧૧]	૧૦૨-૧૦૫
૩ જ્ઞાતિ બન્ધનની બેડીઓ [૧૧]	૧૦૫
૪. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી [૪-૨૩૬]	૧૦૫-૧૧૭
૧ રાણકદેવી [૭૬]	૧૦૮
૨ એક સાધારણ અનુભવ [૬૬]	૧૧૨
૩ હાથીને પગે [૬૧]	૧૧૬
૪ પતિમુગ્ધ મંજરી [૩૬]	૧૨૩
૫. નૃસિંહમસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ [૧-૧૧૦]	૧૨૩-૧૨૫
૮ શકમ પ્રતિ-૧ [૧૭૦]	૧૨૩
૬. મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી [૧-૫૬]	૧૨૫-૧૩૨
૯ રાજા છતાં નોકર [૫૬]	૧૩૨
૭. કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા [૧-૧૫]	૧૩૨-૧૩૫
૧૦ માતૃશ્રી શિવદાશી [૬૫]	૧૩૫
૮. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર [૧-૨૪]	૧૩૫-૧૩૮
૧૧ ઉછરતા લેખકને [૨૪]	૧૩૮
૯. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેકર [૧-૧૨]	૧૩૮-૧૩૯
૧૨ બળિનું રાજ્ય [૬૩]	૧૩૯
૧૦. રામનારાયણ નાગરદાસ પાઠક [૧-૭૬]	૧૩૯-૧૪૨
૧૩ માંડે નામ ઉમારી નહિ [૭૬]	૧૩૯
૧૧. હરરાય દેસાઈ [૧-૧૪૭]	૧૪૨-૧૪૬
૧૪ વેદસ દાદા [૧૪૭]	૧૪૬
૧૨. ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી [૧-૧૧૨]	૧૪૬-૧૫૬
૧૫ ચતિની વાંછના [૧૧૨]	૧૫૬
૧૩. સંકલિત [૨-૧૮૮]	૧૫૬-૧૧૭
૧૬ ચાણક્ય [૫૩]	૧૫૭
૧૭ શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડ [૧૧૩]	૧૫૯

૧૪. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે [૧-૬૫]	૧૧૩-૧૧૬
૧૮. ખોદી બે આની [૬૫]	૧૧૩
૧૫. ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ [૧૮૬]	૧૧૩-૧૧૬
૧૯. નાનપણની વાતો [૮૬]	૧૧૭
૧૬. અંખાલાલ નાથાભાઈ મિસ્ત્રી [૧-૧૪૮]	૧૧૬-૧૭૭
૨૦. રૂદ્રમાળનું ખાત સુદ્ધર્ત [૧૪૮]	૧૭૧
૧૭. અંખાલાલ નૃ. શાહ [૧-૭૩]	૧૭૧-૧૭૭
૨૧. વિવાહ વિષે વાતચીત [૭૩]	૧૬૭
૧૮. હિંમતલાલ યુનીલાલ શાહ [૧-૧૦૮]	૧૭૭-૧૮૦
૨૨. બકુલા અને તેનું વ્યક્તિત્વ [૧૦૮]	૧૮૦
૧૯. પ્રભુભાઈ પટેલ [૧-૧૦૮]	૧૮૦-૧૮૪
૨૩. ચોર [૧૧૭]	૧૮૪
૨૦ માધુકરી [૭૬]	૧૮૪-૧૯૨
૨૪-૧. ફેઈસ પાહડર [૩૦]	૧૯૦
,,-૨. ચન્ની પડવો [૨૧]	૧૯૧
,,-૩. દુનિયાનું અમૃત-ફહીં [૨૮]	૧૯૨

શ્રી. અંખાલાલ નૃ. શાહ (ભાષાવિશારદ)

કૃત અન્ય પુસ્તકો

૧ ગરીબાઇનો ગર્જન	કિં. રૂ. ૧—૪—૦
૫૨ જલીમ જલ્લાહ	કિં. રૂ. ૦—૧૨—૦
૫૩ હૃદય જવાળા	કિં. રૂ. ૧—૮—૦
૪ સ્વ. ' મણિકાન્ત 'નું જીવન ને કવન ...	કિં. રૂ. અમૂલ્ય
૫ ધૂપસુગન્ધ ... [રાસ ગરબા વગેરેનો સંગ્રહ]	કિં. રૂ. ૦—૧૦—૦
અઆ ચિહ્નવાળાં પુસ્તકો વડોદરા રાજ્યનાં પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર થયેલાં છે.	

શુદ્ધિ પત્ર ૬

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૫	૧૦	૯૬૫	૯૬૫
૧૭	૭	૬૨ જોડ	૬૨જોડ

[પાનું ૨૧ અને આગળ ૬૬૫ પુરું થાય છે ત્યાં લગી-ગોરાણીની દહોણી માગ્યાની ટેવના જવાબમાં શ્રીકૃષ્ણે જે કામ કરી બતાવ્યું તે આઠ મહાસિદ્ધિઓનું પરિણામ છે. ' અણિમા લઘિમા પ્રાપ્તિઃ પ્રાકાશ્યં મહિમા તથા । ર્દશિત્વં ચ વશિત્વં ચ તથા કામાવસાયિતા ॥

આણુ જેવડા થઇ જવાની શક્તિ એટલે અણિમા. હલકા થઈ જવાની શક્તિ એટલે લઘિમા, પોતાને સ્થાને રહ્યાં રહ્યાં અંદ્ર જેવા દૂરના પદાર્થને પણ સ્પર્શ કરવાની શક્તિ એટલે પ્રાપ્તિ. ઈચ્છા મુજબ ગમે ત્યાં હરવા ફરવાની શક્તિ એટલે પ્રાકાશ્ય. આથી એ ધારે તો પૃથ્વીમાં પણ પેસી શકે છે. અને પૃથ્વીને ફેંડીને પણ ઉપર આવી શકે છે. પાણીમાં ગમે તેટલો લાંબો વખત ડૂબકી મારી શકે છે તેમજ ધારે ત્યારે પાણીમાંથી બહાર આવી ટકી શકે છે. મોટા થઇ જવાની શક્તિ એટલે મહિમા. સર્વ ભૂત અને ભૌતિક પદાર્થોની ઉત્પત્તિ, રિચતિ અને લય એટલે નાશ કરવાની શક્તિ તે ઇશિત્વ. ભૂત અને ભૌતિક પદાર્થોને પોતાને વશ કરી લેવાની શક્તિ તે વશિત્વ. પોતાના સંકલ્પબળને સિદ્ધ કરવા ભૂતોના સ્વભાવમાં પણ ફેર કરી શકે અને જેથી અમૃતને બદલે વિષ આપીને પણ યોગી માણસને જીવતો કરી શકે છે તે કામાવસાયિતા [પાતંજલ યોગસૂત્ર-વિભૂતિપાઠ ૪૪-૪૫ માંથી] આ સ્થળે હાથ લાંબાવી દહોણી આપવી અને સાગરમાં જાંપલાવી પાતાળમાં જવું તે 'પ્રાપ્તિ' અને 'પ્રાકાશ્ય'.

૩૪	૫	સાડે	સાડે
૫૧	૨૪	તુથી	તુથી

[' વિશે ' અને ' વિષે '— આ બન્ને રૂપો 'સંબંધી' અર્થમાં આવે છે.]

૫૨	૧૭	હૃદયમાં	હૃદયમાં
૫૨	૧૯	૩	૩'
૫૬	૭	સાદે	સાથે

૧૧	૧	લાવીશું	લાવીશું
૧૧	૩	ત	ન
૧૧	૫	કરમાન	કર માન
૭૮	૧૫	નહિ	નહિ.
૭૮	૧૬	ધર,	ધર?
૭૮	૧૬	વળાંકે	વળાંકે
૭૮	૨૩	ઊંચા કરી	ઊંચા કર કરી
૭૮	૨૩	ક્યાંય,	ક્યાંક
૭૯	૧	પછાડી ઊંચે	પછાડી રવર ઊંચે
૯૬		હલ્લી લીટી સોગરરાજ	સોગરરાજ

એક બાળકીને રમશાને લઈ જતાં,-૫૮-એક નાની બાળકીના મરણને કહિની નજરે જોવાનો અહીં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આવા બનાવોથી ટવાઈ ગયેલા માણસોને એની કશી અસર થતી નથી પરંતુ બનાવની બીજા ઉપર થયેલી અસર જોઈને તેવાની ઉપર પણ અસર થાય છે. એક નાની બાળકીનું મરણ થયું છે અને એમાં રડવા જેવું કશું પણ હોય એમ કોઈને લાગતું નથી. છોકરી મરે એથી વડમા-મોટી મા-લોક-લાજો આંખમાં આંસુ લાવે એટલું જ. તેની માતાને સાચું દુઃખ થાય છે. પરંતુ કહણ હૃદયના ટવાયલા ડાઘો પારકે ઘેર આંસુ પાડવામાં નાટક સિવાય બીજું સમજતા જ નથી. ડાઘો પછી શબને ઉપાડી ચાલ્યા જતા હતા ત્યાં રસ્તામાં આ બાળકીની બહેનપણીનું ઘર આવે છે. આટલે ઉભી તેને નિરાંતે નવી રીતે સૂતેલી જોઈ ખૂશી થઈ, પણ તરતજ જાણ્યું કે તે રમત ભયંકર હતી. તેની બહેનપણી હંમેશની વિદાય લેતી હતી. એટલે તેણે ઊંચા કરેલા હાથ ગળા પાછળ નાંખી દઈ પગ પછાડી રડવા લાગી ગઈ. આ દૃશ્યના દૃષ્ટા કે નાયક પોતે શન્યમનસ્ક હતા અને રોવાની લગીરે ધબ્બા નહોતી. છતાં આટલું જોયા પછી તેમનાથી રોવાઈ ગયું.

પાન	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૯૭	૧	(૧૮૩૬-૫૩)	(સને ૧૯૩૬-૮૮)
૧૦૧	૧૭	આને છે	આવે છે.
૧૦૧	૨૧	આવ્યા	આવ્યા
૧૦૨	૧૧	દૈવસંતોગે	દૈવસંતોગે
૧૦૨	૧૭	અચંબો	અચંબો
૧૦૬	૨૩	બીજો માણસ	બીજો માણસ
૧૦૬	૨૪	લાવવા	લાવવા

૧૦૭	૭	કલકાણુ કામ	કલ્યાણુ કામ
૧૦૭	૧૨	આયોગ્યનો	અયોગ્યનો
૧૦૮	૨૦	ઉધરથી	ઉપરથી
૧૦૯	૧	લમ	લમ
૧૦૯	૪	સ્વપ્ન દૃષ્ટા	સ્વપ્ન દ્રષ્ટા
૧૧૨	૮	ગલાલ	ગુલાલ
૧૧૩	૧૦	શબ્દાંગારોની	શબ્દાંગારોથી
૧૧૩	૨૩	છાડી	છડી
૧૧૯	૫	તલપ	તૈલપ
૧૧૯	૯	દિગ્વિજય	દિગ્વિજય
૧૨૦	૮	ટલ્યું	કલ્યું
૧૨૦	૧૩	વિજય	વિજય
૧૨૧	૮	કર્તવ્ય પરાપણુ	કર્તવ્યપરાયણુ
૧૨૨	૫	પંપાળા	પંપાળ્યા
૧૨૨	૬	મુજને	મુંજને
૧૨૩	૧	કથું	કથું
૧૨૩	૨	પ્રેમપાસમાં	પ્રેમપાશમાં
૧૨૩	૨	હોય	હોઇ
૧૨૫	૨	વ્યવહાર	વ્યવહાર
૧૨૬	૬	કુતરાંમી	કુતરાંની
૧૨૬	૭	દરવાજો	દરવાજો
૧૨૬	૨૭	વળી	વરી
૧૨૭	૧૬	તો તે	તો તો
૧૨૭	૨૭	ખોજાવા	ખોલવા
૧૨૮	૭	આહ્યો	વાહ્યો
૧૨૯	૧૧	સાંભળે છે ?	સાંભરે છે ?
૧૩૦	૩	ચિન્હ	ચિહ્ન
૧૩૦	૩	શસ્ત્રાશત્રોનો	શસ્ત્રાસ્ત્રોનો
૧૩૦	૧૪	ક્યાં	ક્યાં
૧૩૦	૨૦	તેમને	તમને
૧૩૨	૧૪	કેશ	કેસ
૧૩૨	૨૭	કોન્એસથી	કોન્એસની

૧૩૩	૧	બુંબેશને	બુંબેશને
૧૩૩	૨	‘નવજીવના’	‘નવજીવન’
૧૩૩	૧૭	મ્રત	મ્રત
૧૩૬	૩	અમના	એમના
૧૩૬	૧૨	ઝીઝોને	ઝીઝોને
૧૩૬	છેલ્લી	ને આશરે	ને આસરે
૧૩૭	૮	નીકરી	નીકળી
૧૩૭	૬	આળે	આરે
૧૫૧	૧૭	જ્ઞાતિ	જ્ઞાતિ
„	૧૮	સાહિત્ય ક્ષેત્ર	સાહિત્ય ક્ષેત્ર
„	૨૫	ધણા	ધણા
૧૫૨	૧૦	વિમળદેવ	વિમળદેવ
„	૧૧	‘રાજ્યધિરાજ’	‘રાજ્યધિરાજ’
૧૫૩	૬	ચિન્તા	ચિન્તા
„	૧૦	ચિર્દેન	ચિર્દે
„	૧૨	રત્નાળીદેવીતો	રત્નાળીદેવી તો
„	૧૬	તીર્થયાત્રનો	તીર્થયાત્રાનો
„	૨૨	રીસાલો	રિસાલો
૧૫૪	૧૬	જેવાઓને	જેવાઓનો
૧૫૫	૩	“નાણીને એક જણે કહ્યું છે.”	રાણીને ‘બાકીના શબ્દો :
„	૪	ગોરજીએ જવાબ દીધોઃ (એ શબ્દો ૨૬) “રાણીને”	
„	૧૧	ગે રએજી	ગોરજીએ
„	૨૨	“હા ગુરૂદેવ,”	“હા,” ગુરૂદેવ
૧૫૬	૧૫	ધરાદાથીજ	ધરાદાથી
૧૫૭	૧૮	સંભવ	સંભવ
„	૧૬	અમકૃત	સંગકૃત
„	૨૧	હિંદનાં	હિંદના
„	૨૬	વિન્સેન	વિન્સેન્ટ
૧૫૯	૧૮	અદ્ભુત	અદ્ભુત
૧૬૯	૧	ખંડેરાવનાં	ખંડેરાવનાં
„	૨૫	હારજન	હરિજન

સાહિત્ય દર્શન

કૃષ્ણભક્તિનાં પદો

વસુદેવ-દેવકીના આઠમા પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ, ભગવાનના અવતારતરીકે પૂજ્ય છે. મહાભારતના યુદ્ધમાં પાંડવોની તરફથી એમણે ભાગ લીધેલો. તેઓ નિર્વાણ પામ્યા ત્યારબાદ અનેક વર્ષે એમની ભક્તિનો એક સંપ્રદાય નીકળ્યો. આને વૈષ્ણવસંપ્રદાય કહેવામાં આવે છે. ઇ. સ. ૧૪મા-૧૫મા સદીમાં કૃષ્ણભક્તિનો પંથ ગૂજરાતમાં ખૂબ ફેલાયો. તેની અસર ગૂજરાતના કવિઓ ઉપર થયા વિના રહી નહિ. તે વખતે લખવા વાંચવાની કલાનો પ્રચાર બહુ નજીવો હતો; છતાં કવિઓ જે ધાર્મિક આંદોલનો અનુભવતા તે પદોમાં ઉતારવામાં આવતાં. આવી રીતે ગૂજરાતી સાહિત્યના પ્રાચીન યુગમાં કૃષ્ણભક્તિનાં ધણાં પદો લખાયાં છે.

નરસિંહ મહેતા—ગૂજરાતના પહેલા સુપ્રસિદ્ધ કવિ છે. તેમણે મોટે ભાગે કૃષ્ણભક્તિનાં જ પદો લખ્યાં છે. તેઓ ધણા લોકપ્રિય કવિ છે. આજ પાંચસો વર્ષ પછી પણ એમનાં પદો અને પ્રભાવિયાં ગૂજરાતમાં જેટલાં ઘર ઘર ગવાય છે તેટલાં બીજાં કોઈપણ કવિનાં કાવ્યો ભાગ્યેજ ગવાતાં હશે. તેઓ એક મહાન ભક્ત હતા. દુનિયાની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાને તથા બંધનો અડા કરવાને તેઓ શ્રમ લેતા નહિ, એ બધા માટે તેઓ પરમેશ્વર પર આધાર રાખતા, અને તેમના ભજનકીર્તનમાં રાતદિવસ તહલીન રહેતા. એમ કહેવાય છે કે એમના પુત્રના વિવાહ વખતે, પુત્રીના સીમંત વખતે, પિતાશ્રાદ્ધ વખતે તેમજ રા'માંડળિકે તેમના પર હાર ચોર્યાનો આરોપ મૂક્યો તે વખતે પ્રભુએ જાતે હાજર થઈને એમની લાજ રાખી હતી.

મીરાંબાઈ—એ પણ નરસિંહમહેતાની માફક કૃષ્ણભક્તિમાં ગાંડી બનેલી. એનું લગ્ન મેવાડના રાણા સાથે થયું હતું પરંતુ તેને ભક્તિની ધૂન એટલી લાગી હતી કે તે સાસરે રહી જ નહિ. ગૂજરાતની આ પ્રથમ સ્ત્રી કવિએ પણ કૃષ્ણભક્તિનાં અનેક પદો રચ્યાં છે.

દયારામ—૧૬મી સદીના મોટા ગૂજરાતી કવિ નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈની કૃષ્ણભક્તિની ધૂન ગૂજરાતમાં લાંબા સમયથી અદૃશ્ય થઈ હતી તે એમણે ફરી મચાવી. શ્રીકૃષ્ણને સ્ત્રીભાવે ભજતાં ભજતાં એમણે અનેક પદો, ગરબીઓ વગેરે લખ્યાં છે. દયારામ ગૂજરાતના રસિકા કવિ ગણાય છે.

શ્રીકૃષ્ણના બાલલવનના અનેક પ્રસંગો ઉપર અનેક કવિઓએ પદો રચ્યાં છે. આ તેમાંનું એક છે. કંઈ એનો વધ કરશે એ ખ્હીકે વસુદેવ પોતાના પુત્રને ગોકુળ નંદ-યશોદાને ઘેર મૂકી આવેલા તેમણે ત્યાંજ પોતાનું બાલપણ વ્યતીત કરેલું. વ્રજમાં તેઓ લોકોના ખાસ માનીતા થયેલા. વિવિધ પ્રકારનાં તોફાન તેઓ મચાવતા. કેટલીકવાર આતું તોફાન વધી જતું ને તે વિધે ફરીઆદ થતી. વ્રજની કેટલીક સ્ત્રીઓ આવી ફરિયાદ યશોદા પાસે કરે છે ત્યારે તેમને ધૂતકારી કાઢવામાં આવે છે. યશોદા પોતાના લાડીલા પુત્રનો અચાવ કરે છે અને ફરીઆદ કરનારનું કહ્યું ગણુકારતી નથી.

૧. કૃષ્ણનાં તોફાન

જશોદા તારા કાનુડાને સાદ કરીને વાર રે;
આંબડી ધૂમ મચાવે વ્રજમાં, નહીં કોઈ પૂછનાર રે. જસોદા.
શીકું તોડ્યું, ગોરસ ઢાળ્યું, ઊઘાડીને ખાર રે;
માખણ ખાધું ઢાળી નાખ્યું, જન કીધું આ વાર રે. જસોદા.
ખાંખાં ખોળાં કરતો હીંડે, ખીએ નહીં લગાર રે;
મહી મથવાની ગોળી ફેડી, આ શાં કહિયે લાડ રે. જસોદા.
વારે વારે કહું છું તમને, હવે ન રાખું ભાર રે;
નિત ઊઠીને એમ કયમ સહિયે, વસી નગર મોઝાર રે. જસોદા.
મારો કાનજી ઘરમાં હુતો ક્યારે દીઠો ખહાર રે;
દહીં દૂધનાં માટ ભર્યાં છે, ખીએ આખે ન લગાર રે. જસોદા.
શાને કાળે મળીને આવી, ટોળે વળી દશ ખાર રે;
નરસૈયાનો સ્વામી સાચો, જૂઠી વ્રજની નાર રે. જસોદા.

—નરસિંહ મહેતો

[સમજૂતી : ‘નહિ કોઈ પૂછનાર રે’ : એ આટલું બધું તોફાન કરે, તુકસાન કરે છતાં એમને કોઈ પૂછનાર, અટકાવનાર નહોતું, કારણકે એ નંદ-યશોદાના લાડીલા કુંવર હતા. ‘જન કીધું આવારે’ : આ શાં કહિએ લાડ રે : ફરીઆદ કરનારી સ્ત્રીઓ યશોદાને કહે છે કે એવાં તે તમે એને શાં લાડ લડાવો છો કે એ આટલાટલું તુકસાન કરે છતાં તમે કંઈ ન કહો. એનો અર્થ શો ?]

૨. જશોદાની કૃષ્ણને વિદાય

હરિએ પિતાને વળાવીઆરે, જઈ માતાને મળીઆ નાથ;
 એક હસ્ત હસ્તે શ્રીઓ રે, બોલ્યાં જશોમતી હરિની સાથ. ટેકં
 લાડકડા વહેલા પધારજે, ઉછકળ નવ થાશે જે દયાળ;
 નહિ રાજ તહીં આપણું રે, વહાલા નવ ભણીએ કોને ગાળ. હરિં
 મુખમયંક નિરખ્યા વિનારે, હું તો ઘેલી થઈશ મોરાર;
 હરિ વહેલા આવજે રે, મારા પ્રાણજીવન આધાર. હરિં
 શુભ કામે જાઓ હરિ રે, તોયે હુંને થાય અપશુકન;
 મુજ નિર્ધનને એક દીકરો રે, માં જીવન જગજીવન. હરિં
 મીટ-મેળાવો ક્યારે થશે રે, ક્યારે નીરખીશું વદન;
 કાલે નંદ રહે તોય આવજે રે; માં હુઃખડું જાણી સદન. હરિં
 કાજળ ટપકું રખે ભુસતા રે, તેમાં લાંછન નહિ અવિનાશ;
 એમ કહી જનની ભેટીઆં રે; હૃદે લઈ કીધું મંદ મંદ હાસ હરિં
 જશોમતી કહે બળરામને રે, કરજે કૃષ્ણ તણું તું જતન;
 એમ કહી આંખલડી ભરે રે, જાળવજે રંકતાણું રતન. હરિં
 શ્યામળા તું મુખે કહે રે, ક્યારે આવીશ મારા પ્રાણ;
 સમય ગયે નિશ્ચયે મંડે રે, તુજને બરકી બરકી જાણ. હરિં
 હરિ કહે વહેલા આવું અમે રે, તમે ચિન્તા ન કરશો માય;
 ભક્ત નરસૈયો એમ ભણે રે, ઠગી માને ચાલ્યા વજરાય. હરિં

—નરસિંહ મહેતા

મુખમયંક-મુખરૂપી ચન્દ્ર. મોરાર-મોરારિ; મુર નામના રાક્ષસના
 શત્રુ એટલે કૃષ્ણ ભગવાન. નિર્ધનને એક દીકરો-ચરીખનું ધન માત્ર એક
 જ દીકરો છે. સદન-ઘર. અવિનાશ-જેનો વિનાશ-નાશ-નથી તે કૃષ્ણ.
 જનની-માતા. જતન-રક્ષણ. મીટમેળાવો-નજરોનજર મળવું તે.

૩. ઓ પેલો ચાંદલિયો

ઓ પેલો ચાંદલિયો, આઈ મુને રમવાને આલો,
 નક્ષત્ર લાવીને, મા મારા ગજવામાં ઘાલો.
 રૂવે ને રાતડો થાય, ચાંદા સામું જુવે,
 માતારે જશેદાજી, હરિનાં આંસુડાં લુવે.
 લોકનાં અનેરાં બાલકે, ઘેલો તું કાં થાય,
 ચાંદો આકાશે બહાલા, કહે કેમ લેવાય ?
 વાટકામાં પાણી ઘાલી, ચાંદલિયો દાખ્યો,
 નરસૈનો સ્વામી શામળિયો, રડતો રાખ્યો.

— નરસિંહ મહેતા

આઈ—મા; આ મરાઠી ભાષાનો શબ્દ છે. નાના બાળકને ચાંદો એક સરસ રમવાનું સાધન છે. શ્રીકૃષ્ણ પણ દુન્યવી બાળક તરીકે આકાશના ચાંદાની માગણી કરે છે અને તેને ગજવામાં મૂકવા માગે છે. જરોદા માતાએ કૃષ્ણનાં આંસુ લૂંછી નાખી વાટકામાં પાણી ભરી ચાંદાનું તેમાં પ્રતિબિંબ પાડ્યું અને તેમની માગણીને આ રીતે સંતોષી.

પરંતુ આ આખી વસ્તુનો ખીજ રીતે પણ ઉપાડ થઈ શકે છે. દુનિયાની વસ્તુઓ કરતાં સ્વર્ગીય-દેવી ચીજોમાં પ્રેમ કરવો અને તેને માટે તન્મયતા સેવવી એ વધારે સરસ છે. કવિની આ કાવ્યમાં આજ નતની ભક્તિ છે અને એજ સાચો ભાવ છે.

૪. બોલે ઝીણા મોર

[મીરાંબાઈનાં બીજાં કાવ્યોથી આ કાવ્ય જુદું પડે છે. અહીં થોડા જગ્ગોમાં અત્યુક્ત દર્શ્યોનું છાયાચિત્ર આપણી દૃષ્ટિ સમક્ષ ખડું કરવામાં આવ્યું છે. આ ભાવવાહી વર્ણન ઉપરથી આપણે આખો પ્રસંગ કદપી શકીએ છીએ. ઝરમર ઝરમર મેહુલો વરસતો હોય, આકાશમાં ચમકારા મારતી

વીજળી કાળા વાદળોમાં પ્રકાશનાં ખીને ક્ષયિત ક્ષયિત ભાત પાડતી હોય, કેકારવ અને કોયલના મધુર ટહુકા અવારનવાર સંભળાતા હોય ત્યારે એક એકાકી સ્ત્રી પોતાના પ્રિયતમને મળવા જતી હોય એ કલ્પના મનોહર છે.

મીરાંબાઈનાં કાવ્યો ભક્તિનાં છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખીએ તો આનો ખીને અર્થ—ગુહ્યાર્થ—રોધવો મુશ્કેલ નથી. જીવન તો કંટકમય માર્ગ છે એટલે અનેક આફતો તથા હાડમારીઓમાંથી સૌને પસાર થવું પડે છે. જેનું ચિત્ત પ્રભુજીએ ચોરું છે એવાં ભક્તનો પ્રભુને મળવાનો નિશ્ચય પ્રિયતમને મળવા જનાર સ્ત્રીના જેટલોજ દૃઢ અને અચૂક છે. જેવી રીતે કેકારવ વગેરે પેલી સ્ત્રીને હતેજન આપે તેવીજ રીતે ઇશ્વરી પ્રેરણા ભક્તોને પોતાનું ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવાને પ્રોત્સાહિત બનાવે છે.

બોલે ઝીણા મોર,

રાધે ! તારા ડુંગરીઆપર, બોલે ઝીણા મોર: ટેક
એ મોરહી બોલે બપૈયાહી બોલે, કોયલ કરે કલ શોર: રાધે.
માઝમ રાતે વીજળી ચમકે વાદળ હુવા ધન ઘોર: રાધે.
ઝરમર ઝરમર મેહુલો વરસે, ભીંજે મારા સાગુડાની કેર: રાધે.
બાઈ મીરાંકે પ્રભુ ગિરધરનાં ગુણ,
પ્રભુજી મારા ચીતડાનો ચોર. — રાધે.

— મીરાંબાઈ

રાધે ! આ શબ્દ ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે શ્રીકૃષ્ણ પોતાની પ્રિયતમાને આ કાવ્ય સંબોધે છે. જો આમ હોય તો નવમી લીંટી સાથે તેનો અર્થ ઘટાડવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આટલી અસંગતતા નિભાવી લઈને રાધાની મનોદશા અને તે સમયની ભૂમિકાનું જે સુંદર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેનો આનંદ માણવો એ વધારે વાજબી છે. ‘રાધા’ ને બદલે ‘રાજ’ પાઠાન્તર છે.

મીરાં કે પ્રભુ: મીરાંનો પ્રભુ. આ હિન્દી પ્રયોગ છે. ગિરધર: ગિરિધર; ગિરિ-ગોવર્ધન પર્વત—ને ધારણ કરનાર, ઉચ્ચક્ષત્ર; કૃષ્ણ.

દેવકી વિલાપ

[ભાઈ અને બહેનના હેતનાં લોકગીતો ગૂઝરાતી સાહિત્યમાં સભર પડ્યાં છે. અહીં મથુરાધિપતિ કંસ પોતાની બહેનનાં સંતાનને મારવા તૈયાર થયો છે તેથી દેવકી-તેની બહેન-આંખમાં ચોધાર આંસુઓ સાથે રડી રહી છે. કંસને આકાશવાણી વિસારે પડતી નથી અને તેથી તે તેનાં તમામ સંતાનને સંહારવાનો દંઢનિશ્ચયી છે.]

વિનવે દેવકી હો, વીરાને વલવલી;
 માનને માગે હો, મુખે દશ આંગળી.
 હૃદય કાટે હો, નયને જળ ભરે;
 સુકુમાર કુંવરી હો, કાલું કાલું ઓચરે.
 માનુષી દેહે ધરી હો, વિપત્ત શી આવડી;
 કોણ મૂકાવે હો, નહીં પિતા માવડી.
 ભાઈ તેં ઉછેરી હો, નમાઈ હું રાંકડી;
 કેમ સહું રાતી હો, વીરાજની આંખડી.
 મહિયર માંડે હો, તું મથુરાપતિ;
 ઉગ્રસેન કાકા હો, આજ પાસે નથી.
 કયાં ભોગવશે હો, પાપનો પોટલો;
 શિર માંડે દુઃખે હો, તાણો મા ચોટલો.
 માળા મહારી તૂટી હો, પડે કર મુદ્રડી;
 દેખે અંગ લોકડાં હો, ખસી મારી ચુંદડી.
 વેણી વીખરાણી હો, કાકીએ સેંથે ભરી;
 ભલું થાવ દેવનું હો, વાણી એવી ઓચરી.
 જે પરણાવે હો, તે વધ કેમ કરે;
 મીઠળ નથી છુટ્યાં હો, નવ ગઈ સાસરે.
 તંબોળ પરણ્યાનો હો, સુકયો નથી સાવલીએ;

મારો મા, કોડ ભરી હો, લાગું છું પાવલીએ;
જેને ઉછેરી હો, તેને નવ મારીએ.
ધણું ખોલાવી હો, ઘેર પધારીએ;
ગગનવાણી હો, કો વેરણ મુજ તણી;
સાચું રખે માનો હો, જુઓ હું દુખાંજ લણી.
એમ વલવલતી હો, રાતી ગજગામિની;
દેવકી રાતાં હો, રોઈ પ્રજા ગામની.
રોયાં વૃદ્ધ બેળન હો, રોયાં બાળક બાકુવાં;
રોયાં હય હસ્તી હો, રોયાં નમ્ર આકુવાં.
રોયાં ગગને દેવતા હો, રોયા વાસુદેવ પતિ;
પણ નિરદે કંસને હો, દયા નથી આવતી.

વલણ

દયા ન આવે કંસને, કોધી મથુરાં નાથરે;
જેવે ધાઈ ધાય મૂકે, વસુદેવે આદ્યો હાથરે.

— પ્રમાનંદ

‘જે પોપતું તે મારતું તે કમ દીસે કુદરત તણે’—એની સાથે આ કાવ્ય સરખાવો. ‘ગગનવાણી શી હતી?’ હય (ઘોડા), હસ્તી (હાથી), આડ અને ગગન પણ નિર્દય કંસની વલણથી કવિ કહે છે તે પ્રમાણે કેવી રીતે રોયાં હશે? કવિની આ કલ્પના કેવી કહેવાય?

૬. સુદામા-આખ્યાન

કૃષ્ણ જીવનનું એક મહાન પ્રશસ્ત કાર્ય અને આનંદજનક આખ્યાન એટલે કૃષ્ણ-સુદામા-મૈત્રીનો અનોખો પ્રસંગ. સાંદિપની ઋષિના આશ્રમમાં સુદામા વડો શિષ્ય હતો અને કૃષ્ણ-બળરામ શિષ્ય વર્ગમાં હતા. પોતાના સહાધ્યાયી સુદામાને બાળપણની મૈત્રી યાદ કરીને કૃષ્ણે સહાય કરી તેનું નામ ભિત્રતા. અભ્યાસ પૂરો કરી સુદામાએ ગૃહસ્થાશ્રમ શરૂ

કર્થો ત્યારે એની સ્થિતિ નિર્ધન અને દુઃખી હતી. એને દશ છોકરાં થયાં અને આખું કુટુંબ દરિદ્ર અવસ્થામાં જ કાળ નિર્ગમન કરવું. આ બાળુ કૃષ્ણ દ્વારકાનાં અધિપતિ થયા. સુદામાના નિયમ શ્રેષ્ઠ અને ધાર્મિક હતા. એ બ્રાહ્મણ હતા, તદ્દન નિર્ધન હતા. પરંતુ બિદ્યાની ચાચના કદી કરતા નહિ. સમય એવો આવ્યો કે:—

“બાળકને થયા બે હપવાસ.”

અને સુદામાની વ્યવહારકુશળ સ્ત્રી કે જે આટલા દિવસ સુધી તાણી-તૂસીને ગમે તે હપાયે સંસાર ચલાવતી હતી તેના ધૈર્યની પણ મર્યાદા આવી રહી. તેણે સુદામાને વિનતિ કરી કે, ‘તમારા શ્રીમંત મિત્ર કૃષ્ણ પાસે જાઓ; કૃષ્ણ તમારા જવાનું કારણ સમજીને તમને જરૂર સહાય કરશે.

“લાજ ન કીજે નાય માહરા, માધવ મનવાંછિત આપશે રે.”

પણ આ વિનતિ તુચ્છકારી સુદામાએ કહ્યું:—

‘આ સ્થાનક છે મળવાતણું, માગે વણસે કામ,
જદવ સઘળા દેખતાં કેમ, એટું જમણો હાથ.’

આ સમયનો પતિપત્ની વચ્ચેની સંવાદ ધણો રસિક છે. જે જ્ઞાનથી બાલ્યબચ્ચાં બૂખે મરે તે જ્ઞાનને પત્ની હીણે છે. પરંતુ પતિ તેને સંતોષ અને ધીરજ રાખવા સમજાવે છે. એક માતાના મનોભાવનું એમાં તાદૃશ ચિત્ર છે.

અંતે પત્નીનું વહેવાર જ્ઞાન જય પામે છે અને સુદામો મિત્રના બાળકો માટે સુહૃદ્ધ તાંદુલ સહિત કૃષ્ણને મળવા જાય છે. શ્રીમંતને નિર્ધન પણ વત્સલ મિત્ર તરફની ભેટ તરીકે ધરેલાં ‘સુદામાના તાંદુલ’ આજે ગુજરાતીમાં કહેવતરૂપ થઈ પડ્યા છે. એના ધાર્યા કરતાં પણ જદે હર્ષથી કૃષ્ણે અને તેના કુટુંબે તે આરોગ્યાં. કૃષ્ણ એના આવવાનું કારણ સમજી ગયા. સુદામો એને કાંઈપણ કહે તે અગાધ તો કૃષ્ણે સુદામાને ત્યાં ‘અષ્ટ મહાસિદ્ધિ ને નવનિધિ તે મોકલી વણ માગે.’ એની ‘વૃદ્ધી સરખી છું પડી’નો મહેલ થઈ ગયો. — ‘લૂંટી સરખી નાર’ પદ્મિની થઈ ગઈ અને ‘સડયાં સરખાં છોકરાં’નું રૂપ દિવ્ય થઈ ગયું. કૃષ્ણે એને તાંદુલના બદલામાં પ્રત્યક્ષ કાંઈ આપ્યું નહિ તેથી સુદામો નિઃશ્વાસ મૂકતો, ખાલીહાથે—‘અનન્યક વ્રત’નો ભંગ કરાવવા માટે સ્ત્રીને શાપ દેતો પાછો ફર્યો ત્યારે એની ગેરહાજરીમાં એના ધર વગેરેમાં જે અદ્ભુત ફેરફારો થયા હતા તેનું એને સ્વપ્ન પણ નહોતું. પોતાનું ધર એણે

ઔણખ્યું નહિ. સત્કાર કરવા આવેલી પોતાની સ્ત્રીને પણ ઔણખી નહિ અને પોતે બૂલથી 'ધનવંત'ના 'ધામ' પાસે આવ્યો છે એમ ધારીને પોતાની સ્ત્રીથી નાસવા લાગ્યો. સ્થિતિમાં થયેલા પરિવર્તનનું સમાધાન થયું ત્યારે પોતાના મિત્ર પરનો વિશ્વાસ યોગ્ય સ્થાને જ હતો એમ એને પ્રતીતિ થઈ. નરસિંહ મહેતાએ પણ 'સુદામા આખ્યાન' લખ્યું છે પણ તેમાં અને આમાં ફેર છે. મહેતાના કાવ્યમાં ભક્ત જીવનની પ્રવૃત્તિઓ જેવી બનેલી તેવી નીરસ અને નિર્જીવ સરળ ભાષામાં વર્ણવેલી છે, પરંતુ પ્રેમાનન્દે તો તેમાં આત્મા મૂકીને તેમના જીવનનું જગતું ચિત્ર દોર્યું છે. તેમાં ભક્ત અને હાસ્ય સાથે સાથે રહીને એક સરખો ભાગ ભજવે છે. એમના કાવ્યમાં સંસારની મર્યાદામાં રહેતા પુરુષની પ્રવૃત્તિઓ તાદૃશ દેખાય છે. નરસિંહ મહેતામાં તાદૃશતાનો અભાવ છે.

[કડવું ૩, રાગ ગોડી]

જઈને જાયો જલદવાય, ભાવઠ ભાંગશે રે;
હું તો કહું છું લાગીને પાય, ભાવઠ ભાંગશે રે.
ધન નહિ જડે તો ગોમતીમાં જઈ, દર્શનકૃણ નહિ જાય. ભા૦
સુદામો કહે સ્ત્રીને, નથી માગતાં પ્રતિવાય
પણ મિત્ર આગળ મામ મૂકી, માગતાં જીવ જાય;
મામ ન મૂકીએ રે.

ઉદર કારણે નીચ કને જઈ, કીજે વિનય પ્રણામ;
તો આ સ્થાનક છે મલવા તણું; માગે વણસે કામ; ભા૦
જલદ સઘળા દેખતાં કેમ, ઓઢું જમણો હાથ;
હું દુર્બળનું રૂપ દેખીને, લાજે લક્ષ્મીનાથ; મામ ન૦
જે પુરુષ છે ઉઘમી રે, જઈ કરે પોતાનું કાજ;
પ્રાક્ષણનો કુળધર્મ છે, તેમાં લીખતાં શી લાજ. ભા૦
અંતર્યામી અજાણ નથી રે, સ્ત્રી તમને કહું વારંવાર;
દશમાસ ચર્ણવ્રત પ્રાણીની રક્ષા કરે મોરાર. મામ ન૦

શો ઉઘમ કરીએ એવું જાણી, સંતોષ આણીએ મન;
 સુખલીલામાં હરિ વીસરે, ભાવ થાય આપણો ભિન્ન. મામ નં
 જાચવા ન જઈએ ને પડી રહીએ તો, કયમ જીવે પરિવાર;
 એક વાર જાઓ જાચવા, તમને નહિ કહું ખીજી વાર. ભાં
 રાજ થઈ વિલીપણુ જાચ્યા, મહાવીર ધીર જગદીશ;
 પ્રભુ સામાં પગલાં ભરે તો, ટળે દારિદ્ર્ય ને રીસ. ભાં
 જોડવા પાણિ, દીન બોલવી વાણી, થાય વદન પીળું વરણ,
 એ ચિહ્ન છે જાચક તણાં, જાચવાથી રૂડું મરણ; મામ નં
 જગતના મનની વાર્તા જાણે, અંતર્યામી રામ;
 ઈહાં બેઠાં નવનિધ આપશે, ત્યાં ગયાનું શું કામ. મામ નં
 સુદામો કહે નારને, કયમ ચાલે મારા પાય;
 મિત્ર આગળ મામ મૂકીયે, ઘિસ્ત્ર પડો મારી કાય. મામ નં
 કહેવું નહિ પડે કૃષ્ણજીને, નથી અંતરજામી અજાણ;
 ઘટઘટમાં બ્યાપી રહ્યો છે, પૂરણ પુરુષ પુરાણ. ભાવડં
 દશ માસ ગર્ભવાસ પ્રાણી, શો કરે ઉઘમ;
 એવું જાણી સંતોષ આણે, હરિ વિસારશે કયમ. મામ નં
 તમે જ્ઞાની વૈરાગી ત્યાગી થઈ બેઠા, પંડિત ગુણ ભંડાર;
 હું જીગતે જાચું કયમ કરી, અખળાનો અવતાર. ભાં

(વલણ)

અવતાર સ્ત્રીનો અઘમ કહીને, ઋષિપત્ની આંસુ ભરે.
 દુઃખ પામતી જાણી પ્રેમદા, પછી સુદામોજી જીવરે.

(કડવું ૪, રાગ રામઝી)

પછી સુદામોજી બોલિયા, સુણ સુંદરી રે,
 શી કહું હું શિખામણ, ઘેલી કોણે કરી રે;

જે નિર્મુલ્ય છે તે પામિયે, સુણ સુંદરી રે,
 વિધિએ લખી વૃદ્ધિ હાણ, ઘેલી કોણે કરી રે.
 દીધા વિના કયાંથી પામિયે, સુણ સુંદરી રે,
 નથી આપ્યું જમણે હાથ, ઘેલી કોણે કરી રે,
 જે ખડધાન જ વાવિયે, સુણ સુંદરી રે,
 તો કયાંથી જમીએ શાળ, ઘેલી કોણે કરી રે.
 જળ વહી ગયે શી શોચના, સુણ સુંદરી રે;
 જે પ્રથમ ન બાંધી પાળ, ઘેલી કોણે કરી રે,
 એકાદશી વ્રત નવ કર્યા, સુણ સુંદરી રે;
 નવ કીધા તીર્થોપવાસ, ઘેલી કોણે કરી રે.
 અગ્નિ તૃપ્ત કીધા નહિ, સુણ સુંદરી રે,
 નહિ શ્વાન વાચસ ગૌગ્રાસ, ઘેલી કોણે કરી રે;
 બ્રહ્મભોજન કીધા નહિ, સુણ સુંદરી રે,
 નથી કીધાં હોમ હવન, ઘેલી કોણે કરી રે.
 અતિથિ નિર્મુખ વાળિયા, સુણ સુંદરી રે,
 તો કયાંથી પામિયે અન્ન, ઘેલી કોણે કરી રે;
 હરિપ્રસાદ લીધો નહિ, સુણ સુંદરી રે,
 નિત્ય અશુદ્ધ કીધો આહાર, ઘેલી કોણે કરી રે.
 આપ ઉદર પાપે ભર્યું, સુણ સુંદરી રે,
 છૂટ્યાં પશુ તણે અવતાર, ઘેલી કોણે કરી રે;
 સંતોષ અમૃત ચાખિયે, સુણ સુંદરી રે,
 હરિ ચરણે સોંપી મન, ઘેલી કોણે કરી રે.
 ભક્તિએ નવનિધિ આપશે, સુણ સુંદરી રે,
 ધરો ધીર તમે સ્ત્રી જન, ઘેલી કોણે કરી રે;

આંખ ભરી અબળા કહે, ઋષિરાયણ રે,
 માંડે જડ થયું છે મન, લાગું પાયણ રે.
 એ તો જ્ઞાન મને ગમતું નથી, ઋષિરાયણ રે,
 રૂએ બાળક લાવો અન્ન, લાગું પાયણ રે;
 અન્ન વિના ચાલે નહિ, ઋષિરાયણ રે,
 મોટા ભોગેશ્વર હરિભક્ત, લાગું પાયણ રે.
 અન્ન વિના ભજન સૂઝે નહિ, ઋષિરાયણ રે,
 જીવે અન્ને આખું જગત, લાગું પાયણ રે;
 શિવે અન્નપૂર્ણા ઘેર રાખ્યાં, ઋષિરાયણ રે,
 સૂર્યે રાખ્યું અક્ષય પાત્ર, લાગું પાયણ રે.
 ઇંદ્ર સેવે કામધેનુને, ઋષિરાયણ રે,
 તો આપણે તે કોણુ માત્ર? લાગું પાયણ રે;
 સુર સેવે કલ્પવૃક્ષને ઋષિરાયણ રે,
 મનવાંછિત પામે આહાર, લાગું પાયણ રે.
 ધર્મ પ્રાણુ અન્ન વિના નહિ, ઋષિરાયણ રે,
 ઉભો અન્ને સકળ સંસાર, લાગું પાયણ રે;
 ફેરાનું ફળ જાશે નહિ, ઋષિરાયણ રે,
 જઈ જાયો કૃષ્ણ બળદેવ, લાગું પાયણ રે.
 વિધિએ લખ્યા અક્ષર દારિદ્રના, ઋષિરાયણ રે;
 ઘોશો ધરણીધર તતખેવ, લાગું પાયણ રે.

વલણ

તતક્ષણ ત્રિકમ છેદશે, દારિદ્ર કેરાં ઝાડ રે
 નાથ પધારો દ્વારિકા, હું માનું તમારો પાડ રે

[૬૭વું પ; રાગ, રામગ્રી]

કહે શુક જોગી સાંભજો રાયજી, ફરી ફરી પ્રમદા લાગે માયજી,
વિપ્ર સુદામો આપ વિચારેજી, નિશ્ચયે જાણવા જવું પડશે મારેજી.

ઢાળ

જવું પડશે સર્વથા, ઘણું રૂએ અખળા રાંક,
અન્ન વિના બાળક ટળવળે, એમાં માતતણે શો વાંક.
પત્ની પ્રત્યે કહે સુદામો તું સાંભળ મારી વાત;
કહો ભામિની ભગવંત આગળ લેટ શી મૂકું હાથ.
કાકા કહીને કુંવર આવે, કૃષ્ણ સુત સમુદાય;
ખાવા માંગે મુજ કને, ત્યારે શું મેલું કરમાંય.
સુણી હરખ પામી પ્રેમદા, ગઈ પાડોશની પાસ;
બાઈ આજ કામ કરો માંડે; જાણે વણમૂલે લીધી દાસ.
દારામતી મમ પતિ જાય છે, જાણવા જાહવ રાય;
અમો ખમણું કરીને આપશું, કાંઈ આપો ઉછીનું માય,
પાડોશજીને દયા આવી, આ દુર્બળ આવી લેવા;
સુપડું ભરીને કાંગ આપ્યા, આ બાઈ તમારે દેવા.
ઉખળે ઘાલી ઓખણ્યા, તેને કીધા પ્રવેત;
તગતગતા કરી કરમાં આપ્યા, ઋષિજી પામ્યા હેત.
મારગમાં છોવાય નહિ, છે ત્રિકમના તાંદુળ;
લઈ જવા છે દારામતી, નથી બાંધવા પટકૂળ.
ઉપરાઉપરી બંધન બાંધ્યાં ચીથરાં દસ વીસ
રતનની પેરે જતન કીધું, જ્યમ ચઢે છોડતાં રીસ.
ઋષિ સુદામાને કહે બાળકડાં, કરીને રેતાં મુખ;
પિતાજી એવું લાવજો, જ્યમ જાય આપણી ભૂખ.
દીન વાણી સાંભળીને, મુનિએ મૂક્યો નિઃશ્વાસ;

સુદામો કહે પુત્રને, પરપ્રજા પુરશે આશ.
 ઋષિ સુદામો સંચર્યા, વેળાવી વળ્યો પરિવાર;
 ત્યાગી વૈરાગી વિપ્ર છે, ને ભક્તના શણગાર.
 ભાલ તિલકને માળા કંઠે, રસનાએ ભણતો જાય;
 મુખ કુખનું જાળું વાધ્યું, કદ્રૂપ દીસે કાય.
 પવને જટામાંથી ભસ્મ જીડે ધૂમ્ર ગોટાગોટ;
 ઉપાનરેણું અન્ન છાંયે, જોજન કોટાનકોટ.
 ધસમસે ને ધાય મુનિવર, મુખે શ્વાસ ન માય;
 જે માર્ગમાં સામું મલે તે દેખી વિસ્મય થાય.
 તૈલાભ્યંગ સ્વપ્ને ન ઇચ્છે, છે લૂપ્ત ઋષિનું ગાત્ર;
 એક હાથમાં જોષ્ટિકા, એક હાથમાં ગ્રહું તુંખીપાત્ર.
 કૌપિન જીરણ વસ્ત્રનું, વનકૂળ છે પરિધાન;
 પણ ભાગ્યલાનુ ઉદય થયો, હરિ કરશે આપ સમાન.

(વલણ)

આપ સમાન કરશે કૃષ્ણજી, શુકજી કહે સુણે નરપતિ;
 થોડે શ્રમ ઋષિ સુદામો, પહોંતા પુરી દ્વારમતી.

[કડવું ૬—રાગ સારંગ.]

ઋષિ કહે સાંભળ નરપતિ, સુદામે દીડી દ્વારમતી;
 કનકકોટ ચળકારા કરે, મણિમય રત્ન જડયાં કાંગરે.
 કોઠા કોશીસ શોભે પર્મ, જેવું વિશ્વકર્માનું કર્મ
 દુર્ગે ધબ ઘણી ફરફરે, હુંડુલી ઢોલ ત્યાં ગડગડે
 સુદર્શન ફરતું ત્યાં સોહે, ગંભીર નાદ સાગર મનમોહે,
 ત્યાં તો ગોમતીસંગમ થાય, ચારે વણું ત્યાં આવી નાહ્ય
 પરમ ગતિ પ્રાણી પામે ઘણા, નથી મુક્તિપુરીમાં મણા;
 ઋષિ સુદામે કીધું સ્નાન, પછી પુરમાં પેઠા ભગવાન.

રૂપ જોઈ જોવા સહુ મળે, ખીજમે બાળક પુંઠળ પળે,
 બદવ સ્ત્રી તાળી હઈ હસે, ધન્ય નગર આવો નર વસે,
 સ્ત્રીમાં હશે વ્રતતપ અપાર, તે સ્ત્રી પામી હશે આ ભરથાર,
 કોઈ કહે ઈંદુ, કોઈ કહે કામ, એને રૂપે હારશે કેશવરામ.
 પતિવ્રતાનાં મોહશે મન, મર્મ વચન બોલે સ્ત્રીજન;
 કોઈ કહે હાઉં આવ્યો વિકરાળ, દેખાડો રોતાં રહેશે બાળ.
 ઘણી ચેષ્ટા પુંઠળથી થાય, છુણી સુદામો હસતા જાય;
 પુઠે બાળક કાંકરા નાખે, ઋષિજી રામકૃષ્ણ મુખથી ભાખે.
 પાડે તાળી વળડે ગાલ, પુઠે ફરી વળ્યાં ન્હાનાં બાળ;
 કોઈ વૃદ્ધ બદવ દીઠા ઋષી; સાધુની દષ્ટિ તેણે ઓળખી;
 તેણે બાળક સહુ કાઢ્યાં હાંકી, પૂછ્યા સમાચાર ઉભા રાખી;
 કૃપાનાથ ક્યાંથી આવીયા, આ પુરને કેમ કીધી મયા.
 પ્રતિઉત્તર બોલ્યા ઋષિજન, મને હરિદર્શનનું મન,
 તે બદવે કીધો ઉપકાર, દેખાડી દીધું રાજદ્વાર;
 હરિમંદિર આવ્યા ઋષિરાય, ઉભા રસ્તે ચાલ્યું નવ જાય.
 દ્વારપાલ દ્વિગ્ધાલ સમાન, ઓટલે ઉગ્યા ભાણ,
 શોભે હાટ ચોટાં ને ચોક, છબ્બં ઝરખા બારી ગોખ;
 અટારી બળી મેડી માળ, જડિત્ર કઠેરા ઝાકઝમાળ,
 ચળકે કામ ત્યાં મીનાકારી, અમરાપુરી નાખું આવારી.
 સભામાં સ્ફાટિક મણિના સ્થંભ, થઈ રહ્યો છે નાટારંભ.
 મૃદંગ ઉપંગ મધુરાં તાલ, ગાય હરિજન ગીત રસાળ;
 રમકઝમક ત્યાં ઘુઘરી થાય; તે સુદામોજી જોતા જાય.
 ધબ્બ પતાકા કળશ બિરાજે, બાંગડ બાંગડ હુંદુભિ વાજે;
 બોલે શરણાઈ ભેરી નક્કરી ઉત્સવ મંગળ શેરીએ શેરી.

હરતા ફરતા હીંડે ઘોડા, બાંધ્યા હેમતણા અછોડા;
 ડોલે મદગળતા માતંગ, ગજશાળાનો નવલો રંગ.
 હેમ કળશ ભરી લાવે પાણી, દાસીઓ બણે ઇંદ્રાણી;
 છપ્પન કોટી જાદવની સલા, નવરાખે દાનવની પ્રભા.
 અનંત ચોદા ઉભા પ્રતિહાર, સાચવે શામળિયાનું દ્વાર;
 ત્યાં સુદામો ફેરા ફેરે, સંકલ્પ વિકલ્પ મનમાં કરે.
 ગહન દીસે છે કર્મની ગતિ, એક ગુરુના વિદ્યારથી;
 એ થઈ બેઠો પૃથ્વીપતિ, મારા ઘરમાં ખાવા રજ નથી.
 રમાડતો ગોકુળ માંકડાં, ગુરૂને ઘેર લાવતો લાકડાં;
 તે આજ બેઠો સિંહાસન ચઢી, મારે તુંબડી ને લાકડી.
 વળી ઋષિને આવ્યું જ્ઞાન, અલ્પ જીવી હું એ ભગવાન;
 એક વાર પામું દર્શન તો હું પામ્યો ઇંદ્રાસન.
 એક વિવેકી હરિનાં છડીદાર, પૂછ્યા સુદામાને સમાચાર.
 મા'તુલાવ કેમ કરૂણા કરી, તવ સુદામે વાણી આચરી.
 છું દુર્બળ પ્રાદ્વલ્ય અવતાર માધવ સાથે છે મિત્રાચાર.
 પ્રભુને જઈ કહો પ્રણામ, આવ્યો છે વિપ્ર સુદામો નામ.

વલણ

નામ સુદામો જઈ કહો, ગયો ઘરમાં પ્રતિહાર રે;
 એક દાસી સાથે કહાવિયા, શ્રીકૃષ્ણને સમાચાર રે.

[કડવું ૭, રાગ મારૂ]

(શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન આરામ લેવા સૂતા છે. રૂકિમણી સત્યાભામા
 વગેરે રાણીઓ સેવા કરી રહી છે.)

એવે દાસી ધાતી આવી રે, બેઈ નાથ પાસે બોલાવી રે;
 બોલી સાહેલી શીદ નામી રે, દ્વારે દ્વિજ આવ્યો કોઈ સ્વામી રે.
 ન હોય નારદ અવશ્યમેવ રે, નહિ વશિષ્ઠ ને વામદેવ રે;

ન હોય દુર્વાસા ને અગસ્ત્ય રે, મેંતો ઋષિ જોયા છે સમસ્ત રે,
 નહિ વિશ્વામિત્ર કે અત્રિ રે, નથી લાંબો ચીઠી કે પત્રી રે;
 દુઃખી દરિદ્ર સરખો ભાસે રે, એક તુંખી પાત્ર છે પાસે રે.
 પિંગળ જટા ભરમે ભરિયો રે, ક્ષુધા રૂપી નારીને વરિયો રે;
 શેરિયે શેરિયે થોકાથોક રે, તેને જોવા મળ્યા છે બહુ લોક રે.
 તેણે કહાવ્યું કરી પ્રણામ રે, માંહે વિપ્ર સુદામો છે નામ રે;
 એમ દાસી કહે કર જોડ રે, ખરો ખરો કહે રણજોડ રે.
 મારો બાળસ્નેહી સુદામો રે, હું દુખિયાનો વિસામો રે;
 ઊઠી ધાયા જાદવરાય રે, નવ પહેયાં મોજાં પાય રે.
 પીતાંબર ભૂમિ ભરાય રે, રાણી રુકિમણી ઊંચાં સ્હાય રે;
 અતિ આનંદે કૂલી કાય રે, હરિ દોડે ને શ્વાસે ભરાય રે.
 પડે આખડે ખેડા થાય રે, એક પળ તે જુગ જેવી જાય રે;
 સ્ત્રીઓને કહી ગયા ભગવાન રે, પૂજાથાળ કરો સાવધાન રે.
 હું જે ભોગવું રાજ્યાસન રે, તે તો આ બ્રાહ્મણનું પુણ્ય રે;
 જે કોઈ નમશે એના ચરણ ગાલીરે, તે નારી સહુપેં મને વહાલીરે.
 તવ સ્ત્રી સહુ પાછી કરતી રે, સામગ્રી પૂજની કરતી રે;
 સહુ કહે માંહેમાંહી બાઈ રે, કેવા હશે શ્રી કૃષ્ણના ભાઈ રે.
 જેને સામળિયાશું સ્નેહ રે, હશે કંદર્પ સરખો દેહ રે;
 લઈ પૂજનાં ઉપહાર રે, રહી ઊભી સોળ હજાર રે.
 બાઈ લોચનનું સુખ લીજે રે, આજ જેઠનું દર્શન કીજે રે;
 ઋષિ શુકળ કહે સુણ રાય રે, શામળીયોજ મલવા જાય રે.
 છખીલાજીએ છૂટી ચાલે રે, દીધી દોટ તે દીન દયાળે રે;
 સુદામે દીઠા કૃષ્ણદેવ રે, છૂટયા આંસુ મવણ નેવ રે.
 જીએ કૌતક ચારે વણુરે, કયાં આ વિપ્ર અચરણશર્ણુ રે;
 જીએ દેવ વિમાને ચઢિયા રે, પ્રભુ ઋષિજી લીધા હેડા સાથ રે;

હરિ ઊઠાડ્યા ગ્રહી હાથ રે, ઋષિજીને પાયે પડ્યા રે.
 મહ્યા બહવા જોવા પુઠે રે, પ્રેમનાં આલિંગન નવ છૂટે રે;
 મુખ અન્યોઅન્યે જોયાં રે, હરિનાં આંસુ સુદામે લોયાં રે.
 તુંખીપાત્ર ઉલાળીને લીધું રે, દાસત્વ દયાળે કીધું રે;
 ઋષિ પાવન કર્યું મુજ ગામ રે, તમે પવિત્ર કર્યા રંક ધામરે.
 તેડી આવ્યા વિશ્વાધાર રે, મંદિરમાં હરખથી અપાર રે;
 હસ્ત ઝાલી હરખે મુરારિ રે, જોઈ હાસ્ય કરે સૌ નારી રે.
 ઘણું વાંકાબોલાં સત્યભામા રે, આવા કુટડા મિત્ર સુદામારે;
 હરિ તેને ઊઠીને શું ધાયા રે, ભલી નહાનપણાની માયા રે.
 ભલી જોવા સરખી જોડી રે, હરિને સોંધો એને રાખોડી રે;
 જો કોઈ બાળક બહાર નીકળશે રે, તો તે કાકાને દેખી છળશેરે.
 તવ બોલ્યાં રુકિમણી રાણીરે, તમે બોલો છો શું જાણી રે;
 શું બોલો વિસ્મય થઈ હરિ ભક્તને ઓળખો નહિ.
 બેસાડ્યા મિત્રને શય્યા ઉપર, ઢાળે વાયુ હરિ ઊભા રહી;

[કડવું ૮, રાગ સોરઠી]

ભક્તાધીન દીનને પૂજે, દાસ પોતાનો જાણી;
 મુખશય્યા પર ઋષિને બેસાડી, ચમર કરે ચક્રપાણી રે. ભક્તાં
 નેત્રસમશ્યા નાથે કીધી, આવી અષ્ટ પટરાણી;
 મંદ મંદ હસે સત્યભામા, આઘો ધુંધટ તાણી રે. ભક્તાં
 જેનાં નાભિકમળથી બ્રહ્મા પ્રગટ્યા, આ જગ પગમાં કીધું;
 જેણે મુખમાં જગત દેખાડ્યું, માતાનું મન લીધું રે. ભક્તાં
 વિશ્વામિત્ર સરખા તાપસને, દોહલે દર્શન દીધું;
 તેણે સુદામાના પગ પખાળી, પ્રીતે પાદોદક પીધું. ભક્તાં
 પોતાને ઓઢવાની પીત પછેડીએ, લોહ્યા ઋષિના પાય;
 ઊભા રહી કર વીંજણો ગ્રહીને, વિકૃલ ઢાળે વાય રે. ભક્તાં

થાળ ભરી વૈદલી^૧ લાવ્યાં, ઘૃતપકવપકવાન્ન;
 શકંરાસંયુક્ત ઋષિને, કરાવ્યાં પયપાન રે. ભક્તા૦
 શુદ્ધાચમન તંબોળ ખવરાવ્યાં, ધરી પ્રેમ શામળવાન;
 વાધ્યું તે પ્રસાદ પ્રમાણે, આરોગ્યા ભગવાન રે. ભક્તા૦
 જે સુખ આપ્યું સુદામાને, તે હરિ બ્રહ્માદિકને નાપે;
 ફરી ફરી મુખ જીએ મુનિનું, આનંદ મુકુંદને વ્યાપેરે. ભક્તા૦
 સુદામાને ચિંતા મોટી, રખે દેખે કાયા કાંપે;
 પેલી ગાંઠડી તાંદુલ તણી તે, જંઘા નીચે લઈ ચાંપેરે. ભક્તા૦

વલણ

જંઘા નીચે ચાંપે ઋષિ, ગાંઠડી તાંદુલ તણી;
 પ્રેમાનંદ પ્રભુ પરમેશ્વરે, જાણ્યા તણી ગત છે ઘણી.

[કડવું ૯, રાગ મલાર]

ગોવિંદે માંડી ગોઠડી: 'કહોને મિત્ર અમારા,
 સાંભળવા આતુર છું, સમાચાર તમારા. ગોવિંદે૦
 શેં દુઃખે તમે દુખળા, એવી ચિંતા કેહી;
 મન મૂકીને કહો, મને મારા બાળસ્નેહી. ગોવિંદે૦
 કોઈ સદ્ગુરુ તમને મલ્યો, તેણે કાન શું કૂંકયો;
 વેરાગી ત્યાગી થયા, સંસાર શું મૂક્યો. ગોવિંદે૦
 શરીર પ્રબળ્યું જોગથી, તપે દુઃખે દેહી,
 છો, તે ક્યે દુઃખે દુખળા, મારા પૂર્વ સ્નેહી. ગોવિંદે૦
 કો' શત્રુ કોઈ માથે થયો, ઘણા દુઃખનો દાતા;
 કે કાંઈ ચોરીએ ગયું, તેણે નહિ સુખશાતા. ગોવિંદે૦
 કાંઈ ધાતુપાત્ર કને નહિ, આવ્યા તુંબડું લેઈ;
 વસ્ત્ર નથી કોઈ પહેરવા, મારા બાળસ્નેહી. ગોવિંદે૦
 કે સુખ નથી કાંઈ સંસારનું, કોઈ કર્મને દોષે;

ભાભી અમારાં વઢકણાં, તે શું લોહીડું શોષે. ગોવિંદે
 કે શું ઉદર ભરાતું નથી, તેણે સુકી દેહી;
 એ દુઃખમાં કયું દુઃખ છે, મારા પૂર્વ સ્નેહી.' ગોવિંદે
 પછી સુદામોણ બોલિયા, પ્રભુને શીશનામી;
 'તમારું અભણ્યું કાંઈ નથી, છો અંતરબામી. ગોવિંદે
 અમને તો દુઃખ વિજેગનું, નહિ પ્રભુજી પાસે;
 આજ હરિ હુંને જો મળ્યા, પિંડ પુષ્ટ થાશે.' ગોવિંદે

[કડવું ૧૦, રાગ રામઝી]

‘પછી શામળિયો બોલિયા, ‘તને સાંભળે રે;’
 ‘હાજી નહાનપણાની પેર, મને કેમ વીસરે રે.’
 આપણે બે મહિના પાસે રહ્યા, તને
 હાજી સાંદીપનિ ઋષિને ઘેર. મને
 અન્ન ભિક્ષા માગી લાવતા; તને
 હાજી જમતા ત્રણે બ્રાત. મને
 આપણુ સુતા એક સાથરે, તને
 સુખ દુઃખની કરતા વાતરે. મને
 પાછલી રાતના ભગતા, તને
 હાજી કરતાં વેદની ધુન્ય. મને
 ગુરુ આપણા ગામે ગયા, તને
 હાજી ભયવા કોઈક મુન્ય. મને
 કામ દીધું ગોરાણીએ, તને
 કહ્યું લઈ આવોને કાષ્ટ, મને
 શરીર આપણાં ઊકળ્યાં, તને
 હાજી માથે તપ્યો અરિષ્ટ. મને

રકંધે કો'વાડા ધર્મી; તને
 ઘણું દૂર ગયા રણછોડ. મને
 આપણે વાદ વદા ત્રણે બાંધવા, તને
 હાજી ફાડ્યું મોટું ખોડ. મને
 ત્રણે ભારા બાંધ્યા દોરડે, તને
 હાજી આવ્યા બારે મેહ. મને
 શીતળ વાયુ વાયે ઘણો, તને
 ટાઢે થરથર ધૂળે દેહ. મને
 નદીએ પૂર આવ્યું ઘણું, તને
 ઘન વરસ્યો મુશળધાર. મને
 એકે દિશા સૂઝી નહિ, તને
 થયા વીજ તણા ચમકાર. મને
 ગુરુજી ખોળવા નીસર્યા, તને
 કહ્યું સ્ત્રીને કીધો તેં કેર. મને
 આપણને હૃદય શું ચાંપિયા તને
 પછી તેડીને લાવ્યા ઘેર. મને
 પછી ગો દહોતાં હતાં, તને
 હતી દહોણી માગ્યાની ટેવ. મને
 મેં નિશાળેથી કર વધારિયા, તને
 હાજી દીધી દહોણી તતખેવ. મને
 જ્ઞાન થયું ગુરુપત્નીને, તને
 તમને જાણ્યા જગદાધાર. મને
 ગુરુ—દક્ષિણામાં માગિયું, તને
 હાજી મૃત્યુ પામ્યો જે કુમાર. મને
 મેં સાગરમાં જંપલાવિયું, તને
 તમે શોધ્યા સપ્ત પાતાળ. મને

હું પંચાનન શંખ લાવિયો, તને
 હાજી દેત્યનો આણ્યો કાળ. મને
 સંયમની પુરી હું ગયો. તને
 પછી આવી મલ્યો જમરાજ. મને
 પુત્ર ગોરાણીને આપિયો તને
 હાજી પછે થયા વિદાય. મને
 આપણુ તે દિનથી જુદા પડ્યા, તને
 હાજી ફરિને મલિયા આજ. મને
 હું તુજ પાસે વિદ્યા લણ્યો. તને
 મને મોટો કર્યો મહારાજ. મને

વલણુ

મહારાજ લાજ નિજ દાસની, વધારો છો શ્રીહરિ;
 પછી દારિદ્ર ખોવા દાસનાં, સૌમ્ય દષ્ટિ સ્થામે કરી.

[શ્રીકૃષ્ણ પછીથી સુદામા છપાવે છે તે ગાંઠડી પરાણે ખેંચી લે છે અને તેના સ્વાદના ગાંડા થયા હોય તેમ મૂઠીએ મૂઠીએ ખાવા માંડે છે. એ પ્રસંગ હવે વાંચો.]

[કડવું—૧૧]

‘સુદામા મેં તો અવનીમાં, લીધા બહુ અવતાર;
 આ તાંદુલનો સ્વાદ છે એવો, નથી આરોગ્યો એકે વાર.’
 તુચ્છ ભેટ ભારે કરી માની, વિચાર્યું લગવાન;
 સાત જન્મ સુધી સુદામે, નથી કીધાં પુણ્યદાન.
 ભયક રૂપ થયા જગજીવન, પ્રીત હૃદેમાં વ્યાપી;
 મુખમાં મુષ્ટિ તાંદુલ મૂક્યા, દારિદ્ર્ય નાંખ્યા કાપી.
 કર મરડીને ગાંઠડી લીધી, સાથેનાં દુઃખ મોડ્યાં;
 જેમ ચીથરાં છોડ્યાં નાથે, તેમ ભવનાં બંધન તોડ્યાં.
 જ્યારે તાંદુલ મુખમાં મુક્યાં, ઉડી છાપરી આકાશ;

તેણે સ્થાનક સુદામાને થયા, સમભૂમિના આવાસ.
ઋષિપત્ની થયાં રૂકિમણી સરખાં, સામ્ય સરીખા પુત્ર;
એ વૈભવને કવિ શું વખાણે, જેવું કૃષ્ણનું ઘરસૂત્ર.

[૬૭૫—૬૮૨]

હાસ્ય વિનોદ કરતાં વહી શર્વરી, થયો પ્રાતઃ સુદામે જાગ્યા હરિઃ.
' મને વિદાય આપો જગજીવન,' હરિ કહે, 'પધારિયે સ્વામિન;
વળી કૃપા કરજો કોઈ સમે,' ઠાલે હાથે નરહરિ નમે.
પ્રભુ પોણ લંગી વળાવા જાય, કોડી એક ન મૂકી કર માંય;
સત્યભામા કહે, ' સુણો જાંબુવતી, કૃષ્ણ થયા કેમ કમળાપતિ?
બ્રાહ્મણ વળી મિત્ર પોતા તણો, દારિદ્ર્ય દુઃખે પીડેલો ઘણો;
તેને વાળ્યો નિર્મુખ કરી,' રૂકિમણી કહે, ' શું સમજે સુંદરી!
જેલડીયે વળગ્યા વિશ્વાધાર, સુદામે જાતાં કયો વિચાર;
' વૈભવ આગળ વધિયો છેક, પણ મને ન આપી કોડી એક.
સ્ત્રીની ચોરી મનમાં ધરી, પણ કંઈક ગુપ્ત વાટમાં આપશે હરિ;'
પાય લાગી નારી સહુ ગઈ, હશે, તોએ કાંઈ આપ્યું નહિ.
માધવ માર્ગે વોળાવા ગયા, પછી સુદામોજી ઉભા રહ્યા;
' વિકૃલજી હવે પાછા વળો,' તવ ભેટીને રોયા શ્યામજો.
વળ્યા કૃષ્ણ રૂરી મળજો કહી, પણ કરમાં કાંઈ મૂક્યું નહિ;
ઋષિ સુદામે મૂક્યો નિશ્વાસ, ચાલ્યો બ્રાહ્મણ થઈને નિરાશ.
ઋષિ પામ્યો મનમાં સંતાપ, નિંદા કરવા લાગ્યો આપ;
' હું માંગવા આવ્યો મિત્ર કને, તેપે મૃત્યુ શે નાવ્યું મને ?
ભૂખે મરે બાળક નહાનડાં, ખવરાવીએ સૂકાં પાંદડાં;
વા પવન પ્રાશીને ભરીએ પેટ, કે નીચ પુરૂષની કરીએ વેઠ.
કાષ્ટ કે તૃષ્ણનો વિક્રય કરી, અથવા પર ઘેર પાણી ભરી;
અથવા વિષ પીને પોઢીએ, પણ મિત્ર કને કર નવ ઓઢિએ.

અન્યક વત મૂક્યું આજે, ખોઈ લાખ ટકાની લાજ;
 કૃપા કરી મને જગદાધારે, પણ મારું કર્મ નઠોર અપાર.
 વિવેક જ્ઞાન સુદામે પ્રભુ, ‘ધન નાખ્યું’ તો સારું થયું;
 ધને કરી મદ મુજને થાત, ભક્તિ પ્રભુની ભૂલી જાત.
 કૃષ્ણે મુજને કર્ણા કરી, દારિદ્ર્ય દુઃખ નવ લીધું હરિ;
 સુખમાં વ્યાપે ક્રોધ ને કામ, દુઃખમાં સાંભરે કેશવ રામ.’

વલણ

રામ સાંભરે દુઃખ વૈરાગ્યથી, ઋષિ જ્ઞાનઘોડે ચઢ્યા;
 વિચાર કરતાં ગામ આવ્યું, ધામ દેખી ભૂલા પડ્યા.

[કડવું—૧૩]

‘હામ ભૂલ્યો પણ ગામ નિશ્ચે, ધામ કોઈ ધનવંતનાં
 એ ભુવનમાં વસતાં હશે, જોણે સેવ્યા ચરણ ભગવંતનાં.’
 એવું વિચારી વિપ્ર વળિયો, બધું નગર અવલોકન કરી;
 ઋષિ એંધાણી સર્વ જોતા, તે ભુવન પાછળ ફેરા ફરી.
 પછી સુદામે પડ્યા સાંસામાં, વિચાર કરે વેગળા જઈ;
 ‘આ ભુવન કોણે કર્યા હશે, પણ કુટી મારી કયાં ગઈ?
 જોઈ સુદામે નિશ્વાસ મૂક્યો, કોઈ છત્રપતિનાં ઘર થયાં;
 આશ્રમ ગયાનું દુઃખ નથી, પણ બાળક મારાં કયાં ગયાં?
 હોમશાળા રૂદ્રાક્ષમાળા, મારી પ્રવિત્ર કુશની સાદડી;
 ગોપીચંદન સન્માર્જની ગઈ, વિપત્તિ આવડી કયમ પડી!
 દૈવની ગત્ય ગહન દીસે, પડ્યો પ્રાણ કર્મ આધીન;
 કુટુંબ વિજેગની વેદના, હુંને દૈવે દંડ્યો દીન.
 તુટી સરખી ઝુંપડી ને, લુટી સરખી નાર;
 સડ્યાં સરખાં છોકરાં, નવ મળ્યાં ખીજ વાર.
 સંકલ્પ વિકલ્પ કોટિ કરતાં, ઋષિ આવાગમન હિંડોળે ચઢ્યા;

બારીએ બેસી પંથ જોતાં, નિજ કંથ સ્ત્રીની દૃષ્ટે પડ્યા.
 સાહેલી એક સહસ્ર લેઈને, સતી ગઈ પતિને તેડવા;
 જળઝારી ભરી નારી જાએ, જાણે હસ્તિની કળશ રેડવા.
 હંસગામિનીને હર્ષ પૂરણુ, અભિલાષ મનમાં ઈચ્છિયા;
 ઝાંઝર ઝમકે ઘુઘરી ઘમકે, વાળે અણુવટ વીંછિયા.
 સુદામે જાણ્યું આવી રાણી, ઇંદ્રાણી કે રૂકમણી !
 સાવિત્રી કે સરસ્વતી, કે શક્તિ શંકર તાણી !
 સાહેલી સહુ વીંટી વળી, પમ્પિની લાગી પાય;
 પૂજ કરીને પાલવ ગ્રહ્યો, તવ ઋષિજી નાહા જાય.
 થરથર ધ્રુજે કે કાંઈ ન સુજે, છૂટી જટા ઉઘાડે શીશ;
 હસ્ત ગ્રહવા જાય સુંદરી, તવ ઋષિજી પાડે ચીશ.
 ‘હું તો સેજે જોઈ છું ઘર નવાં, મને નથી કપટ વિચાર;
 હું તો વૃદ્ધ ને તમે જોખનનારી, છે કંઠણ લોકાચાર.
 ભોગાસક્ત હું નથી આવ્યો, મને પરમેશ્વરની આણુ;
 જાવા ઘો મને કાં દમો છો, તમને હજો કલ્યાણ.
 આંગણમાં કોઈ નર નથી, શકે દીસે સ્ત્રીનું રાજ્ય;
 પાપણિયો તમને પરમેશ્વર પૂછશે, હુંને કયાં આણુ છો વાજ્ય.’
 ઋષિપત્ની કહે, ‘સ્વામી મારા, તમે રખે દેતા શાપ;
 દારિદ્ર્ય ગયાં નવાં ઘર થયાં, શ્રીકૃષ્ણ ચરણ-પ્રતાપ.’
 એવું કહી કરગ્રહીને ચાલી, તું સાંભળ પરીક્ષિત ભૂપ;
 સુદામે પેઠા પોળમાં થયું, કૃષ્ણ સરખું રૂપ.

વલણ

રૂપે બીજા શ્રીકૃષ્ણ જાણે, જરા ગઈ જોખન આવ્યું;
 જોતડિયે વળગ્યાં દંપતી, રતિ-કામ જોડું લલવિયું.

[કડવું—૧૪]

નિજ મંદિર સુદામો ગયા, તતક્ષણ કૃષ્ણજી સરખા થયા;
 દંપતિ રાજ્ય શોભાએ ભર્યા, શ્રીકૃષ્ણે દુઃખ દોહિલાં કર્યા.
 દોહિલાં ગયાં ને શોહિલાં થયાં, ભર્યા ભવન લક્ષ્મી વડે;
 એક મુષ્ટિ તાંદુલે જે વિભૂતિ આપી, તે લક્ષ જસે નવ જડે,
 મેડી અટારી છળાં બળી, ઝળકે મીનાકારી કામ;
 સ્કાટિક મણિએ સ્થંભ જડયાં છે, કૈલાસ સરખું ધામ.
 વિશ્વકર્મા ભૂંચ્યો ભમ્યો, જોઈ ભવનનો ભાવ;
 માણેક મુક્તા રત્ન હીરા, ઝવેર જોત્ય જડાવ.
 ગોળી ગોળા ઘડા ગાગર, સર્વ કનકનાં પાત્ર;
 સુદામાના વૈભવ આગળ, કુળેર તે કોણ માત્ર.
 ત્યાં જાચકનાં બહુ જૂથ આવે, નિર્મુખ કોઈ નવ જાય;
 જેને સુદામો દાન આપે, લક્ષપતિ તે થાય.
 ઋષિ સુદામાનાં પુર વિષે, ન મળે દરિદ્રી કોય;
 કોટિધ્વજ ને લક્ષ્મીપક, અકાળ મૃત્યુ ન હોય.
 યદ્યપિ વૈભવ ઈંદ્રનો પણ, ઋષિ રહે છે ઉદાસ;
 વિજેગ રાખે જોગનો, થઈ ગૃહસ્થ પાળે સંન્યાસ.
 વેદાધ્યયન અગ્નિહોત્ર હોમે, રાખે પ્રભુનું ધ્યાન;
 માળા ન મૂકે ભક્તિ ન ચુકે, એવા વૈષ્ણવ ઋષિ ભગવાન.
 સુદામાનું ચરિત્ર સાંભળે, તેનું દુઃખ દારિદ્ર્ય જાય;
 ભવદુઃખ વામે મુક્તિ પામે, મળે માધવરાય.
 વીરક્ષેત્ર વડોદરં, ગુજરાત મધ્યે ગામ;
 ચતુર્વંશી જ્ઞાતિ પ્રાક્ષણ, ભટ પ્રેમાનંદ નામ.
 સંવત સત્તર આડત્રીસમાં, શ્રાવણ સુદી નિદાન;
 તિથિ તૃતીયા ને ભૃગુવારે, પદમંધ કીધું આજ્યાન.

ઉદર નિમિત્તે સુરત સેવ્યું, ને ગામ નંદરખાર;
નંદીપુરામાં કીધી કથા, જથા બુદ્ધિ અનુસાર.

વલણ

બુદ્ધિમાને કથા કીધી, કરનારે લીલા કરી;
લટ્ટ પ્રેમાનંદ નામ મિથ્યા, શ્રોતા બોલો જે હરિ.

૨ જાદવરાય-શ્રીકૃષ્ણ ચક્રવર્તીના હોવાથી 'ચાદવ' કે 'જાદવ' કહેવાતા,
ભાવક-આપકા, દુઃખ. પ્રતિવાચ-અડચણ, વાંધો. પરિવાર-કુટુંબીજનો,
આસપાસના માણસો (સં. પરિ+૪)

૩ મામ મૂકી-હુપણું, સ્વમાન ત્યજી દઈ ને. નવનિધિ-કુબેર ભંડારીના
નવે ભંડાર આહી ખેઠા મળશે, કેમકે અંતર્યામી મનની વાત બધી જાણે
છે. પુરણ પુરુષ: પુરાણ-સનાતન પરમેશ્વર, પરબ્રહ્મ. તમને-વાર-સ્રીની
વીનવણી કેટલી સાચી છે.

મહાપદ્મ પદ્મ શંખૌ મકરકચ્છપૌ મુકુંદકુંદનીલાશ્ચ સર્વશ્ચ નિધયોનવ ॥

૪ તૈલાલ્યંગ-સ્વપ્નમાં પણ તે શરીરે તેજ ચોળવાનું મન કરતા નહિ,
શાળ-હાંગર, છેલી-એ લાડવાચક શબ્દ છે. અડધાન-હલકું અનાજ, બંદી
ખાવટો, કોદરા. પણ ભાગ્યભાનુ ઉદે થયો-કંગાળજીવન જીવતા ઋષિનું ભાગ્ય
હવે ઉઘડયું છે; પ્રભુની કૃપાથી એની ગરિબાદ જશે અને એને પોતાના
જેવોજ બનાવશે.

૫ ઉપાનરેણુ અભ છાયે-પગના જોડાથી ઉડતી ધૂળ થકી આકાશ છવાઈ
ગયું. (અતિશયોક્તિ અલંકાર) કાંગ-એક જાતનું અનાજ (ગરીબ લોક ખાય
છે.) ઉખળ-ખાણિયો, છોવાય-અભડાય. કૌપીન-લંગોટી. વનકુળ-વંદકલ.

૬ સુણી સુદામો હસતા જાય-દારિકાનાં બાલકો અને સ્ત્રીઓ તેમની
મશ્કરી કરે છે તેથી સુદામાને કાંઈ સંતાપ થતો નથી, તેઓ ચીઠાતા પણ
નથી, તેઓ તો પ્રસન્નચિત્તે આગળ વધે છે ગજન દીસે છે કરમની ગતિ-
પોતાના બાળ મિત્રને જોઈ સુદામા આ ઉદગાર કહાડે છે. તેઓ એક દિવસ
એક જ ગુરુના શિષ્યો હતા અને છતાં આજે એમની સ્થિતિમાં મહત્વનો ફેરફાર
હતો. રૂપિને આવ્યું જ્ઞાન-પાણું તેમને જ્ઞાન થતાં બીજા નજીવા વિચારો પર
પોતે જીત મેળવે છે અને ભગવાન અને અદ્વૈતજીવ વચ્ચેની સરખામણી
કરવાનું સદંતર મૂકી દે છે. વિવેક-વિવેકી. પ્રતિહાર-છડીદાર.

૭ કંઈપ-કામદેવ. કુધા...વરિયો-બૂખડી ખારસ જેવો. મોત્ત-પગે પહેરવાની મોત્તડીઓ. જીએ કૌતુક-હરિદ્ર બ્રાહ્મણને આટલું બધું અપાતું સન્માન જોઈ લોકો તેમના બન્નેના મિલનનો દેખાવ જોઈ રહ્યા હતા. દાસત્વ દયાળે લીધું-સુદામાનું ઊંખિપાત્ર આચંકો મારીને લઈ ધીધું, તેથી ભગવાને પોતાના મિત્ર માટે સેવકનું કામ કર્યું એવું કવિ કહે છે.

૮ ભક્તાધીન-ઈશ્વર હંમેશા ભક્તને તાણે છે. ચક્રપાણી-જેના હાથમાં સુદર્શન ચક્ર છે તે કૃષ્ણ. પાદોદક-ચરણામૃત. વૈદર્ભી-રુકિમણી. દાહલે-વિશ્વામિત્ર જેવા રાજર્ષિને પણ ભગવાને ધણી મુરકેલીથી દર્શન આપ્યું એવા શ્રીકૃષ્ણે સુદામાના પગ ધોઇને તેના ચરણામૃતનું પાન કર્યું. દૂતપકવ-ધીમાં તળેલાં, પચ-દૂધ. તાંદુલ-છડેલા દાણા. જંધા-જંગ.

૯ મન મુકીને-ખુલ્લા દિલે. પ્રજાજન્ય-નીચોવી નાંખ્યું. ધન-વરસાદ. ઝોઠડી-ખાનગી વાતચીત. ભાભી...શોષે-કવી મીઠી મશ્કરી!

૧૦ પાછલી રાતના નગતા-વહેલા સૂઈને વહેલાં ઉઠવું એજ કુદરતી છે. ધુન્ય-ધૂન; અરિષ્ટ-સૂર્ય. ખાંધવા-ભાઈઓ. ખેડ-સુકા ઝાડનું થડ. ખારે મેહ-મેઘ ખાર ગણાય છે. ખુસળધાર-સામેલા જેવી નડી ધારે વરસાદ વરસ્યો. ચંચાનન-પાંચ મુખવાળો. સૌમ્ય-મૃદુ.

૧૧ અવનીમાં-ફુનિયામાં. અટળક ઠગ્યો-ખૂબ પ્રસન્ન થયો. ખહુ અવતાર-ખધા મળીને વિષ્ણુના દશ અવતાર મનાય છે. વિષ્ણુનો આઠમો અવતાર તે કૃષ્ણ, નવમો અવતાર તે શુક્રનો. છેલ્લો કલ્ક અવતાર હજુ થવાનો છે તુચ્છ ભેટ-તાંદુલની નજીવી ભેટ છતાં ભગવાને તેને મોટું સ્વરૂપ આપ્યું. સુદામાએ સાત જન્મમાં કાઇનેય દાન આપ્યું નહોતું. કર્મના નિયમ મુજબ એને કાંઈપણ મળે નહિ એટલે ભગવાન જાતે જાન્યક બન્યા અને સુદામા પાસે તાંદુલની ભીક્ષા લીધી, જેથી તેઓ ઋષિનું દારિદ્ર્ય કાપી શકે. અચરજ-નવાઈ. અખરીષ-એ નામના રાજાને શ્રીકૃષ્ણે સુદર્શન મૂકી દુર્વાસાના ત્રાસમાંથી બચાવ્યા હતા. ક્રુચ-કિતાનપાદ રાજાના પુત્ર.

૧૨ સામ્ય-શ્રીકૃષ્ણનો પુત્ર. ધરસૂત્ર-ધરસંસાર. કૌટિલ્ય-કૌટલપતિને ત્યાં હવેલી ઉપર ધન હડવવાનો પહેલાં રિવાજ હતો. ભેર-ટોલ. દંપતિ-પતિપત્ની. માધવ-મા (લક્ષ્મી)+ધવ (પતિ). શર્વરી-રાત. હામોદર-જેને પેટ દોરડું ખાંચું હતું તે શ્રીકૃષ્ણ. કુખ્મ-કંસની દાસી. ઠાલે હાથે-કાંઈ પણ આપ્યા વિના. વિદુર-દ્રુતશાષ્ટ્રના ભાઈ. સ્ત્રીની ચોરી-સ્ત્રીઓના સ્વભાવનો

અહીં કવિ પરિચય આપે છે. કદાચ કૃષ્ણે પોતાની સ્ત્રીઓથી એ જ્ઞાન દ્રુપ્ત રાખવાના ઇરાદાથી એમણે તેમ કર્યું હોય એમ એ કલ્પના કરે છે. વિવેક-જ્ઞાન-થોડી પળ આવી નિરાશાએ તેમને ઘેરી લીધા. તરતજ સંસારપરની આસક્તિથી વિમુક્ત થયા. પોતાની નિર્ધન સ્થિતિમાં સંતોષ જોવા લાગ્યા. આવાગમન-આવડું ને જવું તે.

૧૩ હુંને દૈવે હંડયા દીન-પોતાના ગામમાં પાછા ફરતાં પોતાની ઝુપડી નહિ મળવાથી સુદામા વિદ્યાસણમાં પડયા. કૃષ્ણને ત્યાં જવાથી કયો ભાવ તો ન જ થયો, પણ જેવી તેવી ઝુપડી ગઈ, પત્ની તથા રોગથી સહતાં છોકરાં પણ ગૂમાવ્યાં. અણુવટ-અંગુઠે પહેરવાનું રૂપાનું ધરણું. વૉંછિયા-પગની આંગળીઓનું ધરણું, આકાર ઉપરથી નામ. વાન્ય-વાન આણવું એટલે ખૂબ પળવડું.

૧૪ વિશ્વકર્મા ભૂલ્યો ભગ્યો-સુદામાના નવા ભુવનની રચના એટલી બધી અદ્ભુત હતી કે દેવોના શિદ્ધી વિશ્વકર્મા પણ ભૂલાવામાં પડીને ભમવા લાગ્યા. વિભ્રમ રાખે ભોગનો-સુદામાને ધન ખપતું નહોતું. એટલે તેઓ તો આથી ઉદાસ રહેવા લાગ્યા અને ભક્તિમાંજ સમય ગાળવા લાગ્યા.

૭. પ્રેમાનન્દ પર પ્રહાર

[પ્રેમાનન્દના પ્રતિસ્પર્ધી સામળભટ્ટનો જન્મ ઈ. સ. ૧૬૪૦ ના અરસામાં તથા અવસાન ૧૭૩૦ પછી ગણાય છે. તેમણે આસરે ૨૬ ગ્રન્થો લખ્યા છે. વારતામાં પેટા વારતાની ગૂંથણી કરવી એ તેનું પણ લક્ષણ છે. એણે કોઈનું અનુકરણ કર્યું નથી. તેમની વાર્તાની સ્ત્રીઓ પુરુષો કરતાં જાંચી કક્ષાનાં ચીતરવામાં આવ્યાં છે. હજ પણ આપણો સમાજ જેનું પાલન કરી શક્યો નથી તેવા નિયમોની તેણે હિમાયત કરી છે. કોમનો ભેદ ગણ્યા વિના લગ્ન કરવાની પ્રથા, માળાપની મરજી વિરુદ્ધ અમુક પુરુષની પતિ તરીકે કન્યાની પસંદગી, સ્ત્રી-પુરુષનું સમાજમાં સમાન સ્થાન; વગેરે.]

ભણ્યો નથી કાંઈ પુરાણ હું, ભણ્યો નથી કોઈ વેદ;
રસાલંકાર ન આવડે, મન ન પામે ખેદ.
ઘર ઘર રાગ તાણું નહીં પુત્ર મુજ ગુણ ગાય;
રાજ દરબારે રજળવું, મેળવી નથી પસાય.

ભાટ બ્રાહ્મણને ભાંડવા, લાંબી મૂકે પોક;
રીઝી ભલા ભલા કરે, તેથી થાયે શોક.

૮. વચન પાળવા વિષે

[સામળભટ પોતાની લાંબી વર્ણનાત્મક કવિતા માટે પ્રખ્યાત છે. તેમાં પણ સામાજિક વસ્તુવાળી તેમની કૃતિઓ અજોડ છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે. આવાં લાંબા કાવ્યોમાં પ્રસંગાનુસાર સામાન્ય બોધ આપવાનું તેઓ ચૂકતા નહિ. આ કાવ્યમાં વચન પાળવાની મહત્તા તથા તેને માટે ભૂતકાળમાં અપાયેલો આત્મભોગ વર્ણવવામાં આવ્યો છે.]

વચન કાજ હરિશ્ચંદ્ર, નીચ ઘર પરઠયું પાણી;
વચન એકને કાજ, કૃષ્ણે કુખ્જને આણી,
વચન એકને કાજ, હરે હળાહળ પીધું;
વચન એકને કાજ, દેવવર દેત્યે લીધું;
શુભધર્મ, કર્મને શર્મ સૌ, વચન જતાં તે વહી ગયું;
કવિ સામળભટ સાચું કહે, વચન ગયું તો થઈ રહ્યું.
એક વચનને કાજ, રંક રાવણ થઈ બેઠો;
એક વચનને કાજ બળિ પાતાળે પેઠો,
એક વચનને કાજ, વેચી હરિશ્ચંદ્રે નારી;
એક વચનને કાજ, પાંડવો હાર્યા ખ્યારી,
વળી એક વચનને કારણે, ભડ પાંચે વનમાં ભમ્યા
કહે સામળ વચન જ કારણે, સો કીચક સાથે શમ્યા.
પાળે વાયક શૂર, જે રણમાં બહુ ઝૂઝે,
પાળે વાયક સિદ્ધ, જેને આગળ સૂઝે;
પાળે વાયક ભક્ત, કરે ઈશ્વર વશ આપે,
પાળે દાતા વચન, વૃષ્ટિ જેને પરતાપે;
પાળે જે વાયક પ્રેમથી, વેદે વિવિધ વખાણીઓ,
સામળ વાયક સંભળાવતાં, જશે જગતમાં જાણીઓ.

— સામળ ભટ

હરિશ્ચન્દ્ર—એક બાર સોનું વિશ્વામિત્રને આપવાનું વચન પાળવા માટે રાજાએ પોતાનાં સ્ત્રી ને પુત્રને વચ્ચાં; પોતે એક ઢેડને ત્યાં નીચ કામ કરીને પૈસા કમાવાનું કબૂલ કર્યું.

કૃષ્ણે કુબળ આજ્ઞા—રામ તરીકે આપેલું વચન વિષ્ણુએ કૃષ્ણાવતારમાં પાળ્યું. કુબળ એ મથુરાના રાજા કંસની દાસી. આગલે જન્મે તે કૈકેયીની દાસી મંથરા હતી. એક વાર રામે ગુસ્સામાં તેને કદરૂપી બનાવી દીધી; આ શાપમાથી મુક્ત કરવાને બહુ આજીજી કરતાં રામે કહ્યું: હું કૃષ્ણાવતાર ધરી કંસને મારવા મથુરા આવીશ ત્યારે તારે સુંદર રૂપ કરી તને ધણું સુખ આપીશ. આ વચન કૃષ્ણે પાળ્યું.

હરે હળાહળ પીધું—દેવાએ ને દૈત્યોએ સમુદ્રમંથન કરી ચૌદ રત્નો કાઢ્યાં. તેમાંનું એક તે હળાહળ—અતિ તીવ્ર ન છરવી શકાય એવું વિષ. હર-મહાદેવ.

દેવવર દૈત્યે લીધું—દેવાનું વરદાન દૈત્યે મેળવ્યું. દૈત્યો ને દેવા એક બીજાના શત્રુ છે, છતાં તેમાંના ધણાઓએ તપશ્ચર્યા કરીને તેમની પાસેથી જ વરદાનો પ્રાપ્ત કર્યા છે. આવા દૈત્યોમાંથી કોનો ઉલ્લેખ અહીં કરવામાં આવ્યો છે તે સ્પષ્ટ નથી.

રંક રાવણુ થઇ બેઠો—રાવણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે પોતાને વિનાશ થાય છતાં તે રામને સીધી રીતે સીતા પાછી નહિ સોંપે. આને પરિણામે લંકાપતિ, એક વખત ત્રિલોકને ધૂળવનાર રાવણુ રણમાં રંગદોળાયો—પોતાના રાજ્યના તેણે ચૂરેચૂરા થઇ જવા દીધા.

બળિ પાતાળે પેઠો—બળિ એ શોણિતપુરના રાજા પ્રહલાદનો પૌત્ર થાય. એક સમર્થ દૈત્ય તરીકે એની આજ્ઞા વર્તાતી હતી. એણે વિષ્ણુની મદદ માગતા દેવાને પરાજય કર્યો. એટલે વિષ્ણુ વામનરૂપે પૃથ્વી પર પ્રગટ થયા. બળિ પાસે ત્રણ પગલામાં જટલી જમીન લઇ શકાય તેટલી જમીન તેમણે દાનમાં માગી. બળિએ હા પાડતાં, વામન સ્વરૂપ વિષ્ણુએ વિરાટસ્વરૂપ ધારણ કર્યું, ને એક પગલે પૃથ્વી ને બીજા પગલે સ્વર્ગ લીધું. ત્રીજા પગલું ક્યાં મૂકું એમ પૂછતાં એક વચની બળિએ પોતાના મસ્તક પર મૂકવા કહ્યું. આમ કરીને વિષ્ણુએ તેને પાતાળનિવાસી બનાવ્યો.

પાંડવો હાર્યા પ્યારી—પાંચ પાંડવોમાં શ્રેષ્ઠ અને જ્યેષ્ઠ બન્ધુ યુધિષ્ઠિરે કૌરવો સાથે ધ્રુત રમવાનું વચન આપ્યું. તે વચન પાળતાં તેમણે રાજપાટ ગુમાવ્યું એટલુંજ નહિ પણ પોતાની સ્ત્રી દ્રૌપદીને હોડમાં મૂકી ગુમાવી બેઠા.

સો કીચકો સાથે શરૂઆત—વનવાસનું તેરમું વર્ષ ગુપ્ત નિવાસનું હતું. તે પાંડવો વિરાટ રાજને ત્યાંગુપ્ત વેશે વ્યતિત કરતા હતા ત્યારે કીચકભાઈઓ વિરાટના સાળામાંના સૌથી મોટાએ છપે વેશે રહેલી દ્રૌપદી ઉપર કુદષ્ટિ કરી. આથી ભીમે સોએ સો લાઠીઓનો સંહાર કર્યો. દુર્યોધને તૈયાર કરેલા લાક્ષ્મણદેવમાંથી નાસતી વખતે એક જ માતાના સો પુત્રનું બલિદાન આપવાનું ભીમે અગ્નિદેવને ત્રણવાર વચન આપેલું.

કૃષ્ણ જેને પરતાપે—દાતાઓ દાન કરે છે તેથી વરસાદ પડે છે. એવી માન્યતાનો અહીં ઉલ્લેખ થયો છે.

જશે જગતમાં જાણીતો—જે માણસ પોતાનું બોલેલું પાળશે તે જ જગતમાં જાણીતો થશે—પ્રખ્યાત થશે, પ્રસિદ્ધ થશે.

૯. સંત સમાગમ

સંત સમાગમ જે જન કરશે, તેને પ્રગટે પ્રેમ જોને;
જે ધાતુને પારસ પરશે, તે તો હોય હેમ જોને.
કથીર કાંસુ હેમ ન હોયે, કોટી પારસ પરસે જોને;
શૂન્ય છીપ તે ઉપર નાવે, સોમણુ સ્વાતિ વરસે જોને.
અચેતનને ઉપદેશ ન લાગે, શિવ બ્રહ્મા સમજાવે જોને;
જેનાં અવળાં અંતઃકરણ, તેને સમજણ નાવે જોને.
કુબુદ્ધિ કાળપ જેને હૃદયે, તેને ન લાગે રંગ જોને;
અડદ ઉજળા કેમે ન થાયે, જઈ ઝળોળે ગંગ જોને.
કુસકા કુટેથી શું થાય, કણ ન જડે તેમાંથી જોને;
મંદ અભાગી મૂરખ નરને, સમજ આવે ક્યાંથી જોને
પાપીને પરબોધ ન કરીયે, મૂન્ય ગ્રહીને રહીએ જોને;
કહે પ્રીતમ તુલસીદાસ તોડી, પ્રેત ન પૂજવા જઈએ જોને.

— પ્રીતમ

પારસ-પારસમણિ; આમાં એવો ગુણ હોય છે કે એ જોને જોને અડકે તેને સુવર્ણ બનાવે છે. પરશે-સ્પર્શે; સ્પર્શ કરે; અડકે. સ્વાતિ-સ્વાતિ

નક્ષત્ર; આ નક્ષત્રમાં દરિયામાં રહેલી છીપમાં પરતાં વર્ષાખિન્દુથી મોતી પાકે છે. એવી દૃઢ માન્યતા છે.

૧૦. હરિનો મારગ

હરિનો મારગ છે શૂરાનો, નહિ કાયરનું કામ જોને;
પરથમ પહેલું મસ્તક મૂકી, વળતી લેવું નામ જોને.
સુત વિત દારા શીશ સમરપે, તે પામે રસ પીવા જોને;
સિંધુ મધ્યે મોતી લેવા, માંહી પડ્યા મરજીવા જોને.
મરણુ આગમે તે ભરે મૂઠી, દિલની દુગ્ધા વામે જોને;
તીરે ઉભા જોવે તમાસો, તે કોડી નવ પામે જોને.
પ્રેમપંથ પાવકની જવાળા, ભાળી પાછા ભાગે જોને;
માંહી પડ્યા તે મહાસુખ માણે, દેખનારા દાઝે જોને.
માથા સાટે મોંઘી વસ્તુ, સાંપડવી નહિ સહેલ જોને;
મહાપદ પામ્યા તે મરજીવા, મૂકી મનનો મેલ જોને.
રામ અમલમાં રાતા માતા, પૂરા પ્રેમી પરખે જોને;
પ્રીતમના સ્વામીની લીલા, તે રજનીદંન નરખે જોને.

— પ્રીતમ

સુત-પુત્ર. વિત-વિત્ત; પૈસો; દોલત; ધન. મરજીવા-મરીને અમર-
હીતિ વડે જીવવાની ઇચ્છાવાળા. દુગ્ધા વામે-દુઃખ ટળે, પાવક-અગ્નિ.

૧૧. શિર સાટે

[સ્વામિનારાયણ-સંપ્રદાયના આ કવિ જાતે ભાટ હતા. સહજનનદ સ્વામીનો ગઢડામાં તેને દર્શન થયેલાં અને ત્યારથી ત્યાંજ રહી તેમણે કાવ્યો લખવા માંડેલાં. ચારણી તથા હિન્દી ભાષામાં પણ તેમણે કાવ્યો રચ્યાં છે. એમણે ગૂજરાતી સાહિત્યમાં વૈરાગ્યનાં પદો ઉમેરી ગૂજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું છે. વૈષ્ણવોની શૃંગાર-અતિશયતાના વિરોધરૂપે આ સંપ્રદાય નીકળ્યો હતો, એટલે એના કવિઓમાં પણ એ લક્ષણો દેખાય એ સ્વાભાવિક છે.]

(ઢાળ: ‘ સગપણ હરિવરનું સાચું ’)

- રે શિર સાટે નટવરને વરીએ,
 રે પાછું તે પગલું નવ ભરીએ. ધ્રુવ૦
- રે અન્તર્દષ્ટિ કરી ખોળ્યું,
 રે ડહાપણ ઝાઝું નવ ડોળ્યું,
 એ હરિ સારું માથું ઘોળ્યું. ૧
- રે સમજ્યા વિના નવ નીસરીએ,
 રે રણમધ્યે જઈને નવ ડરીએ,
 ત્યાં મુખ પાણી રાખી મરીએ. ૨
- રે પ્રથમ ચડે શૂરો થઈને,
 રે ભાગે પાછો રણમાં જઈને,
 તે શું જીવે ભૂંડું મુખ લઈને. ૩
- રે પહેલુંજ મનમાં ત્રેવડીએ,
 રે હોડે હોડે જીલ્લે નવ ચઢીએ,
 રે જો ચડીએ તો કટકા થઈ પડીએ. ૪
- રે રંગ સહિત હરિને રટીએ,
 હાક વાગે પાછા નવ હડીએ,
 બ્રહ્માનંદ કહે ત્યાં મરી મટીએ. ૫

— બ્રહ્માનંદ

ત્રેવડીએ—પૂરો વિચાર કરી લેવો જોઈએ. રે હોડે હોડે—વારે ધડીએ.
 જીલ્લે—ચુલ્લે, લડતમાં કટકા થઈ પડીએ. કાર્ય સાધ્યામિ વા દેહં પાત્યામિનો
 અર્થ સમાયેલો છે. રંગસહિત પ્રેમપૂર્વક રટીએ—ચાદ કરીએ.

૧૨—સચોટ જવાબ

[કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ (૧૮૨૦-૧૮૬૮) સમાજસુધારણાની
 ઇચ્છાથી, સમયની જરૂરીઆત પ્રમાણે ઉપદેશાત્મક કવિતા લખનાર હતા.

૧૮૪૮માં સ્વ. ભોળાનાથ સારાભાઈની મારફતે પ્રકાશ સાહેબના પરિચયમાં આવ્યા ત્યારથી જ તેમની ચશસ્ત્રી કારકીર્દિની શરૂઆત થઈ ગઈ. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના મુખપત્ર 'બુદ્ધિપ્રકાશ'નું તંત્રીપદ પણ એમણે કરેલું.

નર્મદ અને દલપત બન્ને કાવ્યક્ષેત્રમાં પરસ્પરના વિરોધી લેખાતા. દલપતરામની શિક્ષકવૃત્તિ એમની કવિતામાં પણ દેખાઈ આવે છે. નર્મદાશંકર ઉપર અંગ્રેજી સાહિત્યની છાપ ઊંડી પડેલી, જ્યારે દલપતરામને માત્ર તેનો સ્પર્શ જ થયેલો. દલપતરામ એમના યુગના પ્રતિનિધિ હતા. તેમનું હૃદય જ્ઞાન અને તે ઉપરનું પ્રભુત્વ બન્ને આપણને મુગ્ધ કરે તેવા છે.

૧. સચ્ચોટ જવાબ

એક સમે ક્ષત્રી આગળ ગ્રાહ્યણે કહ્યું,
અરે આજ અસલના ક્ષત્રિ યાદ આવિયા;
દેશમાં ન થવા દેતા પરદેશીનો પ્રવેશ,
જેઓ સંગ્રામ સજી જશ સંપડાવિયા;
અરે આ ભરતખંડ ભૂમિએ એવા ભૂપાળ,
શૂરવીર ધીર ગુણવાળા ક્યાં ગુમાવિયા ?
કહે દલપતરામ સૂણીને ક્ષત્રિયે કહ્યું,
અસલના ઋષિઓના રક્ષણે સિધાવિયા.

૨-અછકલો

ભીંડો ભાદરવા તણો, વડને કહે સુણ વીર;
સમાઈ નહિ હું સર્વથા, તું જા સરવર તીર,
તું જા સરવર તીર, સૂણી વડ ઉચર્યો વાણી;
વીતે વર્ષાકાળ, જઈશ હું ખીજે જાણી,
દાખે દલપતરામ, વીત્યો અવસર વર્ષાનો;
ગયો સુકાઈ સમૂળ ભીંડો તે ભાદરવાનો.

૩-સંગીતની કદર ?

એક શરણાઈવાળો સાત વર્ષ સુધી શીખી,
રાગરાગણી વગાડવામાં વખણાણો છે.
એકનેજ બાચુ એવી ટેક રાખી એક,
શેઠને રીઝવી મોજ લેવાને મંડાણો છે.
કહે દલપત પછી બોલ્યો તે કંબુસ શેઠ,
ગાયક ન લાયક તું ફેગટ કુલાણો છે.
પોતું છે તે બોલ્યું તેમાં કરી તે શી કારીગરી ?
સાંભેલું બળવે તો હું બાલું કે તું શાણો છે.

૪-અન્યોક્તિ

ઉંટ કહે આ સમામાં, વાંકાં અંગવાળા ભુંડા,
ભૂતળમાં પક્ષીને પશુઓ અપાર છે.
બગલાની ડોક વાંકી, પોપટની ચાંચ વાંકી,
કૂતરાની પુંછડીનો વાંકો વિસ્તાર છે.
વારણની સૂંઢ વાંકી, વાઘના છે નખ વાંકા,
લેંસને તો શિર વાંકાં, શીંગડાંનો ભાર છે.
સાંભળી શિયાળ બોલ્યો, દાખે તલપતરામ,
અન્યનું તો એક વાંકું, આપનાં અઢાર છે.

૫-ગુજરાતીનો વકીલ

સ્વદેશ સુધારવાની સલાનો છું સલાસદ;
સુબોધક સજ્જનોના સાથમાં સામીલ છું.
ચૌટામાં હુંટાણી મહારાણી ગુજરાતી વાણી;
બાણી તેનું હુઃખ ઘણો દીલગીર દીલ છું.

હિંદી ને મરાઠી હાલ પામી છે પ્રતાપ પ્રૌઢ;
સ્વદેશી શિથિલ રહી, તે દેખી શિથિલ છું.
કહે દલપતરામ ત્યારે અધિરાજ છે તો સુણો;
રૂડી ગુજરાતી વાણી રાણીનો વકીલ છું.

૬-જૂનો ચાલ

ઘૂડ કહે ઘણો જુનો ચોખ્ખો છે અમારો ચાલ,
દુનિયાને જુની રીત, અમારે દેખાડવી;
સૃષ્ટિ સરજ્યાં પહેલે, સમે ક્યાં સૂરજ હતો,
એ તો થયો નવો નવી રીત નહીં પાડવી;
હોય જાતે હલકા તે આધુનિક રીત નાખે;
ઉત્તમ જાતિએ નવી રીતને નસાડવી;
જુઓ કેવી જગતમાં ઉત્તમ અમારી જાત,
દિવાકર દેખી નહિ આંખજ ઉઘાડવી.

૭-મહીવાસ

[દાહરા]

સામ્રાજ્યની ને મહી નદી, બે મધ્યે મહી-વાસઃ
શિરોહીથી દક્ષિણ દિશે, પૂર્ણ કેસ પચાસ.
મીઠી ભૂમિ મહી તટે, મીઠાં પાણી પાસ;
લીલા જગે લીમડા, ફુલ તેમાં કડવાસ.
મહીવાસીનો મુલકમાં, તેથી ઉપજે ત્રાસ;
વિશ્વ વિષે વિખ્યાત છે, વસુધામાં મહીવાસ.
રાજશત્રુ ત્યાં જઈ રહે, રહે લૂંટારા ચોર;
પણ તે કદી પકડાય નહિ, અતિ અંધારું ઘોર.

સાગર સ્થાનક મચ્છનું, ભૂત સ્થાન કૈલાસ;
સુરનું સ્થાનક સ્વર્ગ છે, ચોર-સ્થાન મહીવાસ.
રહે રાતદિન રખડતા, ભય તણ ભીલ અપાર;
એક દીસે એમાં વળી, સરવેનો સરદાર.

છૂટક છૂટક છાપરાં, કરી રહેલા કોઈ;
કંઈક ગુફામાં ગુરુ રહે, જગ્યા છાની બેઈ.
ભામની પાસે ભીલડી, બાળક લઈ બેચાર;
ચણોઠિયાના ચોસરા, હાઈડે પહેરી સાર.

એક ફૂંદાડી કાખમાં, એક છરો આણીદાર;
કરમાં તીર ને કામડું, એ નરનો શણગાર.

ટુંકી પહેરે તંગડી, માથે ફેંટે એક;
તન તો સઘળું તેહનું, છે ઉઘાડું છેક.

ન ગણે તડકા ટાઢને, વળી ન ગણે વરસાદ;
શિકાર શોધે સર્વદા, નિશદિન તેહ નિષાદ.

પગમાં ન મળે પગરખું, ન અંગરખું અંગ;
તેના તનનું ચામડું, ખખટર તુલ્ય અલંગ.

એક ઉપર આપદ પડે, કરે ઢાલ ધમકાર;
લેળાં થઈ ભય ભીલડાં, પગમાં પાંચ હબાર.

સુત મોટા સરદારનો, તે જ નહિ સરદાર;
પણ જે થાય પરાક્રમી, તે પામે અધિકાર.

મહાસાગરમાં માછલી, જતી રહી ન જણાય;
તેમ જે તે મે'વાસમાં, ગયો ચોર ન ઝલાય.

૮-હાલરડું

[' માતા જશોદા કુલાવે પુત્ર પારણે ' એ રાગ]

મારા લાડકડા કુંવરજી પોઠા પારણે,
તમને પરમેશ્વરની રક્ષા દહાડો રાત;
મારા આંખના તારા છે કુંવરજી તમે,
તમે ઉપર વારી નાંખું મારી જાત, મારા લાડકડાં

મારા કોડીલા કુંવર કુળે દીપક છે તમે,
હું તો હોંશે હોંશે નીરખું નિર્મળ સુખ;
લાડે કોડે લઈ લડાવું મારા લાલને,
ત્યારે જાણું છું સાંપડિયાં સાતે સુખ. મારા લાડકડાં

તારું પારણિયું મઢાવું માણેક મોતીએ,
ઉપર મે'લું મેના પોપટ મોર ચકોર;
પારણિયાને ફરતી ધમધમ ધમકે ઘુઘરી,
હોંશે હોંચોળું લઈ રૂડી રેશમ-દોર. મારા લાડકડાં

પોઠા સદ્ભાગી કુંવરજી થઈ સુખાળવા,
આપે પવનતણી સુગંધિ શીતળ દહેર;
પારણિયું તારું પ્રીતે મે'લું પરસાળમાં,
મનમાં માનું મોટી મહા પ્રભુની મહેર. મારા લાડકડાં

કુંવર ચાલણુ ગાડી લઈને શીખશે ચાલવા,
થનથન કરતો પગલાં ભરશે રૂડીપેર;
કાલું કાલું બોલી માખણ મેવો માંગશે,
ત્યારે માનીશ મુજને મળ્યો કનકનો મેર. મારા લાડકડાં

મહારો ન્હાનકડો થાશે મોટો નાણાવટી,
 વહાણવટાનો વળી વિધવિધ કરશે વ્યાપાર;
 રાજસભામાં પણ રૂડી રીતે બિરાજશે,
 શાણો કે'શે સર્વ મળી સરદાર. મારા લાડકડાં
 મારી હોંશ હેયાની પરમેશ્વર પૂરી કરે,
 મારા લાડકડા તુજ કરે પ્રભુ કલ્યાણ;
 એવી આશિષ આપું અવસર અવસર ઉપરે,
 પોઢો પોઢો મારા જીવના પ્રાણ. મારા લાડકડાં
 કુંવરજી તારાં દુઃખડાં ખારે દરિયે જળે;
 સુખનો સાગર તુજને મળજે ઠામોઠામ;
 બહુ જુગ જીવી માતપિતાની પ્રતિજ્ઞા પાળજે,
 દિલથી આશિષ એવી દે છે દલપતરામ. મારા લાડકડાં

— દલપતરામ

૩. જન્યું-ચાચુ, ભક્તિ કરું, પ્રશંસા કરું. આરોરે રહું. રીઝાવી-ખૂશ કરીને. નલાયક-અયોગ્ય, ગાતાં કે વગાડતાં જાણતો નથી, એવો ભાવ. ફેગટ-નકમો. કુલાણો છે-ગર્વ કરે છે કે સાફ ગાતાં આવડે છે અને વગાડતાં આવડે છે. પોણું છે તે બોધ્યું તેમાં કરી તે શી કારીગીરી-આ આખું વાક્ય હસાવી મૂકે એવું છે. 'બે'સ આગળ ભાગવત' એ કહેવત જોડ્યો જ ભાવ આમાં દ્વનિત થાય છે. શેઠ પસંદ કરવામાં ઝાંચકની અહીં ભૂલ થઈ છે, એવો અર્થ છે. આ જ રીતે આ દુનિયામાં માણસો યોગ્ય જગા પસંદ નહિ કરી શકવાથી હાથ ધસવાનો વખત આવે છે. ૪ ભૂતલ-દુનિયા. વિસ્તાર છે-હારને હારમાળા ચાલી જાય છે. વારણ-હાથી. શિર-માથું.

'પરોપદેશે પાણ્ડિત્યમ્' કે 'પોથીમાંનાં રીંગણું'ની માફક માણસો પારકાના દોષ કાઢે છે, પરંતુ પોતાની ભૂલ જોઈ શકતા નથી, એ ભાવ કાવ્યનો છે.

૫: શિથિલ-મંદ, ધીમો. અધિરાત્ર-મોટો રાત્ર. આ કાવ્યમાં સુધારકોની મરકરી કરવામાં આવી છે. ૧: આધુનિક-હાલની. દિવાકર-સૂર્ય.

૭: નવલરામે ગૂજરાતનું પ્રવાસવર્ણન લખ્યું છે, તેમ ‘મહીવાસી’નું રસિક વર્ણન કવીશ્વર દલપતરામે કરેલું છે, જે ઉપરથી ગૂજરાતમાં મહીકાંઠાની અંદર કોતરોમાં અસલ વતની તરીકે ભીલ તથા કોળી વસે છે, વગેરેનો સુંદર ખ્યાલ મળી રહે છે. વસુધા-દુનિયા. સાગર...મહીવાસ-જેમ માછલાંને રહેવાની જગ્યા દરિયો છે, શિવસ્થાન કૈલાસ છે, દેવાનું નિવાસસ્થાન સ્વર્ગ છે, તેમ ચાર લોકોનું સંતોષ રહેવાનું સ્થળ મહીકાંઠાના કોતરો છે. નિષાદ-ભીલ, માછી, અંડાળ.

૧ મહીકાંઠાના ભીલોનું જીવન કેવા પ્રકારનું હતું તેનું ટૂંક ખ્યાન કરો.

૧૩. (૧) વહાલાંઓને ઉપદેશ

[૨૧. મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ ‘કાન્ત’ ઉપનામથી જ વધારે ઓળખાય છે (જન્મ સન ૧૮૬૭-૧૯૨૩). એમનો કાવ્યસંગ્રહ એમના મૃત્યુ પછી ‘પૂર્વાશાપ’ને નામે પ્રકટ થયો હતો. ‘વસન્ત વિજય’ નામનું કાવ્ય લખી કાન્તે ખણ્ડ-કાવ્યમાં ભાવ પ્રમાણે છન્દ-પ્રથા દાખલ કરી. એમણે ઓછાં કાવ્યો લખ્યાં છે; છતાં એમની કાંમળ ભાષા, સુંદર કલ્પના અને હૃદયના ગૂઢ ભાવ આલેખવાની અનુપમ શક્તિનો ખ્યાલ આપણને આવ્યા વગર ના જ રહે. એમના છન્દોમાં નૈસર્ગિકત્વ અને ભાષાપ્રભુત્વ આપણને મુગ્ધ કરી મૂકે એવાં છે.]

કવિને ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રત્યે પક્ષપાત હતો અને એનો જાહેર રીતે સને ૧૯૦૦માં સ્વીકાર કર્યો હતો. સ્નેહીઓને ખાતર એ પુનરપિ આર્ય થયા; છતાં હૃદય તો ખ્રિસ્તી જ રહ્યું.]

(“આધવજી સંદેશો કહેજો શ્યામને ” એ રાગિણી)

સાંભળજે, વહાલાં ઓ ! વચનો દીનનાં !

દીનપણું છે પરમ દયાનું પાત્ર જો :

મોટો એ અધિકાર તમારો માનવી !

અધિકારી છો જેના માનવ માત્ર જો !

સાંભળજે, વહાલાં ઓ ! વચનો દીનનાં !

એક પિતા પરમેશ્વર જાણો આપણો ;

નિકટ સગાંઓ સમજે બાઈબેન જો;
 નીકો નાની મોટી જે જીવે તણી,
 વહતું તેમાં એક અખંડિત વહન જો!
 સાંભળજો, વહાલાં ઓ ! વચનો દીનનાં !
 હસનારાની સાથે હસવું તો ઘટે,
 રડનારાની સાથે રડવું તેમ જો;
 એક ખીજનાં આંસુડાંઓ લૂછતાં,
 જાંચે ચડશે સ્ત્રીપુરૂષો સૌ એમ જો !
 સાંભળજો, વહાલાંઓ ! વચનો દીનનાં !
 મૃતદયા છે ધર્મ બધાના મૂલમાં,
 સઘળાએ સંતોનો એ ઉપદેશ જો;
 દિવ્ય દયાસાગર ! યાચતાં આપજો;
 દીન જનોને અમને એનો લેશ જો !
 સાંભળજો, વહાલાંઓ ! વચનો દીનનાં !

દીનનાં-ગરીબનાં, નમ્રતાનાં. 'દીન' અને 'દિન' વચ્ચેનો તફાવત જાણો.
 માનવી-મનુષ્ય. મૃતદયા-પ્રાણીમાત્ર ઉપર દયા રખવી એવો ઉપદેશ છે.

૨-કલાપીને સંબોધન

[શ્રી. 'કાન્ત'નાં કાવ્યો આત્મલક્ષી તેમજ પરલક્ષી છે. એમનાં અનેક કાવ્યોમાં એમના હૃદયના જુદા જુદા ભાવો-મૈત્રીના, પ્રેમના, ધર્મના, ઈત્યાદિ-વ્યક્ત થાય છે. ઉપરનું કાવ્ય વાંચ્યા પછી આમાં જણાશે કે આ કાવ્ય કવિશ્રી મણિશંકર ભટ્ટે એટલે કે શ્રી. કાન્તે લાડીના ઠાકોર-કવિ સુરસિંહજી (કલાપી)ને સંબોધી લખેલું છે. ૧૯૦૩માં ' કલાપીનો કેકારવ 'ની પ્રથમ આવૃત્તિમાં એ બહાર પડેલું. કવિ સુરસિંહજીએ પોતાનું તખલ્લુસ ' કલાપી ' રાખ્યું હતું. કલાપીનો અર્થ મધૂર થાય છે. એટલે આખું કાવ્ય મધૂરને પણ લાગુ પડી શકે છે, તેમ

લાડીના કવિ સુરસિંહજીને પણ લાગુ પડે છે. અહીં કવિ કલાપીને સ્વર્ગના ઉદ્યાનનાં મીઠાં મોરલો કહેલો છે. એ મોરલો આપણી આંખોને આંજે છે અને અજવાળે છે એટલે કે પ્રકાશવાળી કરે છે. તેથી પ્રકાશરૂપે ઈશ્વરીપ્રેમ અંતર ઉપર ઉઘડે છે. વળી તેની વાંસળી પણ હૈયાનાં હેતને વહેતી લાગે છે. તે ઠંઠા આકાશમાં અંદર અને દૂર સુધી જાય છે. દૂરમાં દૂર હૃદય સુધી જાય છે અને તેના અંતરને સ્પર્શ કરે છે. સુરતાની વાડીના મહેલોની ટોચ ઉપરથી એ કલાપીની કાવ્યોદ્ધામી મધુર વાણી આજે કેવી રીતે ઉભરાય છે ! વળી એ વાણી સ્વર્ગની સુગન્ધને પણ સાથે લઈને સંસારમાં ધીમે ધીમે સરી આવે છે અને હૃદયના દ્વાર ઉપર ગીતાની માફક અથડાય છે. તે સૂર્યનારાયણના ઉત્તમ તેજનું અમે ધ્યાન ધરીએ છીએ, એવો જો જીવો ઉપદેશ છે તે ઉપદેશ કલાપીની વાણી દ્વારા આજે જીવી રીતે રજૂ થાય છે. તેથી માંડ માંડ જીવી જ રીતે નમે છે અને તે સાથે સર્વ આત્મતંત્ર પણ નમે છે—એમ કવિ કહેવા માગે છે. આ સંબંધી વધારે જણવા કલાપીની પત્રધારા વાંચો. એથી ગુરુ-શિષ્યનાં સંબંધ સરસ રીતે સમજાશે.]

સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !

ઊછળતા શા ઉરસાગર ઉલ્લાસ જો !

નિર્ઝરતી સૌભાગ્ય સુહાગન જ્યોત્સ્નિકા :

નયને ઝળકે નમણું નિર્મલ હાસ જો !

સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !

આંજે ને અજવાળે આંખલડી સખી :

અન્તર ઉપર ઉઘડે આલમનૂર જો !

“હેત હૈયાનાં વહતી વાજે વાંસળી !”

ઉડે સ્વર આકાશે અન્દર દૂર જો !

સુરતાની વાડીના મોંઘા મોરલા !

નન્દનવનના પ્રાસાદોની ટોચથી,

મધુરી કેકા આજે શી ઉભરાય જો !

સુરભિઓની સાથે સંસારે સરી,
અન્તર્દારે ગીતા શી અંથડાય જે !

સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !

“તત્ સવિતાનું ભર્ગ વરેણ્યં ધીમહિ !”

ગાયત્રીનો જૂનો ભેદક મન્ત્ર જે !

આજે અન્ય પ્રકારે આ માથું નમે;

નમતો સાથે આત્માનો એ તન્ત્ર જે !

સુરતાની વાડીના મોંઘા મોરલા !

સુરતાની વાડી—સુર એટલે દેવ, સુરતા એટલે દેવપણું; અને સુરતાની વાડી એટલે સ્વર્ગનો બગીચો—નન્દનવન. **નિરર્જરતી**—ઝંરે છે. **સૌભાગ્ય**—સુંદરતા ને માંગલ્ય. **સુહાગન**—સુંદર. **ઝયોત્સ્નિકા**—ચાંદની—ચન્દ્રનું તેજ. **ઝબકે**—પ્રકાશે છે. **નમણું**—સૌમ્ય—શાલવું. **આલમનૂર**—દુનિયાનું તેજ, પ્રકાશરૂપે ઈશ્વરી પ્રેમ. **વાજે**—વાગે. **નન્દનવન**—સ્વર્ગનો બગીચો. **પ્રાસાદો**—મહેલ. **કેકા**—મોરની વાણીને કેકા કહેવાય છે. સુરસિંહજીનાં કાવ્યોની વાણી એવા અર્થે અહીં લેવા. **સુરભિ**—સુગંધિ. **અન્તર્દારે**—હૃદયના દરવાજે. **સવિતાનું**—સૂર્યનું. **ભર્ગ**—તેજ. **વરેણ્ય**—વધાવવા લાયક—ઉત્તમ. **ધીમહિ**—અમે ધ્યાન ધરીએ છીએ. “તત્સવિતાનું.....ધીમહિ—મૂળ ગાયત્રીમન્ત્ર ઉપરથી જૂનો ભેદક મન્ત્ર અહીં ઘટાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યે છે. ગાયત્રી આ પ્રમાણે છે : ૐ તત્સવિતુર્વરેણ્યં । ભર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ । ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્ ॥ તેને બરાબર જૂજરાતીમાં ઉતારવામાં આવે તો—“તે દેવ સવિતા દેરા; ધ્યાઈએ ઐષ્ઠ તેજને; પ્રેરે પુદ્ધિ અમારી જે.” કવિતામાં વિવિધ છન્દો છે, અને ગાયત્રી પણ એક છન્દના પ્રકારનું નામ જ છે. કવિતા—સાહિત્યમાં અક્ષરમેળ અને માત્રામેળ એવા બે વિભાગ છે. આ અક્ષરમેળ છે. આમાં આડ આડ અક્ષરનાં ત્રણ પદ આવે છે, માટે તે ત્રિપદા ગાયત્રી કહેવાય છે. ઉપરની ગાયત્રીમાં પહેલા પદમાં ગણતાં સાત અક્ષરો થાય છે, પણ વરેણ્યં ને બદલે વરેણ્ય

ઉચ્ચાર કરવાનો હોય છે. ગુજરાતી ભાષામાં પણ દલપત-યુગમાં વિરોધ ભાગે અને આજે પણ ઓછા પ્રમાણમાં કવિતા રચવામાં એવું થાય છે. જેમ કે, ‘પ્રથમ’ને બદલે ‘પરથમ’, વગેરે.

૧૪. ત્યાગ

[કાઠિયાવાડના લાઠી સંસ્થાનના ઠાકોર શ્રી સુરસિંહજી તપ્પસિંહજી ગોહિલે ‘કલાપી’ના તખલ્લુસથી કવિતા લખવી શરૂ કરી હતી. પચ્ચીસ વર્ષની ભરજીવાનીમાં તેઓએ દુઃખ અને મુશ્કેલીઓની પરવા કર્યા વિના પ્રેમાળ હૃદયની સાક્ષી આપી સાચો સ્નેહ જાહેર રીતે પાળીને પોષ્યો હતો. પોતાની પત્ની રમા સાથે ક્ષત્રમાંથી આવેલી શોભના સાથે તેમનું દિલ બળી જતાં અને એ કુદરતી પ્રેમપ્રવાહને રોકવો અશક્ય થતાં તેમણે પોતાની પરણે-તરની લાગણીને અવગણીને તથા રાજકર્તાના હાથને ન ગણકારતાં શોભનાના થનાર પતિ તથા અન્ય મિત્રોના તીવ્ર વિરોધ ને વહોરી લઈ ૧૮૬૮માં શોભનાની સાથે લક્ષ દ્યુતિ. બે વર્ષ પછી એટલે ઇ.સ. ૧૯૦૦માં પચ્ચીસ છઠ્ઠીસ વર્ષની ભરજીવાનીમાં અકાળ અવસાન થવાથી ગુજરાતી સાહિત્ય દુર્ભાગી બન્યું. તેમના સંબંધી ઘણી અગત્યની ખીનાઓ આજે પણ અપ્રસિદ્ધ છે. શ્રી-કાન્ત, શ્રી. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી વગેરે તેમના ગુરુમિત્રો હતા. આ રાજવી-કવિના જીવનની કેટલીક વિગતો ચાહ રાખવા જેવી છે : ૧૮૭૪-જન્મ : તા. ૨૬ ફેબ્રુઆરી; ૧૮૬૮-શોભના સાથે લક્ષ; ૧૯૦૦-મૃત્યુ-તેમના કાવ્યો સરળ ભાષામાં લખાયાં છે. છંદોની વિવિધતા તેમને મધુર અને ભાવવાદી બનાવે છે. ખાસ કરીને એમના પ્રાસંગિક કાવ્યો અત્યંત આકર્ષક હોય છે.]

હું જાઉં છું ! હું જાઉં છું ! ત્યાં આવશે કોઈ નહીં !
 સો સો દિવાલો ખાંધતાં ત્યાં ફાવશે કોઈ નહીં ! ૧
 ના આંસુથી, ના જીદમથી, ના વસ્ત્રથી, ના બન્ધથી,
 દિલ જે ઉઠ્યું રોકાય ના ! એ વાત છોડો કેદની ! ૨
 સૌ ખુશ રહો જેમાં ખુશી ! હું જ્યાં ખુશી તેવું કરું !
 ‘ શું એ હતું ? શું એ થયું ? ’ એ પૂછશે કોઈ નહીં ! ૩

કેં છે ખુશી ! કેં છે નહીં ! દિલ જાણતું જે તે જ છે !
 જ્યાં જ્યાં ઠરી દિલની ખુશી ત્યાં ત્યાં ખુશી દિલ છે નહીં ! ૪
 પેદા કર્યો'તો ઈશ્ક ત્યાં ના કોઈને પૂછ્યું હતું !
 એ ભૂસવા જો છે ખુશી તો પૂછવું એ કેં નથી ! ૫
 છે ઈશ્ક જોયો ખૂબ તો જોવું હવે જે ના દીઠું !
 કિસ્મત બતાવે ખેલ તે આનન્દથી જોવા સહી ! ૬
 આ ચશ્મ ખુરજે છે ચડ્યું આલમ બધી નિહાળવા,
 તે ચશ્મ પર પાટો તમે વીટી' હવે શકશે નહીં. ૭
 મારી કબર બાંધી અહીં ત્યાં કોઈને સૂવાડજો !
 હું જ્યાં દટાઉં ત્યાં કૂલોને વેરશે કોઈ નહીં ! ૮
 છે શું કૂલો, શું ઈશ્કને શું સૌ તમે બનારને ?
 આ માછલું દરિયા તણું તે ઊર્મિ'ઓ ગણતું નહીં ! ૯
 મુજ ઊર્મિ' એ તમ વારિધિ ! તમ વારિધિ મુજ ઊર્મિ' છે !
 જે હિકમતે આ છે બન્યું તે જાણશે કોઈ નહીં ! ૧૦
 શું પૂછવું ! શું બોલવું ! ખુશ છો અને રહેજો ખુશી !
 ને વ્યર્થ આંસુ ખેરશે તો લૂછશે કોઈ નહીં ! ૧૧

વસ્ત્ર-વિયોગ. ઈશ્ક-પ્રેમ. ચશ્મ-આંખ. આલમ-દુનિયા. ઊર્મિ'ઓ-
 મોભ'. વારિધિ-સમુદ્ર. ખેરશે-પાડશે. વ્યર્થ-નકામા. હિકમત-યુક્તિ,
 કરામત.

આ કાવ્યોનાં ભાવ ત્રણ લીટીમાં જણાવો.

૧૫. આમ્ય માતા

ઉગે છે સુરખી ભરી રવિ મૃદુ હેમન્તનો પૂર્વમાં,
 ભરું છે નલ સ્વચ્છ, સ્વચ્છ દિસતી એકે નથી વાદળી;
 થ'ડો હિમભર્યો વહે અનિલ શો ઉત્સાહને પ્રેરતો,
 જે ઉત્સાહ ભરી દિસે શુક ઉડી ગાતાં મીઠાં ગીતણં !

મધુર સમય તેવે ખેતરે શેલડીના,
રમત કૃષિવલોનાં ખાલ નાનાં કરે છે;
કમલવત ગણીને ખાલના ગાલ રાતા,
રવિ નિજ કર તેની ઉપરે ફેરવે છે !

વૃદ્ધ માતા અને તાત તાપે છે સગડી કરી;
અહો ! કેવું સુખી બેઠું, કર્તાએ નિરમ્યું દિસે !

ત્યાં ધૂળ ફર નજરે ઉડતી પડે છે,
ને અશ્વ ઉપર ચડી નર કોઈ આવે:
ટોળે વળી મુખ વિકાસી ઉભાં રહીને,
તે અશ્વને કુતૂહલે સહુ ખાલ બેતાં !

ધીમે ઉઠી શિથિલ કરને નેત્રની પાસ રાખી,
વૃદ્ધા માતા નયન નખળાં ફેરવી ત્યાં જૂવે છે;
ને તેનો એ પ્રિય પતિ હજી શાંત બેસી રહીને,
બેતાં ગાતો સગડી પરનો દેવતા ફેરવે છે,
ત્યાં તો આવી પહોંચ્યો એ, અશ્વ સાથે યુવાન ત્યાં;
કૃષિક એ ઉઠી ત્યારે, “ આવો ખાપુ ” કહી ઉભો,
“ લાગી છે મુજને તૃષા, જલ ભરી દે તું મને ” બોલીને.
અપ્રવેથી ઉતરી યુવાન બિભીને ચારે દિશાએ જીવે;
“ મીઠો છે રસ ભાઈ ! શેલડી તણો ” એવું દયાથી કહી,
માતા ચાલી યુવાનને લઈ ગઈ જ્યાં છે ઉભી શેલડી.

પ્યાલું ઉપાડી ઉભી શેલડી પાસ માતા,
છૂરી વતી જરીક કાતળી એક ટાપી.
ત્યાં સેર છૂટી રસની ભરી પાત્ર દેવા,
ને કેં વિચાર કરતો નર તે ગયો પી.

“ બીજું ખ્યાલું ભરી દેને હજી છે મુજને તૃષા ”
 કહીને પાત્ર યુવાને માતાના કરમાં ધર્યું.
 કાપી કાપી ફરી ફરી અરે કાતળી શેલડીની,
 એકે બિંદુ પણ રસતણું કેમ હાવાં પડે ના ?
 ‘ શું કોખે છે પ્રભુ મુજ પરે ? ’ આંખમાં આંસુ લાવી,
 બોલી માતા વળી ફરી છરી ભોંકતી શેલડીમાં.
 “ રસહીન ધરા થૈ છે, દયાહીન થયો નૃપ,
 “ નહિ તો ના બને આવું, ” બોલી માતા ફરી રડી.

એવું, યુવાન સુણતાં ચમકી ગયો ને
 માતા તણે પગ પડી ઉઠીને કહે છે—

“ એ હું જ છું નૃપ, મને કર માફ ! બાઈ !

“ એ હું જ છું નૃપ, મને કર માફ ! ઈશ !

“ પીતો ’તો રસ મિષ્ટ હું પ્રભુ અરે ત્યારે જ ધાર્યું હતું,
 “ આ લોકો સહુ દ્રવ્યવાન નકી છે, એવી ધરા છે અહીં,
 “ છે તો યે મુજ ભાગ કે’ નહિ સમો તે હું વધાઈ હવે,
 “ શા માટે બહુ દ્રવ્ય આ ધનિકની પાસેથી લેવું નહિ !

“ રસે હવે દે ભરી પાત્ર બાઈ,

“ પ્રભુકૃપાએ નકી એ ભરાશે;

“ સુખી રહો બાઈ ! સુખી રહો સૌ,

“ તમારી તો આશિષ માત્ર માથું ! ”

ખ્યાલું ઉપાડી ઉભી શેલડી પાસ માતા,
 છુરી વતી જરી જ કાતરી એક કાપી;
 ત્યાં સેર છુટી રસની ભરી પાત્ર દેવા,
 બહોળો વહે રસ અહો ! છલકાવી ખ્યાલું !

કમલવત ગણીને—બાળકોના ગાલ જાણે કમળ ન હોય તેમ ગણીને સૂર્ય પોતાના કિરણો રૂપી કર તેના ગાલ પર ફેરવે છે. ઉત્તમ કવિઓની કવિતા અસરકારક હોવાથી સહજમાં ચાલ રહી જાય છે. તેનો આ દાખલો છે. રાજર્ષિ કલાપીની કૃતિ એક સરખી ગંગાવહનની જેમ વાચકને ફરેક વખતે મીઠો અને તાજે રસ આપે છે. વૃદ્ધ માતા અને તાત—સુખી ખેડૂત દંપતીનો કેવો સરસ ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે ! ધીમે હસી.....દેવતા ફેરવે તે—આજે પણ વૃદ્ધ માણસો સૂર્યના તાપમાં આવે નજર ન પડે એવાથી નેત્ર પર હાથની આડ કરીને જાણે કુદરતી કુરળીનથી ન જોતા હોય તેમ જુએ છે. વૃદ્ધ પતિ તો જાણે આ દરથથી સાવ અજાણ્ય અને મસ્ત રહી પ્રભાતિયાં ગાતો સગડી પરનો ઠરી ગયેલો દેવતા ફેરવી અંદરનો જનો દેવતા કાઢે છે. ત્યાં તો આવી.....' આવો બાપુ' કહી ઉભો—ખેડૂતના હૃદયમાં કેટલું આદરમાન હોય છે તે આ લીટીઓથી સરસ રીતે વ્યક્ત થાય છે. રાજ એ પ્રશ્નનો અંશ છે એ ભાવના ખેડૂતમાં છે ને તે અહીં દેખાઈ આવે છે. રાજ એ પ્રશ્ન છે એ માન્યતા આજે પણ છેક ટળી શકી નથી. મીઠો છે.....ઉભી શેઠડી—આશ્ચર્ય થરો કે આવનાર રાજ જ કેમ ? સ્વરાજ્યની લડત જેમ અધિકારીશાહી સામે છે તેમ દેશી રાજ્યની પ્રજાની લડત અધિકારીશાહી સામે જ છે, તે સાથે આ પ્રસંગ પણ વિચારી લો.

જ્યારે ખીજવાર અનેક કાપ મૂક્યા છતાં શેરડીમાંથી રસનું એક ટીપું પણ પડતું નથી ત્યારે એ સરળ મનની ડોશી બોલે છે કે,

રસહીન ધરા થૈ છે, દયાહીન થયો નૃપ;

નહિ તો ના બને આવું, બોલી માતા ફરી રડી.

એ યુવાન રાજવીના મનોભાવ એ કેટલી રહેલાઈથી કળી ગઈ !

રાજા કાલસ્ય કારણમ્ એ અહીં સમજી શકારો. અહીં રાજ ગુણજી હોવાથી મર્મ એકદમ સમજી જાય છે. રાજ અને પ્રજા વચ્ચે એક દિવસ ધનિક સંબંધ હતો એટલું જાણના રાજાઓ સમજે તો ? રાજાએ વિદ્યાસ આપવાથી અને હૃદયની મલિનતા દૂર કરવાથી જ્યાં શેઠડીમાંથી રસ નહોતો ટપકતો ત્યાં પુનરપિ રસનો ઝરો વહેવા લાગ્યો.

૧૬. ફૂલ વીણુ સખે

ફૂલ વીણુ સખે ! ફૂલ વીણુ સખે !
 હજી તો ફૂટતું જ પ્રભાત, સખે !
 અધુના કળિ જે વિકસી રહી છે,
 ઘડી જે ઘડીમાં મરતી દીસશે !

સુમહોજ્જવલ આ કિરણો રવિનાં
 પ્રસરે હજી તો નલધુમ્મટમાં

ન વિલમ્બ ઘટે;

કંઈ કાલ જતે,

રવિ એ પણ અસ્ત થવા ઢળશે,
 નમતાં શિર સૌ કુસુમો કરશે,
 પણ ગન્ધ પરાગ નહિ મળશે !

ફૂલ વીણુ સખે ! ફૂલ વીણુ સખે !

હજી તો ફૂટતું જ પ્રભાત, સખે !

નકી ઉત્તમ અગ્નિમ કાલ, સખે !

ભર યૌવન આ રક્ત, સખે !

ગતિ કાલની ચોક્કસ નહોય, સખે !

ભરતી પછી ઓટ જ હોય, સખે !

પુલ વીણુ, સખે !

તક જાય, સખે !

ઢળતી થઈ તો ઢળતી જ થશે,

રજની મહીં ચન્દ્ર ઉગે ન ઉગે;

હજી દિવસ છે;

કુલડાં લઈ લે;

ફરી લે, રમી લે, હસી લે તું, સખે !

મૃગલાં રમતાં,
તરુઓ લડતાં;
વિહંગો ઉડતાં,
કલિએ કલિએ જમરો લમતા;
ઝરણું પ્રતિ હર્ષભર્યું ફૂદતું;
ઉગતો રવિ જોઈ ન શું હસવું ?
પછી કેમ વિભાગી રહ્યો તું સખે !
પુલ વીણ, સખે ! કુલ વીણ, સખે !
હજી તો કુટતું જ પ્રભાત, સખે !

— કલાપી

શુભહોજવલ—જૂળ શોભાયમાન. નલધુમ્મટમાં—આકાશરૂપી—ધુમ્મટ
માં. ધુમ્મટ કોને હહેવાય ? અહીં આકાશને ધુમ્મટ શાથી કહ્યો છે ? આકાશ
અને ધુમ્મટનું મળતાપણું સમજાવે. રવિ—સૂરજ. અસ્ત થશે—આથમશે
સૂરજના ઊગવા અને આથમવા સાથે ફૂલોનો સંબંધ કંઈ કડીથી સૂચવાય
છે ? ‘ભરતી પછી ઓટ’ એ ચઢતી અને પડતીનો ક્રમ બતાવે છે.
મનુષ્યજીવનમાં પણ તેવીજ રીતે બાલ, યૌવન અને વૃદ્ધાવસ્થા આવે છે.
તેટલા માટે અહીં કવિ આવેલી તકનો સારામાં સારો લાભ લેઈ લેવા
દાખલાઓ આપી સમજાવે છે.

૧૭. પ્રભુમય જીવન

[સ્વ. સર રમણભાઈનો જન્મ સને ૧૮૬૮ ને અવસાન ૧૯૨૮.
સાહિત્ય-વિવેચન એટલે “કવિતા અને સાહિત્ય,” હાસ્ય એટલે ‘ભદ્રંભદ્ર’ ને
‘હાસ્ય મંદિર’. સુધારાના વિચારો વહાવતું નાટક ‘રાઈનો પર્વાત’—એટલાં જ
પુસ્તકો સુપ્રસિદ્ધ છે.]

મુજ જીવન આ પ્રભુ ! તુથી ભરું,
બળ દે, અભિલાષ હું એહ પુરું.
મુજ દેહ વિષે, વળી આત્મ વિશે,
જડ ચેતનમાં પ્રભુ વાસ વસે. ૧

મુજ રક્ત વિશે, મુજ નાડી વિશે,
મુજ દષ્ટિ વિશે, મુજ વાણી વિશે;
મુજ તક વિશે, મુજ કર્મ વિશે,
પ્રભુ ! વાસ વસો મુજ મર્મ વિશે. ૨

શિરમાં, ઉરમાં, મુખમાં, કરમાં,
પ્રભુ વ્યાપી રહ્યો મુજ અંતરમાં;
મુજ જીવન કેરું રહ્યું ઉંડું,
બન પ્રેરક ચાલક શાસક તું. ૩

ધરીને ઉરમાં રસની પ્રતિમા-
જહીં ઉન્નતિનો સ્થિર છે મહિમા-
રમરી આકૃતિ એ નિજ પીંછી ધરે,
અનુસાર જ ચિત્ત પછી ચીતરે. ૪

જ્યમ ચિત્રક એ મન-મૂર્તિ વડે,
બહુ સુંદર ઉત્તમ સૃષ્ટિ રચે;
ત્યમ જીવનના પટની ઉપરે,
મુજ લેખન તે તુજ સાક્ષી પુરે. ૫

પ્રભુ ! મુદ્રિત અંકિત તું હૃદયમાં,
કૃતિઓ બધી તન્મય હો જગમાં,
મુજ વર્તનથી છબી જે બની રે;
તુજ ઉજ્જવલ રુપની ઝાંખી દિયે. ૬

— રક્ત-લોહી. દષ્ટિ-નજર. ઉરમાં-હૃદયમાં. પ્રેરક-પ્રેરણા આપનાર.
માર્ગદર્શક. શાસક-રાજ્યકર્તા. પ્રતિમા-મૂર્તિ. ઉન્નતિ-ઉદય.

આ કાવ્યને 'પ્રાર્થના' કહેવાય કે 'સ્તુતિ' ? તમારો જવાબ આપતાં
'પ્રાર્થના'નો તથા 'સ્તુતિ'નો અર્થ સમજાવો.

('પ્રાર્થના' એટલે યાચના, માગણી કરવી તે અને 'સ્તુતિ' એટલે
વખાણ કરવાં તે, પ્રશંસા.)

૧૮. સુભાષિત

ઉંડો કુવો ને ફાટી બોખ,
 શિખવ્યું સાંભળ્યું સઘળું ફોક.
 ઓછું પાત્ર ને અઢકું ભર્યો,
 વઢકણી વહુએ દીકરો જર્યો.
 મારકણો સાંઠ ને ચોમાસું મહાદ્યો,
 કરડકણા કુતરાને હડકવા હાદ્યો.
 મરકટ ને વળી મદિરા પીએ,
 અખા એથી સૌ ડોઈ બીએ.
 કથા સાંભળીને કૂટયા કાન,
 તોએ ન આવ્યું બ્રહ્મજ્ઞાન.
 પથર એટલા પૂજે દેવ.

વા ફરે, વાદળ ફરે, ફરે નદીનાં પૂર;
 પણ શૂરા બોલ્યા ના ફરે, ભલે પશ્ચિમ ઉગે સૂર.
 નહીં⁺ વળાવો વાઘને, શૂરાને નહિ સાથ;
 કંથડો ચાલે એકલો જેને હેયું કટારી હાથ.
 જે મારગ કેસરી ગયો, રજ લાગી તરણાંધ;
 એ ખડ ઉભાં સૂકશે, નહિ આખે હરણાંધ;
 ગઈ સંપત્તિ ફરી સાંપડે, ગયાં વળે છે વહાણ;
 ગઈ કીર્તિ આવે નહીં, ગયા ન આવે પ્રાણ.
 પીંપળ પાન ખરંતાં, હસતી કુંપળીયાં;
 મુજ વીતી તુજ વીતશે, ધીરી આપુડિયાં.
 કૂવા ઢાંકણુ ઢાંકણું, ખેતર ઢાંકણુ વાડ;
 આપનું ઢાંકણુ ખેટડો, ઘરનું ઢાંકણુ નાર.

ઘેલી માથે બેડલું, મરકટ કોટે હાર;
 જુગારી ગાંઠે ગર્થ તે, ટકે કેટલી વાર ?
 બહેરા આગળ ગાવણું, મુંગા આગળ ઘાલ,
 અંધા આગળ નાચવું, એ ત્રણ હાલ હવાલ,
 ગાજ્યા મેહ વરસે નહિ, ભસ્યા શ્વાન નવ ખાય;
 બહુ બોલ્યા રણુ નવ ચડે, થોડા બોલ્યા ન ધર જાય.
 ગુણની ઉપર ગુણ કરે, એતો વે'વારાં વટ;
 અવગુણ ઉપર ગુણ કરે, ખરી ખત્રિયાં વટ.
 દળ ફરે વાદળ ફરે, ફરે નદીનાં પૂર;
 ચૂરા બોલ્યા ના ફરે; પશ્ચિમ ઉગે સૂર.
 ચીલે ચીલે ગાડી ચલે, ચીલે ચીલે કપૂત.
 પણુ એ ચીલે નવ ચલે, ઘોડા સિંહ સપૂત.
 સિંહમૂછ ભોરંગમણિ, કરપિ ધન સતી નાર;
 તે જીવતાં પર કર ન ચડે, ત્યમ ક્ષત્રી તલવાર.
 કંથા રણુમાં પેઠકે કોની જીવે વાટ;
 સાથી તારાં ત્રણ છે, હૈયું, કટારી, હાથ,
 દુઃખિયો દુઃખડાં સાંભળી, અરધ દુઃખ લઈ લે;
 પણુ સુખિયાને દુઃખ કહે, હસી હસી તાળી દે.
 ભોરંગ-ભોરંગ; મોટા નાગ.

૧૯. ગરવાં ગામડિયાં

[કવિ 'લલિતનું' સાહિત્યનામ એટલું પ્રસિદ્ધ છે કે એમના અંગત સ્નેહીઓ સિવાય ખીલને તેમનું મૂળ નામ જન્મશાંકર મહાશાંકર જુથ (જન્મ સન્ ૧૮૭૭) બહુજ એછાને ખજર હશે. મુંબઈની રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠમાં એઓ ગૂજરાતીના અધ્યાપક હતા. તેઓ ખાસ કરીને તેમના મંત્રુર અને સંગીતમય કાવ્યોને માટે પ્રખ્યાત છે. તેમના નૈસર્ગિક કંઠ તથા મંત્રુશ સાથે ગાવાની

સ્વાભાવિકતાના એક રસમાં સાંભળનાર રૂપી જ્ઞાન છે, એવી સિદ્ધિદસ્ત કળા
બીજા કવિઓએ આપી અપનાવી છે. શ્રી હવેરચંદ મેઘાણીને આ પ્રસંગે
તેમના પહાડી કંઠને માટે યાદ રાખવા જોઈએ. શ્રી૦ લલિતનાં કાવ્યો
ગેયતાને લીધે મનોહર બની શક્યાં છે. પોતાના મધુર કંઠ અને મંજુરશાની
મદદથી પોતાનાં જ કાવ્યો લોકપ્રિય બનાવવાનો વિરલ પ્રયાસ શ્રી૦ લલિતે
સફળતાથી કર્યો છે. એમના કાવ્યોમાં વિચારોની ગહનતા ભલે ન હોય
છતાં સબ્દલાલિત્ય અને કુળા ભાવો તો છે જ.]

ન્હાનાં ન્હાનાં ગામડાંનાં-મ્હોટાં મનનાં લોક !
ગરીબ ગરવાં ગામડિયાંનાં-દિલનાં દાન. અથોક !
ગુણ ગોરડિયાં ગામડાંનાં-ઘર ચન્દનિયા ચોક !
ઉર ઉજમાળા ગામડિયાં ત્યાં-પૂજે પ્રાણ છયોક !
લીલાં છમ્મક ગામડાંમાં-આંખા કુંજ અશોક !
ધાવણ ધીગાં ગામડિયાંનાં-અમીભયાં આરોગ્ય !
દહેર ઝુલતાં ગામડાંમાં-બુદ્ધિભાવ સંજોગ !
હેયે હિંચકે ગામડિયાં ત્યાં, જૂદા જીવન ઝોક !
પતિત પાવન ગામડાંમાં, જળ નિર્મળ રસભોગ !
અધમોદ્ધારણુ ગામડિયાંને લાડ, લલિત પ્રભુયોગ !

૨૦. વસમી વિદાય

[ધનાશ્રી]

વસમી એક વિદાય,

વહાલાંની વસમી એક વિદાય.

પ્રેમ અને પરિચય વધતાં તો

વિરહ સહી ન શકાય; વહાલાંની૦

ઉભરાતાં ઉપકારો ઉછળે

લીનાં હૈયાં ભરાય,-વહાલાંની૦

મનમાન્યાં વહાલાંની વહાલપ,
 પળ પળ નવ વિસરાય; વહાલાંનીં
 ઓછા ને અધૂરા કંઈ ભાવે,
 સ્વજન કયાં શું થાય ! વહાલાંનીં
 દિલનાં દેવ સમાં વહાલાંને,
 આંસુ અપી રહેવાય ! વહાલાંની.

‘આવ્યું ખમાય, પળ ગયું ન ખમાય’—એ લોકાક્ષિત્ર સાદે આ કાવ્ય સરખાવે.

૨૧. એક તું અંતર્યામી

એક તું અંતર્યામી: નિરંતર—એક તું અંતર્યામી !
 ગુંજે હૃદય—નિકુંજ, નિરંતર—એક તું અંતર્યામી !
 ભવ ભવ અનુભવ—પુજ, નિરંતર—એક તું અંતર્યામી !
 ભક્તોનો વિશ્વાસ નિરંતર—એક તું અંતર્યામી !
 ઉપવાસે મુખવાસ નિરંતર—એક તું અંતર્યામી !
 દીનાધીન પુણ્યાશ, નિરંતર—એક તું અંતર્યામી !
 સંગીતને તું સુવાસ, નિરંતર—એક તું અંતર્યામી !

૨૨. ભારતનો ઝડો

(દિવ્ય છંદ)

[પારસી હોવા છતાં શ્રીયુત અરદેશર ફરામછ ખખરદાર [જન્મ સન ૧૮૮૧] જન્મે તથા સંસ્કારોમાં સાચા ગુજરાતી છે. મદ્રાસ ધંધા અર્થે રહ્યાં રહ્યાં લખેલાં ‘શરા બાવીસ હબર’ ‘ગુણવંતી ગુજરાત’ તથા ‘જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત’ જેવાં અમર કાવ્યોથી ગુજરાત તેમની ખૂબ ઋણી રહેશે. હવે તો તેઓ મુંબઈ આવીને રહેલા છે.

‘પ્રકાશિકા’ ‘વિદ્યાસિકા’ ‘સંદેશિકા’ ‘કલિકા’ ‘ભજનિકા,’ ‘કર્શનિકા’—દરેક ઇકકા વાળા નારી જાતિના એમના કાવ્યગ્રંથો છે.]

૧

અહીં કોણુ ડરાવે આજે ? અમે છઈએ ભારતવીર;
છો ગગનધડાકે ગાજે, કે આલ પડે અમ શીર !
નવ હઠિયે કદિ કો ઝાજે, છો વરસે ખંડુક તીર:
જય કરશું એક અવાજે, અમ ભારતધ્વજની ધીર

૨

જઈને શોધો નવખંડો, સૌ દેશ તણા દરબાર;
જ્યાં ત્યાં હલ્લા ને ખંડો, દે યુદ્ધ તણા ભણુકાર;
પણુ એ હિંસાના દંડો, નથી અમ ભારતને ખાર:
અમ ભારત કેરો ઝંડો, છે શાંતિ તણા અવતાર !

૩

નથી રે કો'ના જીવ લેવા, નથી રે કરવા કો ખૂન;
નથી દંડ અવરને દેવા, નથી ભરવું ધર્મઝનૂન;
નવ ડરિયે દુઃખ ધા રહેવા, નવ રહિયે સત્યે ન્યૂન;
ઉર ટેક, અહિંસા સેવા, છે ભારતધ્વજની ધુન !

૪

અમ ઉરના તારે તારે, ગૂંથી એ ઝંડાની કાય;
અમ શ્વાસ તણા કૂંકારે, એ ફરફર ઉડતો જાય;
અમ સ્વપ્ન ત્રિરંગ ઝગારે, સૌ ભેદ ભુંસી એ માંહ્ય;
યુગ યુગ અમ પ્રાણુ મિનારે, ભારત ઝંડો દહેરાય !

૫

નથી હિન્દુ મુસ્લીમ હ્યાં કો, નથી આમ અને નથી ખાસ;
નથી નરનારીનો આંકો, નથી રંક ધનીનો ભાસ;
છે એકજ હિન્દી પાકો, છે એક જ અંતર શ્વાસ,
જ્યાં ફરફરી રહે એ ખાંકો, ભારતઝંડો આકાશ !

૬

જંડા ! નિત ઉડતો રહેજે ! જગ શાંતિ તણે સંકેતઃ
 દિશ દિશ દુનિયાને દેજે, ભારત સંયમનો ખેત !
 પ્રભુ સત્ય થકી બધું સહેજે; તુજ સ્પર્શ ઉઠ્યાં અમ પ્રેત !
 જગમાં ભારતની જે જે, તું કર ચિરકાલ સચેત !

આંકો—ભેદ, રંક...ભાસો—પૈસાદાર કે ગરીબના અહીં ભેદ નથી. તે
 શું સામ્યવાદ છે ? સંકેત—નિશાની. પ્રેમ—મડદાં—આ કાવ્યમાં કયા ભાવ
 તરવરે છે ? હિન્દુ એટલે શું ? હિન્દી એટલે શું ? ભારતનો જંડો કયા અર્થ
 સૂચવે છે ? જંડાના ત્રિરંગ એટલે ? નવખંડ કયા ? બીજા દેશોમાં શું છે
 અને ભારતમાં શું નથી ? ભારતમાં શું છે, જે બીજા દેશોમાં નથી ? કવિ
 કયા ભેદ ભૂસવાનું કહે છે ? ‘ નથી આમ અને નથી ખાસ ’—સાચી વાત છે !

૨૩. વંટોળિયો ને વેરાગણુ

(રાગ માઠ)

કૂં કૂં વાતા વાયરા ને આલે ઉડતી ધૂળઃ
 આવ રે મારા વંટોળિયા ! તારે પગલે પગલે શૂળ !

કૂં કૂં વાતા વાયરા—(ધ્રુવ)
 એવડી તે ધૂળ કયાં કૂંકશે ? મારી મોટી દેશળ લોમ
 વાહ રે વેરાગણુ ઝહાલુડી ! તારૂં ભરી દઉં આખું બ્યોમ !

કૂં કૂં વાતા વાયરા—૧
 ગાજરવરણી રાતુડી આંખે છુપલાં વરસે ઝેર;
 જ્વાલા કૂંકી વરસાવળે લલે ચોગમ કાળો કહેર !

કૂં કૂં વાતા વાયરા—૨
 આજ સમયની વાતડી, મારે છુદવા લાખો શીરઃ
 કાળા વેરાનમાં રાજ પછી શું કરશે ધૂળિયા ફકીર ?

કૂં કૂં વાતા વાયરા—૩

ધુમ ધુમ કરતાં ઘેલડાં ને અંતર બળતી આગઃ
વાળે વંટોળિયા ! મન ગમ્યું, બની કાળ છંછેડયા નાગ !

કૂં કૂં વાતા વાયરા—૪

એક તો કરણીનાં કૂટણાં ને ખીબાં ઠગારા રણતૂર;
ત્રીબાં ત્રિખંડે મચાવવા મારાં કર્મ અક્ષત્રી કૂર !

કૂં - કૂં વાતા વાયરા—૫

શૂરા જગાડિયા બેઘવા, ને પૂરા જગાડિયા લોક;
ધૂમી ધૂમીને વંટોળિયા ! તું તો આખર બનશે ફેક !

કૂં કૂં વાતા વાયરા—૬

આલે ઉડતી ધૂળ આ તારી, તો સ્નેહ સમા મુજ છેડ;
ગર્વ નલે નહીં આટલો : હવે ભૂલી જજે તુજ મેહ !

કૂં કૂં વાતા વાયરા !—૭

૨૪.....?

કલિકા-૧૧૭ મી પાંદડી

મુક્તધારા છંદ

આકળથી ઝુમી રહ્યાં આડો અને ખેતરોને
માથે ઝુકી શુક તાર દે નવી વધાઈ;
તિમિરની પૂઠે દોડી કંઈ કંઈ રંગો કરી
પગલીઓ પાડતી ત્યાં ઉષા કહે દેખાઈ;
વાદળીઓ ટોળે મળી રંગ એના ઝીલે ઘડી;—
કોણ એની રમતોનાં કળી શકે ગુહ્ય ?
કુમારી છે ઉષા હજી : કૌતુક અકળ એની,
એવો ગુહ્ય કળતાં તો હારી ગયો હુંય ?
અરદેશર દુરામણ અખરદાર

૧ શું મથાણું આપશે ? (ઉપા). ૨ વનસ્પતિ ઝાકળથી શું કામ ગૂમે ?
૩ પ્રજાતના શુકને શું કહે છે ? (તારોડિયો.) એ શી વધાઈ દે છે ? (ઉપા
આવે છે). ૪ ઉપાદેવી પગલીઓ પાટતી હશે ? ૫ કેવી રમતોના ગુણ
કળવાં છે ? (વાદળીઓની) કઈ રમતો ? ૬ ઉપાને કુમારી સાથી કહી ?

૨૫. વિદ્ધ મૃગ

[૨૫. હામોદર ખુશાલદાસ બોટાદકર સને ૧૮૭૭ માં જન્મી ૧૯૨૪
માં અવસાન પામ્યાં છે. અંગ્રેજ કેળવણીના વાતાવરણમાં હોવા છતાં તેઓ
સૌરાષ્ટ્રના એક નાના ગામડામાં રહ્યાં રહ્યાં શિક્ષકનું સાદું જીવન પૂરું કરી
[‘ કલ્પોલિની ’, ‘ સોતસ્વિની ’, ‘ નિર્ઝરિણી ’, ‘ રાસતરંગિણી ’ અને
‘ રૌવલિની ’ નામે પાંચ કાવ્યસંગ્રહોની સુંદર ભેટ ગૂજરાતી આલમને
આપતા ગયા છે.]

(રાગ હરિગીત)

સંગીત, લુપ્થક ! સુખદ તારું આમ ના અટકાવ તું,
રસમાં મને મરવા દઈ રસિકત્વ પૂર્વે બતાવ, તું;
આ મોક્ષથી મોઘું અને સાકર થકી વધતું ગળ્યું,
તુજ બાણનાં સંપાતથી પંચત્વ આ સમયે મળ્યું,
શર લક્ષ બીજાં ફેંક વા તલવારનો કર ધા ભલે
પણ ગીતના અવરોધથી નવ વ્યથિત કર મુજને અરે!
રશની ધુની હૃદયે વહે રસમાં અધિક છું મગ્ન હું,
રસરૂપ જગત જણાય આ રસને વળી વરસાવ તું.
આને ભલે મૃત્યુ ગણી આણે દયા દિલ માનવી,
પણ વૃદ્ધિ પ્રેમામૃત તણી મારે હૃદયથી માનવી,
પ્રેમાબ્ધિ આ ગરજ રહ્યો રસમેઘ પણ વરસી રહ્યો,
મીંચી નયન, અવલોકતાં આજે કૃતારથ હું થયો.
વસુધા વિષે બહુધા ક્યો ગિરિશૃંગ ઉપર આથડયો,
પણ હર્ષવર્ષણનો પુરંદર આજ તું મુજને મળ્યો.

મારી બ્યથા અવલોકીને નવ દિલ દયા લાવીશતું,
અવસાન સમયે ગીતનો ન નિષેધ મન માનીશ તું.
મુજ માંસને માટે અધીરો એક પળ પણ ત બનીશ તું,
સારંગી રંગ ભરી ઘડી કરથી ન દૂર કરીશ તું,
દઈ તાલ સાયકપાતથી કરગાન એ પણ ઈષ્ટ છે,
આ પ્રેમપારાવારમાં ના'તાં મરણ પણ મિષ્ટ છે.

હ્રુબ્ધક-શિકારી. પ'ત્વ-મૃત્યુ (શરીરનાં પાંચ મહાભૂત-આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, પાણી અને પૃથ્વી છતાં થઈ જવાં તે). પ્રિમાબ્ધિ-પ્રેમરૂપી સમુદ્ર. વસુધા-પૃથ્વી. અવસાન-મૃત્યુ. પ્રેમપારાવાર-પ્રેમરૂપી સમુદ્ર.

વીંધાતું હરિણ શિકારી પાસે શાની ચાચના કરે છે? તેને શું પ્રિય છે?

૨૬. દૂધના દૂધમાં ને પાણીના પાણીમાં

[એક વખત 'કેળવણી' માસિકના તંત્રી તરીકે રા. છાટાલાલ નરસે-
રામ ભટ્ટ સુવિખ્યાત હતા. તેમણે લખેલા 'ખલકખેલ બાવની' માંથી ૧૮
મો છંદ નીચે ઉતાર્યો છે.]

(મનહર છંદ)

વજગોપ રાણી લેઈ દૂધ તણી દો'ણી, ચાલી
વેચવાને જાણી ઊણી પાણી પૂર્યું શાણીએ,
દામ કરી ખોટે ઠાઠે, આવી જમુનાની વાટે,
પેઠી ન્હાવા માટે, મૂકી ઘાટે દામ દો'ણી ચે;
વાંદરે મટુકી બાળી, ખાવા જાણી ઉંઘી વાળી,
પડ્યા પૈસા મૂઠી વાળી, જોયું ત્યાં સુજાણીએ.
'હાં!' કહી હાંકનતાં, નાખી નાઠો કપિ કરી ન્યાય;
“દૂધના દૂધમાં જાય: પાણી તણા પાણીએ.”

—છાટાલાલ નરસેરામ ભટ્ટ

કયા દાખલાથી કથનભાવ સ્પષ્ટ કર્યો છે તે જણાવો.

૨૭. મૃત્યુને પ્રાર્થના

[નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેદિયા (જન્મ સન ૧૮૫૬-૧૯૩૭) એ કવિ-વિવેચક તરીકે ' કુસુમલીલા ', ' હૃદયલીલા ' અને ' નૂપુર અંકાર ', ઉપરાંત તેમના પુત્રના મૃત્યુ બાદ ' સ્મરણ સંહિતા ' નામક સુંદર, હૃદયદ્રાવક, કર્ણ-પ્રશસ્તિયુક્ત કાવ્યો લખી ગૂજરાતી આલમને મગરૂર બનાવી છે. આ નીચેના કાવ્યમાં અનૂત આશાભર્યા માનવી, પુણ્યકાર્ય ઉદ્યે નથ છે અને એકાએક મૃત્યુ તો તેની નજર સામે આવી ઉભું રહે છે ત્યારે તેને મનની મનમાં રહી ગયેલી ઈચ્છાઓ પૂરી થતાં લગી થોભી જવા તેને ચાચના કરે છે]

[તોટક]

પળવાર જ મૌત ! તું થોભ્ય લલા !

મરવું મુજને હજી ના ગમતું !

ખીલતી બધી આશ હજી ન લણી;

નિરખું તુજ ચક્ર શિરે ભમતું.

સુખકોશ હજી ભરિયા ન પૂરા,

હજી ગાન બધાં મુજ છે અધુરાં;

મુજ અશ્રુ હજી સઘળાં ન ઢળ્યાં,

પળવાર જ થોભ્ય તું મૌત લલા !

—નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેદિયા

સુખકોશ-આનંદનો ભંડાર.

મૃત્યુ આપણી ઈચ્છા મુજબ થોભી રાકે ખરું ? મૃત્યુ મરી રાકે ખરું ? મૃત્યુનું મૃત્યુ કેવી રીતે થાય તે સમજવો.

૨૮. હારે અમે કાળાં

[શ્રીયુત જીગતરામ દવે, કાળી પ્રજાની મધ્યમાં રહી ' કાળી '—એટલે ' કાળી પરજ '—એટલે ગૂજરાતની મૂળ પ્રજાને ઉદ્દેશીને આ કાવ્યથી ' કાળા ' નો મહિમા ગાય છે. તેમજ ગોરા રંગથી મહોનારને બગલાનો રંગ શ્વેત હોય છે, છતાં હૃદય શ્વેત હોય નથી; તેમ શરીરનો રંગ કાળો માટે હૃદય કાળું હોય છે એમ નહિ સમજવા વિનંતિ કરે છે.]

હાં રે અમે કાળાં !
 હાં રે અમે કાળાં ને બહાલમને બહાલાં !
 હાં રે અમે કાળાં
 હાં રે એક કાળી કપિલા ગાવડી !
 હાં રે કાળી તોય દૂધ ગોરાં દે માવડી !
 હાં રે અમે કાળાં !
 હાં રે એક કાળા શ્રીનંદજીના લાલ !
 હાં રે કાળે કીધાં ગીતાનાં અજવાળાં !
 હાં રે અમે કાળાં !
 હાં રે એક કાળા શ્રી રામ રઘુનાથજી !
 હાં રે એનું નામ હજી જીવનો સંગાથજી
 હાં રે અમે કાલાં !

—જીગતરામ દવે

તમારી ભાષામાં, કાળાં શરીરનો મલિનઃ કવિ કહે છે તે રીતે વર્ણવો. અગલાનો રંગ શ્વેત હોવા છતાં હૃદયમાં તેના રંગથી ક્લેશી કઈ ભાવના હોય છે ? અગલાની રીતે કાળા રંગના માણસો હૃદયમાં શ્વેત એટલે નીતિમય હોય, એવો નિયમ રાખી શકાય ખરો ? તમારો જવાબ કારણે સહિત જણાવો. ઘોળી ટોપી એ શાની નિશાની છે ? ખાદીની કે પવિત્રતાની ? કે ખન્નેની ?

૨૯. પતિતપાવન

[કવિ-સમ્રાટ નાનાલાલ કવિ, સ્વ. ખોટાદકર અને શ્રી ખખરદારની જેમ]
 ૥સ-લેખક તરીકે ખ્યાતિ પામેલા શ્રી. કેશવલાલ હ. શેડ (જન્મ સન ૧૮૮૯)
 સ્વદેશ ગીતાવલ્લિ, 'રાસ', 'અંજલિ', 'રાસમંજરી', 'રજુના રાસ'
 ૥યા 'વીરપસંહી'થી ગૂજરાતજીને ઝીલવાં ગમે એવાં ગીતોના રચયિતા તરીકે
 ૥હિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે.]

રામ-લાવણી

દલિત કોણ, ને દેવ કોણ, જ્યાં પ્રેમળ જ્યોત પ્રકાશી !
દિલાવરીનાં ચક્ષમાં ફેડી, ફેગટ શી નાલાસી ?

ભાંડુ સૌ સરખાં ભારતવાસી:

“હું મોટો, ને તું છોટો,” એ હુંપદભર મમતા શી ?
એક જનેતા-જન્મભોમ, ત્યાં બુદ્ધાઈ ક્યાંથી લાસી ?

ભાંડુ સૌ સરખાં ભારતવાસી:

ધર્મકર્મને નામે નગુણી, આ તે શર્મકથા શી ?
ઘટઘટ કોની જ્યોત ઝળે ? જો મનવા ! મર્મ તપાસી:

ભાંડુ સૌ સરખાં ભારતવાસી

વ્યોમઅટારી સળગી સુરજ વેરે તેજલરાશિ:
તારો, મારો ને તેનો શું છે ન્યારો અવિનાશી ?

ભાંડુ સૌ સરખાં ભારતવાસી:

એક પ્રકાશે પોષાયાં, ત્યાં વર્ણો શી ચોરાસી ?
ઉછેર એક જ માટીનો લાઈ ! ભેદતણી ભ્રમણા શી ?

ભાંડુ સૌ સરખાં ભારતવાસી:

સૌ સન્તાનો રાષ્ટ્રદેવનાં, સ્વતંત્રતાના ખ્યાસી,
હિન્દ વસ્યું જો હૈયે, તો હો હિન્દી-સહવિલાસી:

ભાંડુ સૌ સરખાં ભારતવાસી:

પડકારે છે જતી જોગી ને સન્ત સાધુ સંન્યાસી:—
“અપનાવી દ્યો ભાંડુ આપણાં, ફેડી ફન્દ ઉદાસી:”

ભાંડુ સરખાં ભારતવાસી:

જે તપસીએ તુરંગને પણ કીધું તીરથ કાશી;
જગનો એ જોગન્દર ઝંખે ખુલ્લી આત્મઅગાસી:

ભાંડુ હો લેળાં ભારતવાસી

‘વીર પસલી’માંથી

—કેશવ હ. શેઠ

૩૦. મારી જન્મભૂમિ

મને તેં જન્મ દીધો મા, તને હું ના બૂલી શકતો;
 અને છાતી પરે રાખી શીખાવ્યો મંત્ર અળહળતો !
 હૃદય ધબકે, જીવન ધબકે પરાયાં ચૂસતાં લોહી-
 નિહાળી આંખ ફાટે મા ! ખૂંચે જીવન રહ્યાં મોહી !
 પ્રિય મમ દેશની વાડી મધુરી ને હરિયાળી;
 કહો કયાં પ્રીત અદ્ભુત આ મળે આનંદ હુંકાળી ?
 રૂડી ધરતી બની છાતી શીખવતી રાષ્ટ્રની ભાષા;
 સપૂતનો ધર્મ એકજ કે ન ચૂકે માતની આશા !
 ગુલામી જાંઘળી કારી તૂટે જંઝિર હૈયેથી;
 શૂરા ને સત્ય માયાળુ ભૂલે શું રાષ્ટ્રને દિલથી ?
 સ્વદેશી ભાવનાશાળી પરાધીન હિંદ છોડવશે;
 અવર દેશે છતાં નિજ લોભનું સન્માન સાચવશે !
 મમત્વ દેશનું રાખી ભલે પરલોભ આથડશે;
 પરંતુ મા તણી હાકલ સુણીને દોડશે દેશે ।
 'પ્રતાપ'માંથી

૩૧. જનની જન્મભૂમિ

જનની જન્મભૂમિ ટેક, લક્ષિભાવ માયું;
 દિવ્ય દેશ-પ્રાન્ત એક; દિવ્યતાથી જાણું.—જનની.
 દિવ્ય જ્યાં વ્યાપાર-નેત્ર,
 ને સરસ્વતીનું ક્ષેત્ર,
 અમાપ જળનિધિ અનેક, ચિત્ર જોઈ નાયું.—જનની.
 ઉપનિષદ્ ગીતા ગવાય,
 ધર્મ-બોધ જ્યાં ભણાય,
 કૃષ્ણનો જે જન્મદેશ, હૃદય-નૃત્ય થાતું.—જનની.

કલો લલિત દિવ્ય સ્થાન,
 સુન્દરીનાં રાસ - ગાન,
 બેઈ સૃષ્ટિમાં એ એક, ને અમોઘ યાત્રુ.—જનની.
 અખૂટ ને અમોલ વિત્ત,
 મસ્ત સૌ પરમ હિત,
 પરોપકારની એ રીત, ચિત્ત ધ્યેય ગાતું.—જનની.
 સુન્દરીના સ્નેહધામ,
 વિશ્વમાં અજોડ નામ,
 ધૂળમાંથી રત્ન થાય, ગુર્જરી એ યાત્રુ.—જનની.
 આત્મભોગ પ્રાણત્યાગ,
 જ્યાં સ્વદેશ - મુક્તિયાગ,
 માર્ગ મુક્તિનો પ્રયાગ, ધન્ય દિલ થાતું.—જનની.
 સ્નેહના જ્યાં છે પ્રતાપ,
 ગુણના જપાય જપ,
 મરી જીવ્યાનો મંત્ર-ખ્યાર, લકિત એહું યાત્રુ.—જનની
 ‘ પદ્મિની ’માંથી

પ્રિયમ

૩૨. હૈયું માંડું હેલે ચડયું

[ઢાળ “ સ્નેહધામ સૂતાં સૂતાં રે ! ”]

ફૂલે ભરી ફૂલ-છાબડી

ને પ્રિયપૂજન ઉદ્ધાસ રે !

હૈયું માંડું હેલે ચઢયું રે !

ફૂડી પ્રકાશભર દીવડી

ને ભાવે ભરી રળિયાત રે !

હૈયું માંડું હેલે ચઢયું રે !

આશા ભરેલી હું ઉપડી

ને પહોંચી જ્યાં ઉજળી વાટ રે !

હૈયું માંહે હેલે ચઢયું રે !

સરવર - કાંઠડે નાવડી

ને પ્રીતમ વસમી વાટ રે !

હૈયું માંહે હેલે ચઢયું રે !

આશાને માર્ગે આથડી

ને શરદ પૂનમની રાત રે !

હૈયું માંહે હેલે ચઢયું રે !

રૂપેરી રજની રાજતી

તે પીયૂષ-વર્ષાસ્નાન રે !

હૈયું માંહે હેલે ચઢયું રે !

ઉંચી નીચી થતી થાકતી

ને ઝંખે ઉર પ્રીત-ઘાટ રે !

હૈયું માંહે હેલે ચઢયું રે !

ઉષા અનન્તની ઉગતી

ને હિલોળતા પોકાર રે !

હૈયું માંહે હેલે ચઢયું રે !

[' પ્રતાપ ' માંથી]

અંબાલાલ શાહ

૩૩. મીઠલડો મુજ મોર

દીઠો કંઈ મીઠલડો મુજ મોર ?

કહો ક્યાં છૂપાયો ચિત્ત ચોર ?

નવલ નયન ને કેકા મીઠી-મયૂર એ શરમાળ !

અતિ વિચિત્ર પાંખ મનોહર, લોચન બહુ રઢીઆળ !

મને કહો કયાં છે ચિત્ત ચકોર ?
 દીઠો કંઈ મીઠલડો મુજ મોર ?
 ગાજવીજથી ચમકે સ્યામલ વ્યોમ ઘણું ઘનઘોર !
 સ્યામ સ્યામ ઘનસ્યામ ઘટામાં સંતાયો કંઈ કોર ?
 નાયતો જાણે નંદકિશોર;
 દીઠો કંઈ મીઠલડો મુજ મોર ?
 ઉરસરવરિયા-પંખિડાની પ્રતિ પળ નિરખું રાહ;
 આકુળવ્યાકુળ ચિત્ત ચકડોળે, વધુ વધુ વધતો ચાહ.
 શોધું કહો કયાં મુજ કાળજ-કોર ?
 દીઠો કંઈ મીઠલડો મુજ મોર ?
 ફૂર જીવ ત્યાં વસતાં અઢળક ઉર દયા ન લગીર:
 લક્ષ ચૂકે ના સોંસરવું જ્યાં તાકયું ચોંટે તીર:
 કકળશે રંક હૃદય મોરાર ?
 દીઠો કંઈ મીઠલડો મુજ મોર ?
 ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ માંથી અંખાલાલ નૃ. શાહ
 કાળ જ-કોર-કાળગ્નની કોર.

૩૪. તારાને

[શ્રી. જીજ્ઞાસાધ રતનજી દેસાઈ, (જન્મ સન ૧૯૦૨) ‘સ્નેહરશ્મિ’ તખલ્લુસથી ધણો વખત થયાં લખ્યા કરે છે. તેમનાં છટક કાવ્યોનો સંગ્રહ દૂંક સમયમાં બહાર પડનાર છે. તથા વાર્તાઓના સંગ્રહ બહાર પડેલા છે. ‘ગાતા આસોપાલવ’ વગેરે તેઓ ચીખલી (જ. સુરત)ના વતની છે અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના ‘સમાજવિદ્યા વિશારદ’ની ડીગ્રી સાથે સ્નાતક થયેલા છે. તેમના કાવ્યો નૈસર્ગિક ભાવ અને રાગની સુંદર પસંદગીને લઈ લોકપ્રિય થવા લાગ્યા છે. આજે તેઓ ‘ચિ. ન. વિદ્યાવિહાર’ અમદાવાદના આચાર્ય છે. તેમને શિક્ષક તરીકેનો લાંબો અનુભવ છે.]

અગમગતા ઓ તારા ! વરસાવી અમૃતધારા,
 અમને ગીતો મુણાવી છાના જાવને !
 પાંપણ ઝીણી ખોલી, દેવોની વાણી ખોલી,
 અમને દેવી સંદેશો આપી જાવને !
 સ્હાંજે કાં તમે ઊગતા ? દિવસે ક્યાં નિત જાવ ?
 અમથી છાના એકલા, ખેલો શા શા દાવ ?
 ઓ તેજભર્યાં નામ મોતી, દે કોણુ તમોને જ્યોતિ ?
 અમને છૂપા એ ભેદો છાના કે'વને !
 અમને ઓ નભ-તારલા ! લઈ જઈ ઊંચે વ્યોમ,
 હાંસે તમ સરખા કરી દેખાડો તમ ભોમ !
 આકાશી ઓ ગાયો ! ગોવાળ ક્યાં સંતાયો ?
 જરા થોભી કંઈ વાતો તેની કે'વને !
 કોણુ તમોને દોરે ? ક્યાં ક્યાં તમને તે રોકે ?
 અમને તેની મદુલીએ લઈ જાવને !

—સ્નેહરશ્મિ

કવિ તારાઓને કયા કયા નામોથી સંબોધે છે ? કયા કયા પ્રશ્નો પૂછે છે ?
 આખરે તેમને શી વિનિતિ કરે છે ?

૩૫. ભંગડી

[ભરૂચ જીલ્લાના આમોદ તાલુકાના વતનની શ્રી. ત્રિભુવનદાસ
 પુરુષોત્તમદાસ હુહાર (જન્મ સન ૧૯૦૮) ઉપનામ 'સુન્દરમ્'થી ઓળખાય છે.
 ગુજરાત વિદ્યાપીઠના તેઓ ભાષાવિશારદ છે અને 'સાળરમતી'ના ૧૯૨૮માં
 તંત્રીપદે હતા. 'કોચા ભગતની કહાણી' અને 'કાવ્યમંજલા' એ બે એમના
 કાવ્યકૃત્યો છે. લોકદૃષ્ટિએ તેમને ઠીક પરિચય છે અને ગામડાની પ્રવૃત્તિઓમાં
 ભાગ પણ લીધો છે.] પરવાનગીથી

બામણા ગામની ભંગડી રે,
 એક ભંગડી રે, એની આંખમાં આંજેલ મેશ,
 લીલા કાચની ખંગડી રે,
 ચાર ખંગડી રે, એનો ચુંદડીયાળો વેશ.
 ઘમ્મર ઘેરો ઘાઘરો રે,
 એક ઘાઘરો રે, એના પગમાં કાંખી ઠેશ,
 હોકમાં રૂપા હાંસડી રે,
 એક હાંસડી રે, એના તાણી ગૂંથેલ કેશ.
 નાકમાં પીતળ નથણી રે,
 એક નથણી રે, એના કાનમાં લોળીયાં દહેર,
 મુખમાં ચુંગી શોભતી રે,
 એક શોભતી રે, એના ધૂમની ચાલે શેર.
 ખેમલો એનો દીકરો રે,
 એક દીકરો રે, એની ઉઘલાવી છે જાન,
 ભંગડી પહેરે જૂમણાં રે,
 સૌ જૂમણાં રે, આજ હરખે ભૂલે ભાન,
 આઠ દહાડા પર ગામમાં રે,
 આ ગામમાં રે, એક નીકળી ખીજી જાન,
 ગામનું આખું માનવી રે,
 સૌ માનવી રે, જે ભેગું થયું સ્મશાન.
 ગામના શેઠની સુન્દરી રે,
 રૂપ સુન્દરી રે, ત્યાં પોઢી અગન સાથ,
 હીરની નવરંગ ચુંદડી રે,
 રંગ ચુંદડી રે, ત્યાં ભંગીને આવી હાથ.

શેઠાણી પહેરે ચુંદડી રે,
 રંગ ચુંદડી રે, જ્યારે નીકળે એના પ્રાણ.
 ભંગડી પહેરે ચુંદડી રે,
 રંગ ચુંદડી રે, જ્યારે નીકળે છેયાની જાન.
 સુન્દરમ

૩૬. પોપટજી

[બાળકોના પ્રિય કવિ તરીકે 'નવાં ગીતો'ના પ્રકાશન પછી શ્રી. ત્રિભુવનદાસ ગૌરીશંકર વ્યાસ (જન્મ સને ૧૮૮૮) ખૂબ વિખ્યાત થયા છે. બાલમાનસનો એમનો અભ્યાસ એમના કાવ્યોમાં દેખા દે છે. એટલા જ તેઓ કુદરતનાં દિવ્ય શબ્દચિત્રો આલેખવામાં કુશળ છે.]

વનવાસી પોપટજી તુજને પિંજરે કેમ ગમે ?
 આકાશે ઉડનારો ભાઈ બંધન કેમ ખમે ? ધ્રુવ
 વનવન ચારો ચૂગતાં જોને પંખેઈં સૌ ભમે,
 તાજાં મેવા તજી અરે તું વાશી ફલફૂલ જમે ?—વનવાસી
 આખું ખાવું આખું પીવું હવા પૂરી ના મળે,
 સહેલ ગગનની નથી અરે પણ ! પાંખે ક્યાં સળવળે ?—વનવાસી
 કિલકિલ કિલકિલ ગાય મધુઈં પંખીડાં જો પણે,
 તું તો તારી ભાષા ભૂલ્યો પરની ભાષા જાણે—વનવાસી
 તોડી આ સળિયાને ચાંચે છોડી પિંજરને,
 જાને દોડી તારા વનમાં મોજ મજા કરને !—વનવાસી

સ્વતંત્ર માણસ અને પરતંત્ર માણસની સરખામણી કરો. જેવી રીતે
 વનના વિશ્વાસ માણતા પંખીઓ સોનેરી અને વૈભવપૂર્ણ પાંજરામાં પૂરાઈ
 રહેવાનું પસંદ કરતા નથી તેવી રીતે મનુષ્યોને પણ પોતાનું પારતંત્ર્ય
 હંખવું જોઈએ.

૩૭. સંધ્યા

ધશ્વરનો ઝળહળતો દીવો.
અખૂટ તેજ કુઆરા જેવો,
તપી તપીને નમતો નમતો—
પશ્ચિમમાં આથમતો સૂરજ—

રૂપ્યો સાગરનાં જળ ઝીલી !

કેવી સુંદર સંધ્યા ખીલી !

અંગ સજ્જ સાડી નવરંગી—
વાદળીઓ હસતી ને મળતી,
સિંદુર સરખી સુંદર તેની
લાલ કિનારી શી ઝળહળતી !

એ તો રમતી રાસ રસીલી !

કેવી સુંદર સંધ્યા ખીલી !

સોનેરી કુંકુમથી લીંપ્યાં—
પશ્ચિમ દિશનાં આંગણુ ઘેરાં,
ઊગતા તારલીયાનાં મોતી—
નાની શી મૂઠડીએ વેચ્યાં !

રમતી ત્યાં ચંદા સાહેલી !

કેવી સુંદર સંધ્યા ખીલી !

વાદળીઓની મનહર વેલે—
કંચનમાં કેસુડાં ખીલ્યાં !
ભર દુનિયાએ એનાં રૂપને—
આલેથી ઉતરતાં ઝીલ્યાં ?

તેજ-છટા છવરાઈ શીખી;

કેવી સુંદર સંધ્યા ખીલી !

પગની ધૂળે અંગ રજોટયાં—
 ધેતુનાં ધણુ આવે ધાયાં,
 ગોવાળે લલકારી તેને—
 સોનેરી સરિતાજળ પાયાં !

લાંભરતી વાછરડાં—ઘેલી;

કેવી સુંદર સંધ્યા ખીલી !

પંખી માળે કિલ કિલ ફૂળે,
 મંદિરની અલરિયો અણકે,
 ચંદ્રલો આકાશે ગચે—
 ગાતાં ગીત મધુરી હલકે;

યવંત ઉપર રાતી પીળી

કેવી સુંદર સંધ્યા ખીલી !

ધીંગા ખેડુત આવે ઘસતી—
 સ્ત્રીમ તણી લક્ષ્મી ધર ગાવે,
 તેની લલના ગીત ગજવતી—
 વગડાને રસ પાતી આવે;

એવી રસ ઘેલી અલખેલી—

કેવી સુંદર સંધ્યા ખીલી !

વિરામ કાળેનો કોલાહલ—
 મચી રહ્યો વૃક્ષ ને સુમે,
 વિપ્રોનાં સંધ્યાવંદનની—
 શાંતિ સરિતાને તટ જામે !

સવિતાના શુભ મંત્રો ઝીલી—

કેવી સુંદર સંધ્યા ખીલી !

— ત્રિભુવન વ્યાસ

જળ ઝીલી, જળમાં નહાઈને (સંભારે જળ ઝીલ્યા અગિયારસ).
સરખાવો-ભાણ ખૂડયો. તારલીયાનાં મોતી, “રોજ રાત પડે છે ને તારા
હો છે. પણ આપણને કોઈને એમ ભાસેલું કે સન્ધ્યાસુદરીએ

‘હગતા તારલીયાનાં મોતી—

નાની શી મુઠ્ઠીએ વેચી !’

કુદરતનાં આવાં સુંદર વર્ણનો જોઈને તો સૌના હૃદયમાં ગદગદિયાં
થાય તો સ્વાભાવિક ગણાય. ચંદા, (સં) ચન્દ્ર: તેનું નારી ભતિ રૂપ ‘ચંદા’
એમ પ્રાકૃત થયું. ‘ચંદા’ શબ્દને ગૂજરાતી સાહિત્યમાં સર્જનાર સ્વ.
નરસિંહરાવ દિવેટિયા? ધણ (સં) ધેનુ ઉપરથી-ગાયોનું ટાળું. સવિતા,
(સં) સૂર્ય.

૩૮. મીઠી માથે ભાત

[શ્રી ૦ ખ ૦ ક ૦ ઠાકોર સંપાદિત ‘આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ’માંથી
આ કાવ્ય લેવામાં આવ્યું છે. તેના લેખક શ્રી ૦ વિઠ્ઠલરાય યજ્ઞેશ્વર આવસત્થી
(જન્મ સને ૧૮૭૬) ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજમાં ઇન્ટર આર્ટ્સ સુધી
અભ્યાસ કરી, વડોલોને મુખ્ય ધંધો વૈદ્ય, કયા ન્યોતિષ છોડી દઈને સને
૧૯૦૩થી દરબારી નોકરીમાં જોડાઈ આજે હજુર સકેટરીના હેડક્લાર્ક તરીકે
કામ કરે છે.

અંગ્રેજ કવિ વર્ડ્ઝવર્થની શૈલીનું આ એક સુંદર નૈરાયક અનુકરણ છે.
રા. ઠાકોરે કાવ્યનું કલાવિધાન નીચેના વાક્યમાં કાલવ્યું છે કે-‘આના જેવાં
વાસ્તવિક ચિત્ર, સીધાં, સાદાં, છબીજ પાડી લીધી હોય એવાં પણ છબી
કરતાં વિશેષ અર્થ અને દ્રાવકતાવાળાં બહુ થોડા આવે છે.’]

ડુંગર કેરી ખીણમાં ગાંભુ નામે ગામ,

ખેતી કરતો ખંતથી પટેલ પાંચો નામ.

સીમ થકી છેટી હતી વાડી એક વિશાળ,

ભોંય બધી ભગરી અને રૂડી અધિક રસાળ.

નવાણુ છે નવ કોસનું, ફરતાં જંગી ઝાડ,

રોપી તેમાં શેલડી વાધ્યો રૂડો વાડ.

પટલાણીએ પુત્રનું મુખ દીકું છે માંડ;
મીઠી ઉંમર આઠની જહેન લડાવે લાડ.
શિયાળો પૂરાં થતાં પાક્યો પૂરો વાડ;
વાઘ શિયાળ વડ તણી રહેતી વગડે રાડ.
ફેળ સમી સૌ શેલડી ઝૂકી રહી છે ઝુંડ,
રસ મીઠાની લાલચે ભાગે વાડો ભુંડ.
ચીચોડો બેસારવા પાંચે કરી વિચાર,
બાવળનાં નથ ખૂતડી તુત ક્યાં તૈયાર.
સોંપ્યું સાથી સર્વને બાકી બીજું કામ,
સાધન ભેળું સૌ થવા તવા તાવડા ઠામ.
પટલાણી પેખી રહી પટેલ કેરી વાટ;
રોંઠા વેળા ગઈ વહી પડતું ટાકું ભાત.

કહે મા, “મીઠી લે હવે ભાત આપું, કીકો લાવ મારી કને, જાતું બાપુ:
હજીવેર આતા નથી તુજ આવ્યા, ભુખ્યા એહશે વાડ કામેથકાયા.”

“ભલે લાવ બા જાઉં હું ભાત દેવા,
દીઠા છે કદી તેં ઉગ્યા મોલ કેવા ?
દીઠો છે ટૂંકી વાટ જલ્દી જવાશે.”
મીઠી ફેળ શી શેલડી તો ખવાશે,
વહી જાય છે વેગમાં ફાવી ભરતી ફાળ,
ગણે ન કાંટા કાંકરા દોડે નયમ મૃગબાળ.
ડુંગરવાળી ગીચમાં કેડે કુદતી જાય;
સામે વાડ ઝઝૂમતો જોતાં તે હરખાય.
હમણાં વાડી આવશે, હમણાં આપું ભાત;
એમ અધિક ઉતાવળી દોડી મળવા તાત.

બખોલમાંથી ખડાર ત્યાં વાઘ ધસ્યો વિકારલ
 થપાટ પાછળથી પડી બાળા થઈ બેઠાલ.
 ભાત ઓઢણી તો રહ્યું ઝરડામાં જકડાઈ;
 મીઠી બાળા મોતના પંજમાં સપડાઈ.
 વાઘ ઉપાડી ક્યાં ગયો? કુદરતમાં કકળાટ!
 વૃક્ષ ઊભાં વીલાં બધાં! સુની બની સૌ વાટ!
 સાંઝ વહી સુનકારમાં ઓઢીને અન્ધાર;
 રાત પડે છે રાતમાં આંસુડે ચોધાર.
 પ્હોંચી ઘર પાંચો કરે “મીઠી, મીઠી” સાદ;
 “ખડારે તો મોડું થયું રોંઢો ન રહ્યો યાદ.”
 પટલાણી આવી કહે, “મેલી છે મેં ભાત,
 મળી નથી તમને હજી? રોકાણી ક્યાં રાત?”
 “મળી નથી મીઠી મને મારગ ધોરી વાટ;
 કહાં ગોત કરવી હવે? ગઈ હશે પગવાટ.”
 બની ગયાં એ ખડાવરાં બન્ને મા ને બાપ.
 ગયાં તુર્ત તે ગોતવા કરતાં કંઈ સંતાપ.
 નભથી ચાંદો નીરખી વિલાય પ્રીકડે મુખ;
 ઝાંખાં સર્વે ઝાડવાં, દારુણ જાણે દુઃખ.
 “મીઠી! મીઠી!” પાડતાં ખૂમ ઘણી માબાપ;
 જવાબ પાછો ના મળે તેથી કરે વિલાપ.
 પળતાં આગળ પગ મહીં અટવાયું કંઈકામ
 તે તો ઘરની તાંસળી, ભાતતણું નહીં નામ.
 ખાલી આ કોણે કરી હશે સીમનાં શ્વાન;
 મીઠી કાં મેલી ગઈ?— બોલે નહીં કંઈ રાત.

વળી પગે અટકાય છે ઝરડું, નીચે જાય;
મીઠી કેરી ઓઢણી પોકે પોકે રાય.
હા મીઠી, તું ક્યાં ગઈ? આ શું—ઝમે રુધિર!
ઉત્તર એનો ના મળે બધું ચ વિશ્વ બધિર.
નિરાશ પાછાં એ વળ્યાં કરતાં અતિ કકળાટ
“મીઠી મીઠી” નામથી રડતાં આખી વાટ.
વાડ ગયો વેચાઈને વીતી ગઈ છે વાત;
તોપણ દેખા દે કદી મીઠી માથે ભાત.

— વિઠ્ઠલરાય યજ્ઞેશ્વર આવસત્થી

શિરામણ, રોઢો, વાળુ-રુવારે બપોરે અને રાત્રે લેવામાં આવતો
ખોરાક. મોલ-ખેતરમાં પાકેલો ઉભો પાક. ગાળી-હુંઝરાની વચગાળાનો ગીચ
ઝાડીવાળો ભાગ. થપાટ-પંજો. ગોત-શોધ. દેખા દે-નજરે પડે છે. અહીં
ભૂતના ઓંઢમેને ટેકો આપવામાં આવ્યો છે. મેલી-મોકલી. ભગરી-સૂકી, બરડ
નવાણુ-કુવામાંથી કોસવડે પાણી પાઈને પકવેલા પાકને નવાણુ પીચાત
(ચરોતરમાં) કહે છે. નવ કોસનાં પાણીની નવાણુ ખેતી કરે છે. ચોપી-રોપી.
લાડ-પાક. રાડ-ખૂમ. ચ ચોડો-શેલડીનો રસ કાઢવાનું યન્ત્ર; કોહું. નથી-
ખૂતડી-કોહું બનાવવામાં ઉભાં અને આડાં લાકડાનાં સાધન; ઠામ-વાસણુ.
ભાત-રાંધેલું અન્ન. આતા-પિતા.

૩૯. ગુલામ

[ઈ. સ. ૧૯૧૧માં જન્મેલા શ્રી ઉમારાંકર જોશી ઇંડરના વતની છે,
સત્યાગ્રહની લડતમાં બે વાર જેલ જઈ આવેલા છે. ગૂંજરાત વિદ્યાપીઠમાં
એ દાખલ થયા હતા. ‘વિશ્વશાંતિ’ નામનું એમનું ખંડકાવ્ય છે. તેમનાં ધણાંખરાં
કાવ્યો સત્યાગ્રહના યુદ્ધ દરમિયાન જેલમાં તેમજ જેલ બહાર લખાયાં છે.

કુદરતની તમામ કૃતિઓ સ્વચ્છદે વિહરી શકે છે ને માત્ર એક માણસજ
કેમ ગુલામી ભોગવે છે તેનો નિર્દેશ આ કાવ્યમાં છે. પણ તેનો ઉત્તર
નથી.] પરવાનગીથી.

હું ગુલામ ?

સષ્ટિ—ખાગલું અતૂલ કૂલ માનવી ગુલામ ?
 સ્વચ્છંદ પંખી ઉડતાં, સ્વતંત્ર પુષ્પ ખીલતાં;
 હલાવતાં સુડાળ ઝાડ, ના કહેતું કોઈ ના;
 સરે સરિત, નિર્મળા નિરંકુશે ઝરે ઝરા;
 વહે સુમંદ નતનો, ન હાથ કોઈ દેતું ત્યાં;
 સિંધુ ધૂધવે કરાળ, ઊછળે તરંગ માળ,
 ગાન કોઈ રોકતું ન, નિત્ય ગીત ગાજતા:
 સ્વતંત્ર પ્રકૃતિ તમામ, એક માનવીજ કાં ગુલામ ?

૪૦. એક બાળકીને રમશાને લઈ જતાં

તને નાનીશીને કશું રડવું ને શું કકળવું ?
 છતાં સૌએ રોયાં ! રડી જ વડમા લોકશરમે,
 હસી જો કે હૈયે નિજ ઘર થકી કાશ ટળતાં.
 બિચારી બાનાં બે ગુપ્ત અખળિંદુ અવચમાં.
 ખર્ચા, સ્પર્શ્યા તુંને નહિ અમસમા ડાઘજન તે
 નિચોવે શા કાજે નયન અમથાં અન્ય ઘર, ને
 વિચારું હું-જેવે, મરણ કુણું તે શીદ રડવું ?
 છતાં સૌ યે રોયાં રુઢિસર, દઈ હાથ લમણે !
 ખભે લૈને ચાહ્યા, જરી જઈ, વળાં કે વળી ગયા,
 તહીં ઓઢે તારી સરિખ વચની ગોઠણ દીઠી.
 રહી'તી તાકી એ, શિર પર ચડીને અવરને
 સૂઈ રહેવાની આ રમત તુજ દેખી અવનવી,
 અને પોતે ઊંચા કરી મથી ક્યાંય ચડવા;
 —અમે આગે ચાહ્યા—રમત પરખી જેજ કપરી,

ગળા પૂઠે નાખી કર, પગ પછાડી ઊંચે
ગઈ મંડી રોવા ! તુજ મરણથી ખોટ વસમી
અકેલીએ આખા જગત મહીં એણે જ વરતી !
અને રોવું નહોતું પણ મુજથી રોવાઈ જ ગયું !!

ઉમાશંકર જોષી

અખબિંદુ-(અખ-અક્ષુ-આખ) આંખનાં આંસુ. સરખવચની-ગોઠણ-
સરખી ઉમરની બહેનપણી. અવરને-બીજાને. અવનવી-ન્યૂની ભતની.
કપરી-અધરી, મુશ્કેલ. વસમી-ભારે.

૪૧. મારી ઋતુઓ

શિયાળામાં મારી હૃદયરસની ઊર્મિં અરણી-
જતી થીજી; વીણા હિમપટ વિષે મૂક બનતી.
મહા અંજાવાતો પ્રબળ સૂસવે બુદ્ધિબળના;
કરે રક્ષા કે ત્યાં ? ન ઘર સઘડી, કાષ્ઠપણ ના !
અને ગ્રીષ્મે તાપે અતિશય તપીને ઉકળવું,
મને રોમે રોમે કરમ લખિયું છે પ્રબળવું !
ન ઘેને ઘેરાયો કંઈ સમજતો કે જીવન શું,
અને તાપે માંડે છણુછણી ઉઠે ઊર્મિં અરણું !
અહા ! ત્યાં તો વર્ષા કરૂણ રસ રેલંત વર્ષે
અને થાતાં માંડે ઉર સભર ભાવે, નવ રસે
હસે, નાચે, ફૂટે, વિહગ નવ વેલીથી રમતું,
તરંગો ઊર્મિના દૂર દૂર સમુદ્રે વહવતું.
પ્રવાતે બુદ્ધિના હૃદય તણું થીજેલ અરણું
ફરી ભાવોર્મિંએ નવલરસ ઝીલે આણુઆણું.

—ઉમાશંકર જોષી

૪૨. વિધવા

[શ્રી રમણલાલ પી. સોની (જન્મ સન ૧૯૦૭), ૧૯૨૪માં મેટ્રિક થયા પછી સત્યાગ્રહમાં જોડાયા હતા. જ્વલનિવાસ દરમિયાન તેમણે બંગાળી અને મરાઠીનો અભ્યાસ કર્યો હતો. અત્યારણગી માત્ર બાળ કાવ્યોના લેખક તરીકે જાણીતા છે; પરંતુ તેમનું કાવ્ય 'વિધવા' તેમની લેખનશક્તિનો સારો ખ્યાલ આપે છે. આ ઉપરાંત બીજી ઘણી દિશાઓમાં તેમણે કલમ ચલાવી છે. એમનો નવલિકાસંગ્રહ 'ચતુર્તરો' ૧૯૩૬માં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે અને તેઓ એક સરસ આશારૂપદ લેખક-કવિ છે.]

બળું, રગરગે બળું, દરદ-ડુંખ દાવાનળે,
રહે અદમ વેદના, પળપળે ઉરે ડામતી,
જીવંત મુજ ચર્મને, પદપદે સ્મૃતિ ડંખતી
કરાળ લીંસ અંતરે દઇ, ન ક્યાં ય શાંતિ મળે !
ઊંડા મહલ મંદિરે ઘૂડ ગુહા સમાં કોટડાં
રહું સળવળી મહીં ધૃષ્ટિત માનવી કીટ હું
અલદ્ર મુખ શાપિતા - અનધિકારિણી વિશ્વની
સમસ્ત મન દેહના સહજ યોવન ધર્મની.
કઠોર સહુ યાતના, થથરતે કરે લૂછતી
કપોલ વહતી ઉન્હી સતત ધાર, ને શાપતી
નિરર્થ સુકુમારતા વલયચંદ્ર દીપ્તિ હણી !
પ્રિયા ! પ્રકૃતિ માત ઓ ! પ્રકટ સૃષ્ટિ હું આપની
તમે જગ હજી ય વિસ્તરી રહ્યાં, મને એકને,
દિયો ન પ્રકટાવવા કૃપણ સૃષ્ટિ કાં માહરી ?

રમણલાલ સોની

૪૩. સમયની પળે

[રા. હરિહર ભટ્ટ અમદાવાદના જાણીતા સાહિત્યકાર છે. ગૂજરાતનાં માસિકોમાં પ્રગટ થએલાં એમનાં કાવ્યોએ કાવ્યરસિક ગૂજરાતીઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. ખાસ કરીને ' એકજ દે ચિનગારી 'ના કાવ્યથી ગૂજરાતમાં એમનું નામ જાણીતું થયું છે.]

પળ પળ આજ ગણાય, સમયની પળ પળ આજ ગણાય.
મહિના વીત્યા, દિવસો વીત્યા, દિન આ એક ન જાય: સમયનીં
સૂર્ય અનાદિ પ્રવાસ થકી શું શ્રમિત થયો દેખાય,
કે ઉરના આ સ્નેહ-સૂર્યને છોડી જવા નવ રહાય: સમયનીં

— હરિહર પ્રાણશંકર ભટ્ટ

૪૪. શૈશવકાળ

[શ્રી. ચીમનલાલ દામોદરદાસ ત્રિપાઠી (જન્મ ઈ. સ. ૧૮૮૭) 'કુંજ' નામથી સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે. શિક્ષકનો ધંધો કરે છે. કવિ 'સાગર'ના ભાઈ થાય છે. 'હૃદયકુંજ' નામનો એક કાવ્યસંગ્રહ ૧૯૧૧માં પ્રગટ થયો છે.]

હસતું કોમલ મન્દ વિલાસમાં, રમત સાત્ત્વિક ખેલતું મૌનમાં;
હૃદયની વિકસાવતું આર્દ્રતા, જન-ઉરે શિશુ રેડતું રમ્યતા !
વદન રમ્ય અને હસતું દિસે, પરમ ઊર્મિ નિગૂઢ ઉરે વસે;
કરી પૃથક્ કૃતિ એ જનના શકે; વિમલતા ફરી એ ન મળે જગે !
ચપલતા દ્વીસતી મૃગ નેત્રની, તરલતા જખરી કર પાદની;
કૃતિ ગતિ રૂચતી બધી બાલની; શિશુ-કીડાની મનોહરતા અતિ!
ધ્વનિ વિષે મૃદુ અસ્ફુટતા હસે, રસિક વત્સલતા સુણતાં સ્ફુરે;
હૃદયભાવ અલૌકિક ઊભરે, સ્મરણ શૈશવનું ઉર વિલસે !
અબુધતા જહીં પુણ્ય વિરાજતી, મલિનતા ન વસે જહીં સ્વાર્થની
વિવિધ જ્યાં ભય, પાપ મતિ નથી, વિમલ એ સ્થિતિ શૈશવકાલની !

શૈશવકાળ-અયપયુ; શિશુ ઉપરથી. આર્દ્રતા-કોમળતા; અનુકંપા.

સારિવક-સત્વગુણવાળું, સદગુણી. શિશુ-બાળક, બચ્ચું. રમ્ય-મનોહર. શિશુકીડા-બાળકની રમત. મૃદુ અસ્ફુટતા-મધુરી એવી અસ્પષ્ટ વાણી અભુધતા-સમજણ વગરની સ્થિતિ; નિહોવતા.

૪૫. કાળની લીલા

[શ્રી. રમણલાલ નરહરિલાલ વકીલ દશા મોઢ વણિક અને મૂળ ભરચના વતની છે. એમના પિતા સ્વ. નરહરિલાલ ચંપકલાલ દેશભક્ત, ‘સાહિત્ય રત્ન’ના મૂળ સંપાદક તરીકે સારી રીતે જાણીતા છે. જન્મ સન ૧૯૦૮ અને ૧૯૩૧ માં કુ. પુષ્પા છોટાલાલ પારેખની સાથે તેમનું લગ્ન થયું હતું. તેઓ પશુ એક સંસ્કારી લેખિકા છે. શ્રી. રમણલાલ ૧૯૩૧ માં બી. એ. થયા હતા અને ૧૯૩૩ માં ગુજરાતી લઈ એમ. એ. પહેલે નંબરે આવ્યા હતા. આજે તેઓ વિદસન કોલેજમાં ઇંગ્લેન્ડના લેક્ચરર છે એમની કૃતિઓ-ઉરતન્ત્ર અને ‘નાટ્યકલા’ ‘પ્રણય કાવ્યો.’]

રવિના કર કોટિ હણાઈ ગયા, દળ, વાદળ ધોર છવાઈ રહ્યાં,
નલમાં, જગમાં તમ ગાઢ સર્યા, ફૂર, કાળ કરાળની સહેજ લીલા.
નલમાં વીજ દારુણુ જો દમકે, પવનો અતિ ચંડ જિઠે ખલકે
ગગડાટ થતા અતિશે નલમાં, ગઈ ગ્રીષ્મ અને ઊતરી વરષા.
ગઢ ને ગિરિએ વિજ વજ તૂટે, સ્થલ તે જલના તલમાંહી સરે,
સમીરે નદને સર નીર જિઠે, વિટપો તરુ ના ઝટ ભૂમિ પડે.
થઈ હ્રુમ વળી ક્ષણમાં વરષા, ઉતરી જગમાં અહ ! શીતકરા;
નલ સ્વચ્છ, ભુરૂં જલ જેવું બન્યું, વન વાગડ નીરવ શાન્ત થયું.
વળી ભૂચર ખેચર સત્ત્વ બધાં, થથરી ધૂજતાં શિશિરે જગમાં;
સતત ઋવતાં હિમ શિકરમાં, નવ હુંફ મળ્યે પ્રલપી મરતાં.
ધન ધોર વળી વિજ હ્રુમ થયાં, જગતે જલવાત પ્રચંડ શમ્યા;
વળી પાનખરે સહુ પાન ખર્ચો, વન-શ્રી-રૂપ પાદપ નગ્ન થયાં.
ગઈ તે ઊતરી વળી યૌવનમાં, ઝુલતી, રમતી મદમસ્ત મહા,
રૂપ, સૌરભ, હાસ્ય થકી લસતી, ઋતુ રાણી વસન્ત ઉરે વસતી.

નવ કાનન ગર્જર ઠોકિલના, કલ કૂળનથી ગરજી ઊઠતાં.
મૃદુ પુષ્પ પરાગ લીનાં વિકસ્યાં, જન આનન-કંજ સ્મિતે વિલસ્યાં.
ફેલ, ફૂલ વડે તરુઓ લચ્યાં, મૂક યુવકનાં નયનો ઢળતાં.
યુવતી ઉરથી રસ નીતરતાં, સખી ! રમ્ય વસન્તની ચિત્ર લીલા.

—રમણલાલ નરહરિલાલ વકીલ

કર-કિરણ. તમ-અધકાર; કરાલ ભયંકર આનનકંજ-મુપરંપી કમળ.

૪૬. વિસ્મૃતિ

[સૌ પુષ્પાખરેન રમણલાલ વકીલ (જન્મ સન ૧૯૦૮)ના પિતાજી
શ્રી. છોટાલાલ ઇશ્વરદાસ પારેખ. તેમણે અંદા રામજી ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલમાંથી
૧૯૨૭માં મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી. ૧૯૩૧માં વિલસન કોલેજમાંથી અંગ્રેજી
અને ગૂજરાતી ઐત્હિક વિષય લઈ બી. એ.ની પદવી લીધી. કવીન મેરી સ્કૂલમાં
તથા સેન્ટ કોલેજમાં સ્કૂલમાં ગૂજરાતી શિક્ષિકા તરીકે કુરસદના સમયમાં કામ
કરે છે. ગૂજરાતમાં સ્ત્રીકવિઓની સખ્યા અતિ અલ્પ છે—તેમાંનાં એ એક]
મધરાત હતી સહુ ઘોર થયું, ગગને દળ વાદળ કેરું ચઢ્યું.
શરપાત પ્રચંડ ધરા પડતાં, મમ નેત્ર ગયાં ઉઘડી સહસા.
ભય-ભગી ઉઠી મુજ સેજ તણ, અતિ કમ્પ ભર્યો સહુ ગાત્ર મહી.
ચહુદિશ ભયાનક રાસ રમે, મુખ એક ન શબ્દ વદી જ શકે.
સ્થિર, કમ્પિત દેહલતા કરવા, ભયગ્રસ્ત હૃદે દઢતા ભરવા.
ભૂલવા દિશ તાંડવ નૃત્ય ભરી, ગઈ સેજ કને પ્રિય સાથ ચહી.
નાહિ દેહ જડયો: સ્મૃત શે ન રહી, પરદેશ ગયા પિયુની સખીરી.

—પુષ્પા વકીલ

૪૭. બીલીપત્ર

[શ્રી. ઇન્દુલાલ કુલચંદ ગાંધી (જન્મ સન ૧૯૦૫)એ શાળાઓના
ઈન્સપેક્ટર ધર્યા નથી કે કોઈ વિદ્યાપીઠની મુદ્રાથી તેઓ અંકિત થયા નથી.
શિષ્ટતા ને વાસ્તવવાદને ગૂજરાતી સાહિત્યદ્વારા પાવાનો જેમને ઊમળકો છે
તેવા આ ભાવનાલેખક, નાટ્યકાર ને કવિ કરાંચીથી નીકળના ' ભર્મિ 'ના

તંત્રીઓમાંના એક છે. કાવ્યક્ષેત્રના ક્ષિતિજ હપર હજી રહેલી આશાસ્પદ તેજરેખાઓમાંના તેઓ એક ફેરહું મધુર અને પ્રસાદમય આલેખન કરે છે તે નીચેના કાવ્યમાં તરત પરખાઈ આવે છે. તેમની કૃતિઓ-‘તેજરેખા’ ‘નારાયણી’, ‘જીવનનાં જળ’ વગેરે છે.]

આભને ટોડલે દીવડાં ડોલતાં ઝાલર ખોલતી રોજઃ
કાળસાગરનું માનવીટીપું કેમ કરી શકે ખોજ ?

એની માણી શકે કયમ મોજ ?

એમ વિચારીને ખારણે જીભી લોચન કરિયાં બંધઃ
ત્યાં તો મારા પગતળિયે તારાં આસન બનિયાં સ્કંધઃ

ઉપડ્યો આભને મારગે અંધ.

પૃથ્વી નીચે, જાંચે આકાશ, વચ્ચે સેવાને સ્વાર્થનાં પૂરઃ
જેમ ચડું તેમ આભના દીવા દેખાય દૂર ને દૂર,

આતે કેવડી મારગભૂલ ?

મારગભૂલમાં ભુલવા માંડી શીદને અંતરભૂલ ?

આભચંદરવાને નવ માનીશ સુંદરીના પટકુલ,

સાધક, શોધજે સાધનાભૂલ. ૧

દીપમૂકયા દિગપાલને માંડવે ડોકાય વિશ્વનું દુઃખઃ

દીવે દીવે ઝીણી આંખ દારિદ્ર્યની ઝાલરે ખોલતી ભૂખ,

ચોગમ દોડતું વિશ્વનું દુઃખ.

કંપી રહું ઘડી કાળજું માંડે થથરો સ્થિર અવાજઃ

મારે નથી જોવા આત્માના દીવા સાંભળવા નથી સાજ,

સ્વાર્થનો થથરો સ્થિર અવાજ. ૨

પડથે પડથે અંતર જાણે તારે હૈયે પ્રગટંતઃ

આભ ભરી મારી કીકીઓ અંખતી તારા પ્રકાશનો પંથ;

ઊઘડી શ્રદ્ધાની દેવવસંત !

આધી આધી લયલીત કરાડના ગાજી રહે પડછંદ.

‘ઉઠ, ઉઠ’ એવા અંતર ઉપરે ધાવ વીંઝાય પ્રચંડ,

થાકે ઘેરેલી આંખો હસંત !

અંધ હૈયાં તણાં ખારણાં આજે ઉઘડું ઉઘડું થાય;

શોયની કિરણવેલ અજાણી મુખે મુખે મલકાય !

મૃત્યુનાં મંગલગીત ગવાય ! ૩

કાજળભરેલી રાતને આરે વીંઝાયે હીમની પાંખ;

કંપતું કાયર અંતર માફે ઉઘડે ના જરી આંખ;

દિશાઓ બેઠી બનીને અવાક.

મેઘને સાદ કરી કરી ઉછળે ધરતીનો ઉકળાટ.

ડગલે ડગલે દાઝતો દાઝતો દોડી રહ્યો પૂરપાટ,

શેઘતો આશાનો કિરણઘાટ.

લાહ્ય બળે તળેઃ આલની કેડીએ ઉતરે અગન-જવાળ;

રક્તના બિંદુએ બિંદુએ ઠારીશ જ્વાલામુખી વિકરાળ,

તારા લોચનની શી વરાળ ! ૪

પંથ નહોતો તોય વાયુને પારણે કરતો સાગર પાર;

એક હાથે જુઠું જીવન સાચવ્યું બીજે સંસારનો ભાર,

માનતો વિજય જેવડી હાર.

આંખ ઉઘાડી કે શૈશવે પેઠો પૌરુષનો અવતાર;

ડગલે ડગલે અગ્નિનાં આસનો જ્વાલાઓનો પરિવાર

ઘડિયાં હામતણાં હથિયાર.

શ્વાસને હીંચકે હીંચકી હીંચકી તાણ્યા શરીરનાં તંગ;

આજે તો અંધની લાકડી પેરે આથડયાં કરે અંગ.

આયજી કેમ ઉતરશે ગંગ ? ૫

કાયાનો થાક ચડ્યો માર ઉરને નેનનાં નીતર્યાં નૂર;
તેજ ભરું ત્યાં તો અંતર ફરતાં આવે તિમિરનાં પૂર

મારે મારગ કેટલે દૂર ?

વાણીનો થાક ચડ્યો મારાં મુખને શ્વાસની ભોંકાય શલ;
ઉરને ખારણે અગન બેઠી માગતી મૃત્યુનાં મૂલ્ય.

મારું જીવન પથર તુલ્ય.

ભક્તિના થાકે અકાળ દીલા કર્યા વર્તમાનના વણાટ;
ભાવિની ભોગળો એકલે હાથે કેમ ઉઘાડીશ તાત !

ખૂટયું તેલ તૂટી ગઈ વાટ ! ૬

અંતે તારી પગકેડીએ દીકું, કિરણ નાચતું એક
હૈયાનાં શૂન્ય સરોવરે એનાં, વર્તુલ દોર્યાં અનેક:

કિરણે ડહોળિયું તળિયું છેક.

વર્તુલે વર્તુલે ઉઘડી વાણી, કિરણે કિરણે રંગ.

મેઘ ધનુષ્યની પણછે ચીતર્યાં, પંથ ભરીને પતંગ.

નિરખ્યાં કાવ્યનાં નિર્મલ અંગ.

નહોતું ખેલ્યું તેને ખેલવા બેઠો, છોડી ખલકના ખેલ,

થાકેલ હૈયાની પડખે ચણવા, માંડ્યા કાગળના મહેલ:

જેને સાચવવા નહિ રહેલ !

કાળનો સાગર અમર્યાદ છે. માનવીઓ કેટલાય આવ્યા અને ગયા અને જશે; પરંતુ જે ખોજ-શોધ-તેણે આદરી છે તે જ્યાં જાયે આકાશ છે અને નીચે પૃથ્વી છે તે બે ઘંટીના પડની નીચે માનવો ક્યારાઈ રહ્યા છે. એક ખાનુ સેવા કરવાનો ભ્રમણકો થાય છે, તો બીજા ગમ સ્વાર્થનાં પૂર તેને અવળે માર્ગે ખેંચી જાય છે. અને આજના ટમટમતા દીવા તો દૂર ને દૂર જ ચાલ્યા જતા જણાય છે. માનવી પછી પોતાના એ વિકાસમાર્ગને કાં તો ‘મારગમૂલ’ ગણી થાકી જાય છે, અથવા તો તેને ‘અંતરમૂલ’ ગણે છે. કવિ કહે છે, જે માર્ગે જવાનું છે તે માર્ગનો અંત ‘સુંદરીના પટકુલ

જેવો નથી. પ્રકાશના પંથ જામતી કીકીઓ મહાની દેવવસંત વિના કશું નથી પામી શકતી. અંતરમાં ઊડવા માટે પડછંદા ગાછ રહે છે; પરંતુ થાકેલે હૈયે આખો પક્ષ ઘેરાય છે. ‘મૃત્યુનાં મંગલગીત’—અધ હૈયાનાં ખારણાં ઊધડે એટલે લગ્નવળ જ્ઞાન થાય ત્યારે મૃત્યુનો ભય મરી જાય છે અને કોઈ કેદી કેદખાનામાંથી છૂટતાં જેવાં મંગલગીત ગવાય તેવો આનંદ વર્તો જાય ! કાયાનો થાક ચડ્યો—શરીરને થાક લાગે, આંખનું તેજ જાય અને હૃદયનાં અધકાર તેમજ ખોલવાની પડી ગયેલી આદત જાય ત્યારે ‘હૈયાનાં શૂન્ય સરોવરે’ એક નાચતું કિરણ દેખાય છે. ખલકના-દુનિયાના-મેલની પછી જરૂર નથી રહેતી.

૪૮. ગુર્જર-યમુના

(સારંગ)

કોઈ હુંદે સ્વર સાંજના, કોઈ ચંદ્રકિરણની ભાત.

હું જંખું છું હરધડી, એ જ પૂનમની રાત.

એવી એક પૂનમની રાત હતી.

મહીં જલભર રેવા રમતી’તી, સંગેમરમરમાં ભમતી’તી.

નિર્જનતાને સુંદરતી’તી, વનવનની શોભા શાંત હતી.

એવી એક પૂનમની રાત હતી.

મેં પૂછ્યું ખરતા તારકને, કિરણકલગી શિરધારકને.

કૂલ-સુરભિનાં સંચારકને, કયા ઘરની એ અમીરાત હતી?

એવી એક પૂનમની રાત હતી.

કિરણ જલખિંદુ એક થયાં, સંગેમરમર પણ મોહી ગયા.

તારા અચરજથી જોઈ રહ્યા, ગુર્જર-યમુના અભિજાત હતી

મંગલમય મોરી માત હતી, ગાંડીઘેલી ગુજરાત હતી.

એવી એક પૂનમની રાત હતી.

—ઈન્દુલાલ ગાંધી

૪૯. કચ-દેવયાની

નિસાસા નાખતી બાળા, આંખથી આંસુઓ સરે;
 કંપે તન્વંગી સર્વાંગે, વ્યગ્ર ચિંતન અંતરે—
 શુક્રાચાર્ય તણી સુરમ્ય દુહિતા એ એકની એક છે.
 શાસ્ત્રો, વેદ, પુરાણમાં વિદુષી એ પારંગતા છેક છે;
 જેનાથી અમરેન્દ્ર રોજ રહે છે તેજ પ્રભાવે ડરી,
 દેવાદિ ગુરુના મીઠા જીવનની પીયૂષની નિર્ઝરી.—
 કામ-કાન્તા પ્રતિસ્પર્ધી, સ્વર્ગ સૌંદર્ય સુંદરી,
 અનેરા દેવયાની એ, રહી યૌવન નીતરી—
 સંજીવની વિદ્યા ભણી કચ આજ સ્વર્ગ પંથે પળે,
 કૃતકૃત્ય થાતાં મુખ કમળ આનંદભર્યાતિ ઝળહળે;
 વર્ષો વીતાવી અનેક ગુરૂના પુણ્યશાળી મંદિરે,
 નિજ ગૃહ વિચારતાં ઉલ્લાસે ઉલ્લાસ ઉજ્જવળ અંતરે.

વિદેશે વસી પાછા, સ્વદેશે ફરતો ખરે;
 રાષ્ટ્રપ્રેમી દિલે નિત્યે, વહે ઉત્સાહનો ઝરો—
 છે જ્યારથી કચ રહ્યો ગુરૂકુલ વાસે,
 એ શુક્રપુત્રી તનમાં નહિ ચેન ભાસે;
 પેળી અથાગ રૂપરાશિ કુમારને એ,
 મોહાંધ મોહન મુખાબ્જ પરે બને છે.—

નિત્યે નેત્ર પીએ કુમાર કચના સૌંદર્ય પીયૂષને,
 બાળાએ મનથી સમર્પણ કર્યું એને જ આયુષ્યને;
 સેવે છે કચથી મનોરથ મીઠા કલ્પી જ સંલગ્નના,
 ભાતૃભાવ જતાં મલિન સઘળી એની મનોભાવના.—

જ્ઞાનાથીની વિના વિદ્યા, વૃત્તિ અન્ય કશું ચહે !
કચ્છનું કંચનિયું હેયું, લગિની ભાવમાં વહે.—

કદિ હસતો કચ્છ દેખી દેવયાની,
સમજે એ અનુરક્તિની નિશાની
સુણી મધુ વેણુ એ કુમાર કેશ,
રમતી ચિતાર લવિષ્યના અનેરા.—
આજે કૃતાર્થ બનીને કચ્છ છે જવાનો,
મેળાપ ના પછી કદાપિ અરે થવાનો;
ના ચાલશે કચ્છ વિના, ઉર એ વિચારે,
શુકાત્મજ અમિત અંતર દુઃખ ધારે.—

ત્યાં તો આવ્યો; કુમાર મરકત મુખડે માગવાને રજને,
ભાગ્યાધીન લેવા ભણુતર ભૂલવાની નમેરી સજને,
પાયે લાગી અનુજ્ઞા સ્મિત સહ ચહતો સ્વગૃહેએ જવાની,
વાગ્યો શું વજ્રપાત, વિમૂઢ સરખી સ્તંભતી દેવયાની,
“ શું આજથી કચ્છ ! જશે ? ગૃહ શૂન્ય થાશે ?
શું પ્રેમપાત્ર સુર સુંદરીનો સુહાશે ?
આ મંદિરે ઉણુપ ઓછપ છે કશાની,
તેથી તણુ વિચરતો તુજ દેવયાની ? ”

સંજીવની અધ્યયન એ આદેશ પ્રભુ — દેવેન્દ્રનો,
સિદ્ધાર્થ આજ થતાંજ બહેની ! ગૃહ જવા ઉત્સુક બન્યો;
ઉપકાર તારા અણુગણ્યા વિસયો કદિ વિસરાય ના,
તવ લગિનીભાવ કૃતજ્ઞ આ તુજ ભાઈથી ભૂલાય ના.
તેં તો મારા દુઃખદ સમયે રહાય કીધી મજેની,
મારા કાજે પરિશ્રમ બમણો સેવતી તુજ બહેની !

તેં હુપ્પેા સૌ અસુર થકી ઉદ્ધાર મારો કીધો છે,
મૃત્યુમાંથી નવીન મુજને જન્મ તેં તો દીધો છે.—

મધુર તારી સ્મરણાવલીમાં
રાચીશ બહેનાં ! અમરાપુરીમાં;
આશિષ વાગ્ધી ફરી પાય લાગું,
ગૃહે જવા મંગલ શીખ માગું.”—

વીંધાયું વપુ દુઃખે, આવો ઉત્તર સાંભળી:
કચના રૂપતેજે એ, રહી અંગાંગ પ્રજ્ઞવળી.
“લગીર વિચાર કુમાર તવ વિરહે મારી ગતિ;
જળનો નહિ સહચાર; મીન ન જીવન ધારશે.

ભાવિ તણાં સ્વપ્ન ઉરે અમોલાં
કદ્ધી, સુખાશ્રુ દિન રાત ઢોળ્યાં;
તારે વિયોગે મુજ હાલ કેવા ?
વિભાવરી ચંદ્ર વિના રહે વા ?

પ્રણયી ! ત્યાગીને નાજ, કષ્ટ આંહી તને કશું ?
પ્રણયે ભીંજતાં બહાલા ! સ્વર્ગ વિશ્વે વસાવશું.”
કણે નિલંજ વેણુ ત્વરિત પડતાં વાસના વિષે ઘોળ્યાં,
ઉભો નિસ્તબ્ધ, શૂન્ય, તન સુરગુરૂનો, નેત્ર નીરે ઝળોળ્યાં;
“બહેની ! આચાર્યપુત્રી પૂજનીય મુજને” વંદીને વાણી બોલે,
“છોડી પીયૂષધારા શિદ્ધ વિધુમુખથી, તીક્ષ્ણ આ ઝેર ઢાળે ?

અસુર સંપર્કથી વત્સે સારાસાર વિચારની;
સુખુદ્ધિ ત્યાગીને શાને, ધારે તુચ્છ વિકારની ?

ગુરુગૃહિણી જનની ગણાયે,
ગુરુતનયા ભગિની ભણાયે,

અનુકરણીય શાસ્ત્ર આજ્ઞા,
 ગુણજ્ઞાતા ! શું ઘટે અવજ્ઞા ? ”
 કામાગ્નિ ભડભડતો ઉર પ્રદેશે
 રેડાયું ધૃત ત્યાં હિતોપદેશે,
 આવેશે ઉછળે પથોધરો ને,
 છોડ્યાં શું કુસુમાયુધે શરોને ?
 “ ઉવેખે પ્રભુચલિક્ષાથી, કર્મના હીન ભાગ્યથી;
 વિદ્યા તારી જશે મિથ્યા, શાપુ છું સૂર્યશાખથી. ”

દિગ્પ્રાંત ધ્રુવ્યા, સળકયા જ શેષ
 દૂભાઈ છૂંચ્યા વિચિત્ર દિનેશ;
 વંદોળ ઉડ્યો દિશદિશ છાઈ,
 અંધાર આંધી સઘળે છવાઈ—

—અંદકાન્ત મંગળજી ઓઝા

૫૦. લીખ-પ્રતિજ્ઞા

જગવંદ્ય જનની જાનહવી, કલકલ નિનાદે ગાજતી,
 ને નયન મન રંજન કરણ કાંઠે વનશ્રી રાજતી;
 પ્રભુતા ગજવતાં પંખીડાં કદલોલથી ઉર ઠારતાં,
 અવનવ તરંગ સમીરના વિહરે સુધારસ સારતા.—

નમેલો રાજ્ય ભારેથી, ઘડી આમોદ આશથી,
 તીરપ્રાન્તે ફરે રાજા, શાન્તનુ એ ઉમંગથી.—

પવિત્ર ભાગીરથીના પ્રવાહમાં,
 નાળુક એકાકી વિલોકી નાવમાં;
 ત્રેલોક્યને રૂપ વડે લભવતી,
 તિલોત્તમા શી રમણી પ્રભાવતી.

તારુણ્યે અંગ પ્રત્યેક, રસેલાં શાં હસી રહ્યાં;
 સૌંદર્ય બમણાં ખીલી, સાદા વેશે લસી રહ્યાં.—
 “ શું આ છે શયિ કે રમા મનહરી કે છે ઉમા કે રતિ ?
 લાવણ્યે લલચાવતી મુજ. મતિ, અત્યંત આકર્ષતી;
 કેવી કામણુગારી આંખ મધુરી પીયૂષ તેજે ભરી ?
 મીઠે મીઠ મને અને હૃદયને લે પાશમાં પાથરી.”
 વિચારશ્રેણિમાં ભૂપ, તણાતો મંત્રમુગ્ધ એ;
 ઉભો એકી ટશે જોતો, રમણી રૂપવેલને.—

ગંગા તટે વાસ કરી રહેલો,
 માછી સ્વકાર્યાર્થ અહીં ઠરેલો;
 સુપુત્રી તેની પ્રિય મત્સ્યગંધા,
 જ્ઞાને ગુણે જે ખપતી પ્રબુદ્ધા.—

છટા છખીલી એની નિહાળી નૃપાળ બનતો મોહાસક્ત,
 મુખમંડળ માધુર્ય પીતાં એ અધીપ થયા અધિકો અનુરક્ત;
 માછીને મળી કર કન્યાનો માગીને મનમાં મલકાય,
 શરત આકરી સુણી નૈરાશ્ય નિજ નગરી પ્રતિ પાછો જાય.—

ખાલું પીલું વિસારે છે, હુઃખ ભગ્ન મનોરથી;
 કંટાળીને રહે છેટો, રાજ્યના કારભારથી,
 શારીર હીર સુકાય છે, મુખમાધુરી કરમાય છે,
 ઉડી ગુલાબી બદનની, પ્રીતકું વદન દેખાય છે;
 ચિતને ન ચેન જરી પડે, રસહીન જીવન થાય છે,
 વિરહાતપે સંતપ્ત નૃપને દોહલલા દિન જાય છે.
 કાળમાં મનોવૃત્તિ, લેવા છે કોણું ગળું;
 શરે જ્યાં પુષ્પધન્વાના, વીધે કોમળ કાળજી ?

રાજી સચિવ, સ્વજનો, સહુ હુઝારે,
સંકષ્ટ ભૂપ ઉરમાં વસ્યું શું ? વિચારે;
પૂછ્યે, ન પૃથ્વીપતિ મૌન્ય લગીર મૂકે,
ચાહે છતાં યુવતી ચિતનને ન ચૂકે.—
મહર્ષિઓ મન્મથે હાર્યા, તો આ ભૂપતિ ભારશે ?
અંગે છે ભસ્મનો રાશિ, રાખથી તોય બાળતો !—

પિતુભક્ત પુત્ર પિતા હુઝે સુખસાજ સહુ ત્યાગી રહ્યા,
નિજ તાતને સંતર્પવાના કાર્યમાં લાગી રહ્યા;
જાણી પિતાની પીડને ગાંગેય એ મહાયત્નથી,
સત્વર ખલાસી કુટિરમાં નદીતટ પળ્યા મન મગ્નથી.—
હસ્ત બેડી દ્વય મચ્છીમારને મિષ્ટ નમ્ર એ વચન કહે,
યોજનગંધાને માતાવત પિતુભવને લઈ જવા કહે;
“મુજ પુત્રીના પુત્ર રાજ્યે અધિકાર ન પામે” માછી કહે,
“તો મુજ તનયા આપ પિતાને દેવા લેશ ન ઇચ્છા રહે.”

સાંભળી વાતને બોલ્યા; વીર એ તાત વત્સલ;
“ખર્પે ના તખ્ત મારે છે, પ્રતિજ્ઞા નેક નિશ્ચલ.”—

હસી તથાપિ વદતો જ માછી,
“ભલે તમે ગાદી કદી ન વાંછી;
પુત્રો તમારા નહિ એ સહેશે,
ભવિષ્યમાં રક્ત નદી વહેશે.”—

“ભોગ ને વિલાસોની, લાલસા જરી ના મને;
આજીવ પાળવા બાધા, લઉં છું પ્રહ્મચર્યને.”—
દેવો હુંદુભિ વાજતા સુમનની મંજુલ વૃષ્ટિ કરે,
દિશે દિશ દિગંતને અણુમૂલી આકાશવાણી ભરે;

“છે તારે શુભ ત્યાગ સ્તુત્ય જગમાં સત્પુત્ર ! તું ધન્ય હો,
ખાધા ભીખ વડે ત્રિલોક ઉબળાતાં તેં તાત ! કીધાં અહો !
ગવાઈશ જગે હાવાં, ભીખ નામાભિધાનથી;
સંતુષ્ટ અમરે તારા, સ્વાર્થના અભિદાનથી.”—

આભારભીના નયને નૃપાલે,
સુપુત્ર ભેટે ઉરપુર બહાલે.
આશિષ આપે સુતને સુહર્ષે;
“સ્વાધીન તારે તુજ મૃત્યુ રહેશે.”

પ્રચંડ પ્રતિજ્ઞા આ હિન્દવાસી હરેકને,
મહર્ષિ ભીખની આપો એકને નેક ટેકને.—

ચંદ્રકાન્ત મંગળજી ઓઝા

૫૧. તરણાં ઓથે ડુંગર

[શ્રી. પ્રભુભાઈ પટેલ.]

તરણાં ઓથે ડુંગર રે ડુંગર એ દેખો સહી.
અબળુથમાંહે રે સિંહ છો ઉવેખો નહિ.
મુંગાં મબૂરો મડદાં જેવાં લાત તમારી ખાય.
એ અબળાં બળવાને દહાડે તમથી મોટાં થાય.
એને ના ઉવેખોને ખેડો એનો આવી રહ્યો.
ગરીબડી ગોરી ને ગવરી તાણો તેમ તણાય.
એ વિક્રેરે તો વાઘણ જેવી તમને ફાડી ખાય.
એને.....

“ ખેસ ! બોલ ના વચ્ચે, ડાહ્યા ! ” ધમકાવો છો બાળ
દશ વીશ વરસે તેઓ દેશે “ ખેસ ડોકરા ! ” ગાળ.

એને.....

ધાસ તણખલાં તરણાં તોલે કૂંકથી ઉડી જાય,
ચક્રમકના ચણગે ચેતી તે તમને ખાળી જાય.

એને.....

અવળે વહેણે જોર કરીને તમે તરાવો નાવ.
ઓચિંતા ઘોડા પૂર આવે કોને કરશે રાવ ?

એને.....

વાદળ એક ચહુડે ને વરસે એ વરસીને જાય.
હેલીનાં વાદળ ઉમટે તે તમને તાણી જાય.

એને ના ઉવેખો રે, ખહોરો એનો આવી રહ્યાં.

પર. હવાઈ !

ગામડામાંથી ભણવા ગ્યા'તા શહેરમાં મોટાભાઈ
પરીક્ષાઓ પૂરી થઈને આવ્યાની વધાઈ;
આવ્યા આવ્યા લાવ્યા લાવ્યા, મેવા ને મીઠાઈ,
દાડખાનુ દેખી દેખી અમે ગયાં હરખાઈ.
ધારી ખરણી સુતરકેણી પેંડા ને કણસાઈ;
ખાતાં ખાતાં હરખી હરખી હતું પડાતું ગાઈ;
નારંગી મોસંખી લાવ્યા, લાવ્યા લીલી દ્રાખ,
મોટાભાઈને લીધે મહારા બાપુની બહુ શાખ.
વાંદરીયાં પુલકણીયાં લાવ્યા, લાવ્યા ટેટા ટેટી.
ખપોરીઆં તડતડીયાં તારામંડળ ફેરી પેટી;
ચકલી લાવ્યા ઘંટી લાવ્યા ગંધકીચો પોટાશ,
હવાઈઓનું બંડલ હતું ભાઈને માટે ખાસ.

ફેડતાં કરતાં ફાવે નહિ ને જહેની માગે ભાગ,
 ના દઈએ તો ભૂરી ભૂરી આંખે વરસે આગ;
 ખીબા પાસે ફેડાવીને ભાગ પોતાનો ખુએ,
 ખીતી ખીતી હસતી હસતી છેટે રહીને જુએ!
 ગામના ચોરા પાસે ઉભા મહારા મોટાભાઈ,
 ચડપ દઈને ચાંપી દીધી લીલી એક હવાઈ;
 સરસર સરસર સૂર કરતી એ તો હંચે ચડી,
 કાળીઆ કોળી કેરી ઘાસની ગંજમાં જઈ પડી.
 ખીજે દહાઠે અમે સહુએ ખાતા'તા દૂધપાક,
 કાળીઆ કોળી આલવતો'તો આંસુઓથી રાખ.

—રમણિક અરલવાળા

૫૩. હૈયાની હોડલી

મારી હૈયાની હોડલી નાની: સાગરરાજ ધીરા વહો.
 એમાં જોજો ભરાય ના પાણી: સાગરરાજ ધીરા વહો.
 એને શઠ ને સુકાન નથી કોઈનાં રે,
 મેં તો શકુનની વેળા જોઈ ના રે,
 આબું મનમાં ને નાવ છોડી મેલી: સાગરરાજ ધીરા વહો.
 મારે સંગી ન સાથી કોઈ ખેલી: સાગરરાજ ધીરા વહો.
 વાય વેગે સમીર બહાર ચારે દિશે,
 રાત અંધારી વાટ મને ના રે દીસે.
 ધ્રુવતારાને જોઈ તોય હાંકું, સાગરરાજ ધીરા વહો.
 મારે જીવાની દિશ યાદ રાખું, સાગરરાજ ધીરા વહો.

—સોમાભાઈ ભાવસાર

૧: સુદ્રમાળની સ્થાપના

[નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડ્યા (સને ૧૮૩૬-૫૩) સત્તર વર્ષની વયે સંસારશાળાના વિદ્યાર્થી થયા. ત્યારપછી તેમણે જુદે જુદે વખતે ‘ભટ્ટનું ભોપાળુ’, ‘વીરમતી નાટક’, ‘કવિજીવન’, ‘પ્રેમાનન્દ’ વગેરે ગ્રન્થો લખ્યા છે. પ્રકીર્ણ લેખો તો ઘણાજ લખ્યા છે. સ્વ. ગોવર્ધનરામભાઈએ એમના માટે વાળખી લખ્યું છે કે—

‘ મ્હોટાં ન્હાનાં વધુ મ્હોટામાં, તો ન્હાનાં પણ મ્હોટાં;
એમદીપ રવિનભગિન્દુ, તો ધર દીવડા નહિ ખોટાં. ’]

(વેદની ધ્વનિ ચાલી રહી છે. હજારો આત્મણો ભરાયા છે. બધા મંડળેશ્વરો અને મંત્રીઓ ખિરાળ્યા છે. શાસ્ત્રી પુરાણી જોશી વૈદ્યની સભા મળેલી છે. આરણે સેના પડેલી છે. નોખત અને બત્રીસે વાળ વાળે છે. ઠેકાણે ઠેકાણે નૃત્ય અને હાસ્યવિનોદ થઈ રહ્યાં છે. પૂર્ણાહુતિ અપાય છે. ધુમાડાથી સિદ્ધરાજ મહારાજની આંખ લાલ અને મોહું તેજસ્વી થઈ રહ્યું છે. હાથમાં નાળિયેર લઈ હોમવાને ઉભા થયા છે. હોમતી વેળા જયજયકાર શબ્દ ગાજી રહ્યો છે.)

[સ્થળ : રાજમંદિર]

૧લો મંત્રી—મૂર્તિકાર, આ શું કીધું ? મહારાજની અને બીજા સેનાપતિઓની મૂર્તિઓ કાં પાડી ? પાડી તો ડીક, પણ આ નમે છે કોને ? એ અમંગળ કામ કોને કલે કીધું ?

૧ મૂર્તિકાર—મહારાજની આજ્ઞા છે.

૧લો મંત્રી—જુહું બોલ મા, તારું અને મારું માથું જવાનું. અરે ! ભગવાન, મારા ક્યાં ભોગ લાગ્યા, કે આ કામ મેં માથે લીધું ? કોઈ બીજા અદેખા મંત્રીએ મૂર્ખ, તને દ્રવ્યના મોહમાં નાખી મારો પ્રાણુ લેવાની યુક્તિ કીધી છે.

૨જો મંત્રી—થનાર થયું. હે મિત્ર મહારાજને જાહેર કરો.

એની દિવ્યદષ્ટિથી કાંઈ દૂર રહેવાનું નથી. આગળથી આપણે કહીએ તેજ સાં.

૧લો મંત્રી—હા ભાઈ, મને પણ એમજ લાગે છે. પણ કોઈ ન કરતો—તું મારા બાળપણનો મિત્ર છે ખરો, તથાપિ આ સમયે મને વિશ્વાસ પડતો નથી.

૨જો મંત્રી—રાજદરબારમાં બહુધા મિત્રાઈ કેવી હોય છે, તે જાણી હું તારૂં ગભરાટનું બોલવું મનમાં આણતો નથી. માંડે કંઈ મન, અને પછી એનું ક્ષણ સાંડે નીપજે તો વિશ્વાસ રાખજે.

૧લો મંત્રી—અત્યારે હું ભયભીત થયો છું. જેમ તેમ બોલાઈ જાય છે. અરે તું તો નહિ, પણ બીજા કોઈએ મારો ઘાટ ઘડી મૂક્યો છે. મહારાજે કામ મને સોંપ્યું અને પછી આવા હલકા મનુષ્યને આજ્ઞા આપે એ કેમ મનાય ?

૨જો મંત્રી—એમ હોય પણ ખરૂં. અને નહિ હોય, તોએ બીજો ઉપાય નથી.

૧લો મંત્રી—ખરી વાત.

[જાય છે અને સિદ્ધરાજને પગે લાગે છે.]

સિદ્ધ૦—અમે પ્રસન્ન છીએ, તેં કામ સાંડે કીધું, બહ.

[વાંસો થાળડે છે]

૧લો મંત્રી—(રડતો રડતો) હે મહારાજ, હે પૃથ્વીપતિ, મારો અપરાધ થયો છે. તે અપરાધમાં કાંઈ બાકી નથી. તમે જીવાડો તો જ જીવું, મને અભયવચન આપો. ત્યાં લગી હું ઉઠનાર નથી, માંડે માથું તમારે બોળે છે, છેલ્લું હોય તો છેદો.

સિદ્ધ૦—અમારી રીત તું જાણે છે; અપરાધ જાણ્યા વિના અમે ક્ષમા કરતા નથી, તોપણ આ ઉત્સવને સમે અમે કૂર થવા ઇચ્છતા નથી. જા, આ કામમાં તેં એક કોટિ રૂપીઆ લગી ખાધા હશે તો માફ છે, પણ જે મારી પ્રજામાંના કોઈ એકને કાંઈપણ દુઃખ દીધું હશે તો શણી તૈયાર છે. હું આવા ઢોંગ માનનાર નથી.

૧લો મંત્રી—મેં ખાધું તો કાંઈ નથી, અને તમારા રામ-રાન્યમાં પ્રળને દુઃખ દે એવો કોણ છે? પણ તમારી આજ્ઞાથી કાંઈ વધારે મૂર્તિકારે કીધું છે તે જ્ઞેશે ત્યારે આપ કોપાયમાન થયા વગર રહેશે નહિ.

સિદ્ધ૦—(હસીને) મૂર્તિકારને બોલાવો.

[છડીદાર બોલાવે છે.]

૧લો મંત્રી—મહારાજ, પેલા હનુમાનજીની પૂજા કરવા પધારો છો ત્યાંજ છે. મહારાજ, મારો કાંઈ વાંક નથી. મેં અત્યારે જ જ્ઞેયું. પેલા મૂર્ખે પોતાની મેજે, મહારાજ, મને પૂછ્યા વગર કરી મૂક્યું છે.

[તે બાળુએ જાય છે.]

મૂર્તિ૦—(ધ્રુજતો ધ્રુજતો) મહારાજ !

સિદ્ધ૦—આ કોની આજ્ઞાએ કીધું ?

મૂર્તિ૦—અરે ! ઓ ! દયાળુ પૃથ્વીપતિ ! અરે ! મને કાંઈ દુષ્ટ આપનું નામ દઈ ભોળવી ગયો. (ગજવામાંથી વીંટી કહાડે છે.) આપની મુદ્રિકા તે આપી ગયો છે. કોણ જાણે ક્યાંથી ચોરી લાવ્યો હશે ! મહારાજ, અરે મારો અપરાધ ક્ષમા કરો.

સિદ્ધ૦—ગભરા મા. એ અમારી જ આજ્ઞા હતી. અમે તારા પર પ્રસન્ન છીએ; પણ (૧લા મંત્રીને) તારી ભૂલ છે કે તપાસ રાખી નહિ. આતો અમારી આજ્ઞા હતી, પણ બીજું કાંઈ કરત તોએ તુંતો નેહિજ જાણત કેની ! આ (વીંટી પાછી લે છે.) જ્ઞેયા પછી તારે કરવા દેવું હતું.

મંત્રેશ્વર—મહારાજ, એવી આજ્ઞા આપે ક્યારે આપી ?

સિદ્ધ૦—પછી કહું છું. પૂજનો સમય જાય છે. (આરતી ઉતારી સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરી) હે વાયુપુત્ર ! અજનિધાન ! ! દુષ્પ્રિયાના બેલી ! હું તને આ રૂદ્રમાળનો રક્ષક કરું છું. જગતે મને સિંહનું ઉપનામ આપ્યું છે. પણ હું રંક તરણા સરખો છું. મનુષ્ય તે કોણ માત્ર ? ચાલીસ પચાસ વર્ષનું ધણું તો તેનું પરાક્રમ-તેમાં

તે શું કરે ! ન્યારે શત્રુનાં વાળાં અહીંયાં આવી ગગડશે, ત્યારે મારી ભરમ પણ હશે નહિ, અને હું (કાણુ જાણુ ?) ક્યાંએ રખડતો હોઈશ ! ત્યારે રક્ષા કાણુ કરશે ? હે હનુમાન, સહાય તે સમે તારાથી થાય તો થાય. હે દેવ, તું ત્યારે આલસ્ય કરતો નહિ—અરે ! માઈ એટલું નામ રાખજે. હું આ દીનભાવે પ્રાર્થના કરું છું—અરે ! અત્યાર સુધી મેં મારી પ્રજાની રક્ષા ખીજા કાઢને દેવ કે દૈત્યને સોંપી નથી તે હું આજે તે માટે કરગરું છું—એથી દીનભાવ કેવો ? [ઉઠે છે.]

મંત્રે—મહારાજ, જોશીના કહેવા ઉપર આટલો શક કાં કરો છો ? સાચું એ પડે અને જુદું એ પડે. એનો કાંઈ નિર્ધાર નથી.

સિદ્ધ—(ગંભીરાઈથી) અરે મંત્રેશ્વર, એમાં જોશી શું કહેવાનો હતો ? આ જગત અનિત્ય છે એમાં શો સદેહ ? સૂર્ય ઉગે છે, તેજ આથમે છે; પૂર્ણિમાને દિવસે વિશ્વને આનંદ પમાડે છે, તેજ ચંદ્ર કળાહીન થાય છે; માણસ જન્મે છે, તેજ મરે છે; જ્યાં મોટાં નગર વસેલાં હોય છે, ત્યાં પાણી ફરી વળે છે; આ સૃષ્ટિ નિત્ય ભાસે છે, તેનોજ પ્રલય થાય છે; અરે ! બ્રહ્મા વિષ્ણુ ને શિવ સરખા કાળને વશ થઈ નાશ પામે છે; તો અરે ! આપણા પામરના રાજ-પાટ અને આવાં દેવાલયના શા હિસાબ ?—સ્વર્ગ સરખી જગ્યા પણ નિત્ય નથી તો.

મંત્રે—મહારાજ, કહો છો તે ખરી જ્ઞાનવાતા છે; પણ એમ છેક આખરનો વિચાર શીદ કરીએ ? પ્રલયકાળની વાત આઘી મૂકીએ, તો આ સ્વર્ગ સરખા ધામથી આપનું નામ “યાવચ્ચંદ્ર દિવાકરૌ” રહેવાનું છે.

સિદ્ધ—મૂર્ખ ! એવી ગાંડી વાત મા કર. દૈવનું કારમું ચક્ર નિરંતર ફર્યા કરે છે, અને તેને વિંટાએલા વિશ્વની સર્વ વસ્તુઓ ઉંચી નીચી થયા કરે છે. શિલાદિત્યનું વલ્લભીપુર ક્યાં છે ? ખીજાં એવાં કેટલાં નગર ઉદય પામી શૂન્યમાં ભળ્યાં હશે, કે જેનાં

નામ પણ આપણે આ સમયે સાંભળ્યાં નથી ! અરે ! મંત્રેશ્વર, એક એવો દિવસ પણ આવશે, કે જ્યારે આ પાટણ શહેરને શત્રુનાં લશ્કરો પાયમાલ કરશે; સોત્રાંકી વંશ નિર્મૂળ જશે; એક એવો સમય પણ આવશે, કે જ્યારે રજપૂતો શોધ્યા જડશે નહિ, અને જડશે તો મક્ષેચ્છની સેવા કરતા; અરે ! જ્યાં રાજમંદિરો શોભે છે, ત્યાં હળ ફરશે. અને મૂર્ખ વતનીઓ વલ્લભીપુરની પેઠે આજે આપણે બ્રેહ્મ છીએ એવા દેવાલયના ખવાઇ ગએલા પથરા ખોદી કહાડી (આંખમાં આંસુ ભરાઇ આવે છે;) પેટને માટે વેચવા નીકળશે—અને પૂછશે તો પાટણ કે રૂદ્રમાળનું નામ સાંભળી તમારા સામું ટકટક જોયા કરશે ! તો હું કોણ માત્ર ! માટે હે મૂર્તિકાર ! તું એટલું લખ કે, “ પાટણનો સોલંકી સિદ્ધરાજ જે જીવતાં કોઈને નમ્યો નથી તે પગે લાગી માગી લે છે કે હે કાળ જેને અનુકૂળ છે એવા શત્રુ, આમાંથી કાંઈ પણ રાખજો. આજ મારે ને કાલ તારે. ” (મૂર્તિકારને) તું તારૂં પણ નામ લખ, રહેનાર તો પ્રભુ કરે ત્યારે.

આશ્વો, હવે કાલવાળા રજપૂતને બોલાવો.

[હડીદાર જગદેવને બોલાવે છે.]

નવલરામ

પાટણથી થોડે દૂર આવેલા રૂદ્રમાળનાં ખંડેરો આજે પણ જોવામાં આવે છે, ત્યારે એ ભૂતકાલીન દિવસો કટલા વૈભવપૂર્ણ હશે—તેની જાહો-જલાલી અદ્વૈત હશે તેનો સહેજે ખ્યાલ આવી શકે છે. મંત્રેશ્વરો—સામંતો ખડુધા-ધણીભાગે. હનુમાન—અંજની ને વાયુદેવના પુત્ર. બાળપણમાં સૂર્યને પાકેલું ફળ જાણી તેને પકડવા કુદકે માયો એટલે ઈન્દ્ર તેની જોડે લડવા માટે આવ્યા. ઈન્દ્રે તેને વજ્ર જેવું અંગ અને ચિરંજીવ થવાનો વર આપ્યો. તે બ્રહ્મચારી છે, અસાધારણ બળવાન છે અને રામચંદ્રના ચૂસ્ત ભક્ત છે. હનુમાન એટલે બ્રહ્મચર્ય, બળ, ભક્તિ અને નિઃસ્વાર્થ સેવાનો સુંદર સમુચ્ચય અને એ માનવતાનો અનુકરણીય આદર્શ, સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ—આઠ અંગ લાકડીની જેમ જમીન ઉપર પડીને પ્રણામ કરવા તેને. આઠ

અંગમાં-મસ્તક, આંખ, છાતી, હાથ, પગ, ધૂંટણ, મન ને વાણીનો સમાવેશ થાય છે. બળનિધાન-બળનો ભંડાર. નિર્ધાર-નિશ્ચય. યાવત્ત્યંદ્રદિવાકરૌ-આ સંસ્કૃત વાક્ય છે. તેનો અર્થ જ્યાં લગી સૂર્ય ને ચન્દ્ર હયાત છે ત્યાં લગી; એટલે કે હંમેશાં. વલ્લભીપુર-આ પ્રાચીન નામ અને ગામ આજે કાઠિયાવાડમાં વળા નામે ગામ આવેલું છે તેનાં ખંડિયેર આજે હયાત છે. તેની એક દિવસ જહોજલાલી હતી; પરંતુ તેના નાશ માટે અનેક દંતકથાઓ છે; છતાં તેના વૈભવની મજા નહોતી એ ઇતિહાસવિદિત વાત છે.

૨. ચઢાઈની તૈયારી

[‘સંક્ષિપ્ત કરણધેલા’માંથી આ પ્રકરણ લેવામાં આવ્યું છે એક વખત રાજપૂત વીરાંગનાને શોભે એવી ત્વરાથી બીજી બધી સ્ત્રીઓ સાથે જીવતી બળી જવાની તૈયારીમાં કૌળાદેવી હતી ત્યાં દૈવસ જોગે તે પકડાઈ ગઈ. જે વ્યક્તિ માટે જેને જરાય માન ન હતું, જેના વિધર્મી આચારવિચારથી જે ઘૂંચ ઉઠતી હતી તે કૌળારણી ગળથૂંથીના ધાવણમાં ધાવેલ હિન્દુ સંસ્કૃતિને વિસરી ગયેલી અહીં પ્રત્યક્ષ થાય છે. આ વાત આટલેથી પ્રતતી નથી. માત્ર પુત્રી-પ્રેમની ખાતર બાગલાણથી દેવળદેવીને પકડાવી મગાવવામાં એને જરાય આંધકો લાગતો નથી. ટૂંક સમયમાં આજ જમીન જેટલો તફાવત વિચારકોને જરૂર અચ્છો પમાડે એમ છે. આનું કારણ શું?]

૧. હવે આપણે દિલ્હી તરફ નજર કરીએ. એક મોગલ સરદારે દેશ ઉપર હુમલો કરીએ હતો, તેને હરાવી મૂળે ગુલામ પણ હાલ રાજનો માનીતો થયેલો મલ્લેક કાફૂર હમણાં જ પાછો ફર્યો હતો. આજે તે સવારી સાથે આદશાહી દરબારમાં જતો હતો. કાફૂર હમણાં રાજ્યમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ હતો. તે આદશાહનો એવો તો મૂંછનો બાલ હતો તથા તેના મન ઉપર તેણે એટલી બધી સત્તા મેળવી હતી કે તે ચાહે તે કરી શકતો હતો. તેણે મોટામાં મોટી પદવી મેળવી હતી, પણ તે છતાં તે સુખી નહોતો. રાજની જે પ્રીતિ તેણે સંપાદન કરી હતી તે કાયમ રાખવાને, આદશાહના સ્વચ્છંદી તથા ચળ સ્વભાવને લીધે જે નિરંતર ચિંતા થયા કરતી હતી તથા અમીર

ઉમરાવોને આવા નીચ ગુલામ, આવા આજકાલના ચડેલા શખસને બાદશાહ જેટલું માન આપવું પડતું હતું તેથી તેના ઉપર જે કંટાળો ક્રોધ તથા અદેખાઈ આવતી હતી અને તેને લીધે તેઓ તેની જાતી પદવી ઉપરથી તેને ઢોળી પાડવાને તથા તેનો અંત આણવાને પણ હમ્મરો યુક્તિઓ કર્યા કરતા તેને અટકાવવાને તેને હમેશાં ચોકસી રાખવી પડતી. વળી તેના ભોભની અને અસંતોષની વૃત્તિ ઘણી પ્રબળ થઈ ગઈ હતી. આટલી યધી વાર સુધી તેનાં ધારેલાં કામો તથા રાખેલી આશા સદ્ગત થયાં કીધી તેથી તેની ઈચ્છાનું જોર ઘટવાને બદલે ઉલટું વધ્યું. તેના અંતઃકરણમાં ભોભનો કીડો મોટો થયો અને તેનું કલેજનું કેતરી ખાવા લાગ્યો. તેને હવે બાદશાહ થવાનો ભોભ થયો અને તેની નજર હવે તે નિશાન ઉપર ગયા કરતી હતી, પણ બાદશાહ થતાં પહેલાં તેણે પ્રસિદ્ધ થવું જોઈએ અને કોઈ પણ પ્રકારે પરાક્રમ કરી લોકોમાં ઘણું માન મેળવવું જોઈએ; તેથી તેનામાં જે જવાહર હતું તે દુનિયાને દેખાડી આપવાને કોઈ પણ લડાઈ ઉપર ચડવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

૨. એ પ્રમાણે વિચાર કરતો કરતો કાપુર બાદશાહી મહેલમાં ગયો. તે વખતે અઝાદીન જનનાખાનામાં બેઠેલા હતા; કાપુરને બેગમોને જોવાને તથા તેઓની સાથે વાતચીત કરવાને કાંઈ હરકત નહોતી તેથી તે પણ જનનાખાનામાં ગયો.

અઝાદીન ભોજન કરવાને બેઠો હતો, તેની પાસે કૌળારાણી બેઠેલી હતી; અને તેઓ બન્ને અતિ આનંદમાં વાતચીત કરતાં હતાં. કૌળારાણીને આપણે છેલ્લી જોઈ તે કરતાં હમણાં કાંઈ બદલાઈ નહોતી. ઉલટી રજપૂતારાણીનો પહેરવેશ બદલીને તેણે હમણાં પદાણની ઐરીનો પોશાક પહેર્યો હતો તથા ઘણાં ઉમદા અને કીમતી જવાહરો પહેરેલાં હતાં તેથી તે વધારે ખૂબસુરત દેખાતી હતી. ગુજરાત છોડતી વખતે તેને જે દુઃખ થયું હતું તે ધીમે ધીમે ઘસાઈ ગયું હતું. દુઃખનું ઓસડ જે દહાડા, તેણે તેના મન ઉપર મોટો ફેરફાર કર્યો

હતો અને ટેવ જે માણસને હરેક સ્થિતિ સાથે અનુકૂળ કરી આપે છે તેણે હવે તેની મદદે આવીને તેને તેની આ નવી અવસ્થાની સાથે સમાધાન કરાવ્યું હતું. એટલા ઉપરથી કોઈએ એમ ધારવું ન જોઈએ કે તેનું આગલું દુઃખ ખોટું હતું તથા તેણે જે વિલાપ કીધો તે ઢોંગ હતો. માણસને ન્યારે દુઃખ પડે છે ત્યારે ખરેખરી દિલગીરી થાય છે, પણ પરમેશ્વરે દુઃખી માણસ ઉપર દયા લાવી તેનું મન એવું તો સ્થિતિસ્થાપક કીધેલું છે કે થોડી મુદત સુધી ધણામાં ધણો સંતાપ ભોગવી કેટલીએક વાર પછી આશાની સહાયતાથી તે પોતાની અસલ સ્થિતિ ઉપર આવી જાય છે. જે પરમ દયાળુ ઇશ્વરે એમ કીધું ન હોત, જે માણસનું દુઃખ વખત જવાથી નરમ પડ્યું ન હોત, તો તે ખરેખરો દુઃખી, અભાગિયો થઈ પડત, તેની આખી આવરદા દિલગીરીમાં જ જાત અને તેથી દુનિયાનો ધણી ટૂંકી મુદત ઉપર અંત આવ્યો હોત. અગર જે કેટલાએકનું મન એવું જડ હોય છે કે તેમાં દિલગીરી જડમૂળ ધાત્રીને વસે છે તેથી તેઓ દેહત્યાગ કરે છે; તોપણ એવા થોડા છે. તેઓ જગતના નિયમથી બહાર છે. કૌળાદેવી તેવી નહોતી, માટે તેને ઠપકો દેવો એ અયોગ્ય ગણાય.

૩. કાપુરે કેટલીએક વાત કીધા પછી ખંડિયા રાજાઓનો વિષય કાઢ્યો અને દેવગઢનો રાજા રામદેવ પોતાના સામર્થ્ય ઉપર ભરોંસો રાખીને ત્રણ વર્ષથી ખંડણી આપતો ન હોતો, તેને સમ્મ કરવા લક્ષ્મર સાથે પોતાને મોકલવા માગણી કીધી. બાદશાહ લડાઈની વાત સામળી જાગ્રત થઈ જતો; તેની નસોમાં ક્ષોભી વધારે જીરુસાથી વહેતું તથા તેમાં ઝંપલાવી પડવાને તે તુરત તૈયાર થઈ જતો. પોતાના માનીતા કાકુરની કોઈ પણ નજીવી અરજ તે કદી નામંજૂર કરતો ન હતો, તે આવી મોટી તથા તેને ગમતી વાત શી રીતે ના પસંદ કરે? તેને લડાઈમાં જાતે જવાની મરજી થઈ, પણ કાકુરના કાલાવાલા ઉપરથી તેણે તે વિચાર છોડી દીધો અને તેને મોકલવાને કબૂલ કીધું.

૪. કૌળાદેવીએ જ્યારે આ વાત સાંભળી અને દેવગઢ તથા રામદેવનાં નામ તેને કાને પડ્યાં ત્યારે તેનું આગલું સઘળું યાદ આવ્યું, અને તેની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. તેના આગલો ધણી કરણુ આગલાણુમાં છે એવી ખબર હતી; તેની મોટી છોકરી કનકદેવી મરી ગઈ તે પણ તે જાણતી હતી અને તેની નાની છોકરી દેવળદેવી તેની પાસે છે એમ તેને માલમ હતું. ઐરાને છોકરાં પોતાની પાસે રાખવાં ધણાં ગમે છે, તે પ્રમાણે કૌળાદેવીને પોતાની મોટી થયેલી છોકરીને બોલાવવાનું મન થયું. દેવળદેવીને વાસ્તે તેને જે ખ્યાર હતો તેથી તે એવી તો આંધળી થઈ ગઈ કે તેને બોલાવવાથી તેના ભત્તી કરણુને જે દુઃખ થશે તે આ વખતે તે ભૂલી ગઈ. તેણે અલાઉદ્દીનને વિનંતિ કીધી કે જ્યારે કાકુર દેવગઢ જાય છે, ત્યારે આગલાણુથી દેવળદેવીને લાવવાને તેને હુકમ આપવો. પોતાની વહાલી રાણીને ખુશ કરવાને તેણે કાકુરને દેવળદેવીને લાવવાનો હુકમ કીધો. કાકુરે એ હુકમ માથે ચઢાવ્યો; અને તેને ન જાણું તો માઈ માથું આપવું એવું વચન આપ્યું.

૫. બીજે દહાડે એક મોટો દંરખાર ભરી ગાદશાહે કાકુરને મોટો સિરપાવ તથા ખિલ્લત આપ્યાં, અને હવે પછી તેને નાયબ મલ્લેક કાકુર કહેવો તથા સઘળા અમીર ઉમરાવોએ તેને પોતાના જેટલુંજ માન આપવું એવો હુકમ કીધો. થોડા દહાડામાં એક લાખ માણસનું લશ્કર તૈયાર થયું. તે લશ્કર કાકુરની સરદારી તળે ઈ. સ. ૧૩૦૫ માં દક્ષિણ દેશ જીતવાને નીકળ્યું.

૩. જ્ઞાતિબંધનની બેડીએ

[૨૧. સર રમણભાઈ મહિપતરામ નીલકંઠે (સને ૧૮૬૮-૧૯૨૮) પિતાના સંસ્કાર અને સંસ્કારી વાતાવરણની અસર નીચે પિતાનો ભાર ઓછો કરવા 'જ્ઞાનસુધા'નું તંત્ર લઈ તેમની વકીલાતની પ્રવૃત્તિ ઉપરાંત પણ સાહિત્ય સેવા આદરી. એમણે 'ભદ્રંભદ્ર', 'હાસ્યમન્દિર', 'કવિતા અને સાહિત્ય', 'જાઇનો પર્વત' એમ વિવિધ દિશામાં એમની શક્તિનો પરિચય કરાવ્યો છે.

તેઓ સને ૧૯૦૫માં ભરાયેલી પ્રથમ સાહિત્ય પરિષદના સ્વાગત સમિતિના અધ્યક્ષ અને આઠમી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ હતા. ગાંધીજીએ કહ્યું છે, તેમ 'રમણભાઈ એટલે છેલ્લાં પચાસ વર્ષના ગૂજરાતનો ઇતિહાસ' અને રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી લખે છે, તેમ 'દ્વિપરથી ગંભીર દેખાતા રમણભાઈ હાસ્યના દુચકાઓથી હસાવતા']

(સ્થળ: કનકપુરની કચેરી)

કોટવાળ—ભગવન્તને નમસ્કાર કરું છું.

કલ્યાણકામ—કોટવાળજી! આ માણસનો શો અપરાધ છે?

કોટવાળ—આ બંને શખસો રાજમાર્ગ ઉપર ગાળાગાળી અને મારામારી કરતા હતા. તેમની મદદે તેમના પક્ષનાં માણસો આવ્યા, રસ્તામાં બહુ તોફાન થયું. સિપાઇઓએ તેમને રોક્યા પણ માન્યું નહિ, અને ઉલ્ટા સિપાઇઓને મારવા ધસ્યા.

કલ્યાણકામ—(પકડાએલા માણસોને) તમને ઘેર અણગમે થતો હોય તોપણ તુરંગમાં જવા શા માટે આતુર થાઓ છો? જાત્રાએ જાઓ.

પહેલો માણસ—ભગવન્ત! તુરંગમાં જવા જેવું મેં કાંઈ કૃત્ય કર્યું નથી.

બીજો માણસ—ભગવન્ત! એ તુરંગમાં જવાને પાત્ર છે. હું નિર્દોષ છું.

કલ્યાણકામ—જે નિર્દોષતા દરખાસ્તમાં આવી ધારણ કરો છો તે ઘેર ધારણ કરી હોત તો કોટવાળજીને આટલી મહેનત પડત નહિ. તમારા વચ્ચે કલહ શાથી થયો?

બીજો માણસ—ભગવન્ત! આ માણસ મારો ગોર છે; હું એનો યજમાન છું. મારી દીકરી માટે સારો વર ખોળી લાવવવા મેં એને પરગામ મોકલ્યો હતો. એ મારો વંશપરંપરાનો ગોર છે. મારી તરફથી સારી રીતે દાનદક્ષિણા એને મળે છે. તે છતાં મારી નવ વર્ષની બાળકીનું વેવીશાળ એંસી વર્ષના ધરડા

ડોસા સાથે કરી આવ્યા છે. ડોસાના પૈસા ખાધને મારી દીકરીનો ભવ બગાડ્યો છે.

કલ્યાણકામ—ભવ બગાડ્યો શાનો ! તું વેવીશાળ રદ કર.

બીજો માણસ—ગોર ચાંલેલો કરી આવ્યા પછી વેવીશાળ કાંઈ તોડાય ?

કલ્યાણકામ—અન્યાયનાં અંધન છોડી ન નખાય ?

બીજો માણસ—ભગવન્ત ! નાતની રૂઢિ પડી તે શું કરીએ ? અમારી નાતમાં વેવીશાળ કોઈ કારણથી તોડાતાં નથી, કોઈ તોડે તો નાતવાળા ન્યાત બહાર મૂકે, અને કન્યાને બીજે કોઈ લે નહિ.

કલ્યાણકામ—યોગ્ય આયોગ્યનો નાત વિચાર નહિ કરે ?

બીજો માણસ—નાત તે વળી એવો વિચાર કરે ભગવન્ત ?

કલ્યાણકામ—નાત સત્ અસત્ પણ જુએ નહિ ?

બીજો માણસ—શી રીતે જુએ ?

કલ્યાણકામ—(પહેલા માણસને) બૂદ્ધે ! તમે કન્યાના પિતા તુલ્ય અને બિચારી કન્યાને કુવામાં કેમ નાખી આવ્યા ?

પહેલો માણસ—ભગવન્ત ! કુવામાં નથી નાખી. વર તો શ્રીમન્ત છે, બીજવર છે એટલે ઉમ્મર તો સહેજ વધારે હોય, પણ કન્યા બેઠી બેઠી રોટલો ખાશે, અને પરદેશથી વૈદ્યરાજ આવ્યા છે. તે મહારાજ પર્વતરાયને ઉપચાર કરી રહે પછી એ વૈદ્યને રાખી એજ ઉપચાર આ વર કરશે તો એ પણ જીવાન થઈ જશે.

બીજો માણસ—ભગવન્ત ! આ ગોરે એવું કહ્યું તેથીજ લગાઈ થઈ. મેં ગોરને કહ્યું કે તેમને ડોસાએ પૈસા આપ્યા છે, તેના ચાર ભાગ કરો. એક ભાગ તમે રાખો, અને ત્રણ ભાગ મને આપો કે તેમાંથી એક ભાગ ડોસાને જીવાન કરવામાં ખરચીએ, અને આફ્રીના બે ભાગ મારે ઘડપણમાં ગુજરાન માટે ચાલે. મેં પૈસા

માગ્યા ત્યારે ગોર સામી ગાળો દેવા લાગ્યો. આથી ક્ષોડા ભરાઈ ગયા અને હો હો થઈ ગઈ.

પહેલો માણસ—લગવન્ત ! મારા પૈસામાંથી હું શાનો ભાગ આપું ? મેં તો કારજ કરી આપ્યું. વરને જીવાન થવું હોય તો વર પૈસા ખરચે અને કન્યાના આપને નાણાં જોઈતાં હોય તો વર પાસે કઢાવે.

બીજો માણસ—ડોસાની પહેલી વારની આયડીના છોકરા છે તે હવે એક બદામ આપવા દે તેમ નથી.

કલ્યાણકામ—કોટવાળજી અત્યારે અમારા ચિત્તને બહુ ક્ષોભ થયો છે. કાલે આ માણસોને હાજર કરજો. એમના બન્ધન કાઢી નાખજો. એમના દુરાચરણે એમને બાંધ્યા છે તે બસ છે.

કોટવાળ—જેવી આજ્ઞા.

(ત્રાદનો પર્વત)

રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ

તુરંગ-કેદખાનું કલહ-કંકાસ. ભવ-આખી જીંદગી. અન્યાયનાં બન્ધન-જે વિવાહ કે સગપણ અસમાન હોય તે બીજાએ કે પોતે કર્યા હોય તો પણ તે સંબંધ અન્યાયી હોઈ તે ટકવાં ન જોઈએ, એવા અહીં અર્થ છે. અત્યારે જ્ઞાતિની વારસવિક સ્થિતિ એવી છે કે એમાંથી છૂટવાનું મહા મુશ્કેલ છે અને એથીજ 'કાલ તોડે તો નાતવાળા નાતબહાર મૂકે' એમ બોલે છે. સત્-અસત્-ખરું ખોટું, વાજબી, અવાજબી. પરદેશી વૈધરાજ...જીવાન થઈ જશે-કન્યાઓ માટે વરની પસંદગીમાં કદ દૃષ્ટિ રખાય છે તે આ ઉધરથી સમજાય છે. ક્ષોભ-કલ્પના. દુરાચરણ-અસદ્વર્તન.

૪. રાણુ ક દેવી

[શ્રી. કનૈયાલાલ આણેકલાલ મુનશી (જન્મ સન ૧૮૮૭) જાતે ભાર્ગવ બ્રાહ્મણ ને ભરૂચના વતની છે. એઓ નવલકથાકાર અને નાટકકાર હોવાની સાથે એક સુંદર વક્તા પણ છે. તેઓ એક વખત ' નવજીવન અને સત્ય ' તેમ ' યંચ ઇડિયા ' સાપ્તાહિકના સહતંત્રી નિમાયલા. એમની ખ્યાતિ "મુજરાત" ના તંત્રી તરીકે વિશેષ જાણીતી છે. સને ૧૯૨૨માં મુંબઈમાં સાહિત્યસંસદ સ્થાપી તેની મારફત આઠમી સાહિત્ય પરિષદ તેમણે નોતરી હતી.

જૂની પ્રણાલિકાભંગ કરી શ્રીમતી લીલાવતી સાથે તેમણે લગ્ન કર્યું હતું. સત્યાગ્રહમાં પણ ભાગ લેઈ જેલ ભોગવેલી છે. તેમના ૧૩ ઉપરાન્તનુ ગ્રન્થો છે. તેમાં ‘ગુજરાતનો નાથ’, ‘પૃથિવી વલ્લભ’, ‘કોનો વાંક’, ‘રામધિરામ’, ‘સ્વપ્નેદષ્ટા’, ‘ભગવાન કૌટિલ્ય’, ‘કાકાની શાસી’ ‘વેરની વસુલાત’ વગેરે સુવિખ્યાત છે.

આ પ્રકરણ ‘ગુજરાતનો નાથ’માંથી લીધું છે. એનું વસ્તુ બહુ સાદું છે. પાટણના નરેશ જયસિંહદેવને રાણકદેવી ઉપર પ્રીતિ હતી; તેઓ એને પરણવા આહતા હતા. પરંતુ એટલામાં જૂનાગઢનો રા’ખેંગાર એને પરણી નય છે. આથી જયસિંહદેવને રા’ખેંગાર સાથે વેર બંધાય છે. તેઓ જૂનાગઢ ઉપર હલ્લો કરે છે, આખરે રા’ખેંગાર હારે છે ને રણમાં પડે છે. પછી જયસિંહદેવ રાણકદેવી પાસે જઈને તેના હાથની માગણી કરે છે. પતિભક્ત સતી કોઈ દિવસ કબૂલ થાય? એની ના છતાં જયસિંહ એને ઉપાડી જવા પ્રયત્ન કરે છે. એને રોકનાર રાણકના બે નાદાન પુત્રોનું ખૂન કરવાની પણ તેઓ મૂર્ખાઈ કરે છે. આખરે વઢવાણ પાસે જયસિંહદેવના અમાત્યો અને માતા તેમને પકડી પાડે છે. તેમને સતીને હોરાન કરતાં વારે છે. અહીં ભોગાવાને તીરે રાણક સતી થાય છે. આ પ્રકરણ વાંચતાં આપણને તેની નિશ્ચલ પતિભક્તિનો ખ્યાલ આવે છે.]

મોડી રાતે મીનળબાની સ્વારી વઢવાણ પહોંચી અને વાજતે ગાજતે રાજગઢમાં પેડી.

સાંઢણી પરથી ઉતરી મીનળદેવી રાણકદેવી પાસે ગયાં. મીનળબાને રા’ખેંગાર પર ગમે તેટલું વેર હોય, અને પોતાના પુત્રને છોડી રા’ને પરણવા માટે રાણક પર ગમે તેટલો દ્વેષ હોય તો પણ અત્યારે પડેલા વેરીની વિધવાને ચોગ્ય માન આપવાને તે તૈયાર થયાં. તે પોતાના પુત્રની સ્ત્રીધેલછાને સારી રીતે પીછાનતાં હતાં. અને તેને તેની ગેરવર્તણૂક માટે પશ્ચાતાપ થતો હતો.

તે અને રાણી, રાણકદેવી પાસે ગયાં અને “ જય અંખે ! ” ગણગણુતી સતીને પગે લાગ્યાં. રાણકની આંખમાં દૈવી તટસ્થતા આવી ગઈ હતી.

“ અંબા ભવાની તમારું ભલું કરે ! ” સતીએ દુશ્મનની મા અને સ્ત્રીને આશીર્વાદ આપ્યો: “ મીનળદેવી ! મારા રા’ને લાવ્યાં છો ? ” તેની આંખ સુકાઈ ગઈ હતી.

“ હા. માથું આણ્યું છે. ”

રાણકે નીસાસો મુક્યો.

“ કાલે સવારે મારે સતી થવું છે. ”

“ જેવી સતીની આજ્ઞા. ”

“ મારા રા’ને અહીં મોકલાવો. ”

“ માના લાવ તો. ” મીનળદેવીએ અનુચરને આજ્ઞા કરી. અનુચર શાલમાં વીંટેલું રા’નું માથું લઈ આવ્યો. એકદમ તે ઉભી થઈને આગળ આવી અનુચર પાસેથી માથું લઈ લીધું.

રાણકે માથું પોતાના હાથમાં—ગળે કપડામાં વીંટાએલું નાનકડું બાળક હોય તેમ રાખ્યું ને ધીમેથી, અનિર્વાચ્ય મૃદુતાથી ઉપરનો છેડો ખસેડ્યો—

“ મારા રા’ ”—રાણકનો અશ્રુપૂર્ણ અવાજ આવ્યો. તેની આંખમાં આંસુ નહોતાં.

તે થોડીવાર ધવાયેલા રા’ના મુખ તરફ જોઈ રહી; ને ઘણાજ હેતથી ખરડાયેલા કપાળ પર આવેલાં જૂલ્લાં ઉંચાં કર્યાં.

ધીમેથી તે હસી. મ્હાન વદને “ મારા રા’ ! મારા સોરઠના ઘણી હું ! આવી ” કહી તેણે પતિનું મસ્તક છાતી સાથે ચાંધ્યું.

મીનળદેવી ને લીલાદેવીની આંખો ભીની થઈ ગઈ. રાણકે રા’ નું માથું પાટલા પર મુક્યું. “ મને ઘીનો દીવો કરવો છે. ”

“ હા હમણાં મોકલાવું. ” કહી મીનળબા ઊઠ્યાં. અને બંને પટ્ટણી રાણીઓ ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

થોડી વારે બે ઘીના દીવા રા’ ના માથા આગળ મૂકી રાણકે તેની સામે બેઠી ને તેની સામે એકચિત્તે જોઈ રહી. તેની આંખોમાં કેં કેં ભાવ આવ્યા ને ગયા.

તે થોડી થોડી વારે “ મારા રા’ ” સિવાય બીજો શબ્દ ઉચ્ચારતી નહીં. રાત ધીમે ધીમે જવા માંડી.

પહેા ફાટયો તોપણ રાણક ત્યાંની ત્યાં જ રહી હતી.

સવાર પડતાં પહેલાં આખું વઢવાણ ગામ ઘર બહાર નીકળ્યું, પુરૂષો ને સ્ત્રીઓ બેંગારની રાણી સતી થતી હતી તેને પૂજવા કંકુને કુલ લઈ બહાર પડ્યાં. રસ્તે લોકોની ઠક માતી ન હોતી. અને બધાં ભોગાવાને તીરે સ્મશાન તરફ જતાં હતાં. ડંકા ને શરણાઈના અવાજ ગાજી રહ્યા. ઘોડેસ્વાર અને પાળાની સ્વારી ચાલી. આખા ગામમાં ‘ જય અંબે, જય અંબે ’ ની ઘોષણા ગાજી રહી.

સૂર્યોદય થતાં રાજગઢમાંથી સ્મશાનીઆઓ નીકળ્યા. હાહડી પર ફૂલોના ઢગમાં બેંગારનું માથું મુક્યું હતું. અને ચારે તરફ જરીનો શણગાર મુક્યો હતો. સ્મશાનીઆઓમાં દુઃખી દેખાતા મહારાજાધિરાજ જયસિંહદેવ ને મહાઅમાત્ય મુંગલને લોકો જોઈ રહ્યા.

પાછળ સતી રાણક ‘ જય અંબે ’ ઉચ્ચારતી આવી. તેની પાછળ રાજ્યમાના ને રાણી અને બીજી સ્ત્રીઓ હતી.

સતી જ્યાં જતી ત્યાં હજારો માણસો ‘ જય અંબે ’ ઉચ્ચારતાં કંકુ ઉછાળતાં ને કુલ વેરતાં, ‘ સતી માતાનો જય ’ એ અવાજો સંભળાવતાં રસ્તામાં બે તરફ ઉભેલાં સ્ત્રી પુરૂષો સતી પાસે આવતાં સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરતાં ને આશીર્વાદની યાચના કરતાં. વઢવાણનો રાજ્યમાર્ગ સતીના પાદસ્પર્શથી કચરાયેલાં પુષ્પો વડે સોહાઈ રહ્યો.

બધા સ્મશાનીઆઓ ભોગાવાને તીર આવ્યાં. સૈનિકો ચારે તરફ ઉભા રહ્યા, વચ્ચે ડાઘુઓ ને સ્ત્રીઓ ઉભી રહી. બધાંની આંખમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં.

ચિતા ખડકાર્થ ગઈ હતી ને ધીમેથી, નિડરતાથી રાણક તેના

પર ચઢી, તેના મુખ પર આનંદ છવાઈ રહ્યો હતો. બાહ્યે તેને લલાટે કંકુ કર્યું, પાસે શ્રીફલ મૂક્યાં ને રા'નું માથું આપ્યું.

“ખમ્મા મારા રા'ને” કહી રાણકે પતિનું માથું લઈ, હેતથી ખોળા પર મુક્યું ને ‘જય અંબે, તે બોલી.

જયસિંહદેવે આગ મુકી ને ડંકા, શરણાઈ ને તુરીના અવાજે ગગન બેદાઈ ગયાં. ચારે તરફ ગુલાલ ને કંકુએ વાતાવરણ લાલ કરી મુક્યું.

“જય અંબે, સતી માતાનો જય” એ ઘોષણા થયા જ કરી. ચિતાની ચારે પાસે કંકુ અને ગલાલ ઉછળી રહ્યાં. વૈશ્વાનર લાકડે લાકડે કુઘી-એક મહાન જ્વાળા ભભુકી ને રાણકના વાળ જળી ઉઠ્યા.

ચારે તરફ તુમુલ નાદ થયો. ચારે તરફ વાતાવરણ કંકુમય થઈ રહ્યું. એક ‘જય અંબે’ ની ખૂમ, એક ચીસ આ ઘોંઘાટમાં સંભળાઈ ન સંભળાઈ અને સતી રાણક દેહ છોડી રા'ની સાથે જઈ વસી.

અને ભોગાવા આ સતીની ભક્તિની પરમ કસોટી જોઈ રહી.

સમજૂતી:—‘મીનજ બા’-જયસિંહદેવની માતા; ‘તે અને રાણી’ મીનજ બા અને જયસિંહદેવની રાણી, દીવાદેવી. ‘દૈવી તટસ્થતા’-મિત્રે અને શત્રુઓ ઉપર સમાન દૃષ્ટિએ જોવાની, દેવતાઓમાં જ નજરે પડે એવી વૃત્તિ. ‘અનિર્વાચ્ય મૃદુતા,-વર્ણવી ન શકાય એટલી કોમળતા, નરમાશ. રા'ખેંગાર માટેનો રાણકનો પ્રેમ કેટલો અદ્ભુત હતો એ આ ઉપરથી જણાય છે.

૫. એક સાધારણ અનુભવ

રઘુનંદન અને હું દીક્ષોગ્નન દોસ્ત હતા. ગાલપણમાં અમારો વિદ્યાભ્યાસ સાથે થયો હતો. એટલુંજ નહિ, પણ દરેક જાતની ભવિષ્યની આશાઓના મોટા ખુરજો જે અમે ચણતા તેમાં પણ અહર્નિશ અમે સાથીઓ હતા. કોલેજમાં શીખતા ખીનઅનુભવી યુવકોની સ્વચ્છંદ કલ્પનાથી અમે અનેક જાતના વિચાર કરતા. વિશ્વવ્યાપક હિલચાલોના અગ્રગણ્ય નેતા થવાની શક્તિ અમારામાં

છે એમ માનતા; પ્રલયકાળના સમુદ્ર તરંગ જેવા લ્યુથરનો આત્મા કે ખુદ્દિનો ઉત્સાહ અમારો છે એમ ધારતા; અને એ બંધી શક્તિઓને દુનિઆની ઉન્નતિ માટે ઉપયોગમાં લાવવા દ્રઢ નિશ્ચયો કરતા. તેમાં મારા કરતાં રધુનંદનમાં ટાપટીપ વધારે—જીભ જરા વધારે સખળ, એટલે એ કયી ઉચ્ચ શ્રેણીએ પહોંચશે તેનો મને ખ્યાલ નહોતો આવતો. ધડીમાં એમ લાગતું કે તે ધાર્મિક સુધારક થઈ સત્યને માટે ઈસુ ખ્રિસ્તના કારમા મૃત્યુની મહત્તા પામશે; ધડીમાં લાગતું કે દેશઝનુનમાં જન ઝંપલાવી કોઈ નરરત્ન વીર થશે; ધડીમાં એમ થતું કે સુરેન્દ્રનાથ સમું અપ્રતિમ વક્રૃત્વ કેળવી દેશની ચારે દિશા ધગધગતા શબ્દાંગારોની પુરશે.

પછી એ મુંબઈ આવ્યો. પૈસાની કૈંક ઓટ હોવાથી એક અંગ્રેજી નિશાળમાં ચાલીસ રૂપીઆના ભારતરની જીંદગીમાં માફ તો મનોરાજ્ય મારે વિરામવું પડ્યું. રધુનંદને અભ્યાસ જારી રાખ્યો. અમારો પત્રવ્યવહાર નિરંતર ચાલ્યા જ કરતો. અને બંને હું નહિ તો મારો મિત્ર પણ બાલપણનાં સ્વપ્નો મૂર્તિમંત કરશે એમ માની સંતોષ લેતો.

વરસેક દિવસે અમે મળ્યા. જરાક મને ખેદ થયો. મેં ધાર્યું હતું કે રધુનંદનના નિર્મળ હૃદયની સ્વચ્છતા પર કદી જરા પણ ઝાંખ વળશે જ નહિ, પણ તેની રીતભાતથી મને અચંબો થયો. અંતરના ઉદ્ધાસ કરતાં કૃત્રિમ રીતભાત તેનામાં વધારે દેખાઈ. હેત અને ઉત્સાહના નિર્મળ ઝરણામાં દુનીઆદારીનો કીચડ વધારે ઠરતો લાગ્યો. મેં એવા વિચારો મનમાંથી કાઢી નાંખ્યા; વખતે મારા નિરીક્ષણમાં ભુલ હોય. મેં જુના સ્વપ્નોની વાત છોડી, થોડોક તેમાં તેણે રસ લીધો—પણ વધારે રસ તો મુંબઈની મઝા લાંના નાટકો અને ત્યાંની ફેશનમાં એ લેતો હોય એમ લાગ્યું. અમારી મોટી આશાઓની અટારીઓમાં એણે કૈં ફેરફાર કર્યો હોય એમ દેખાયું, છતાં તેનામાં મારી શ્રદ્ધા અડગ રહી. સ્થૂલ સુખોને ઈષ્ટ માનનાર

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના અલખેલા બગ્ગર જેવા મુંબાઈના વાતાવરણથી વખત છે ને જરા માનસિક ફેરફાર થાય એ સ્વાભાવિક હતું. મારા રનેહને લીધે મેં તેનામાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતા અધઃપતન તરફ આંખ આડા કાન કર્યાં.

રધુનંદન અને એક સુશીલ બાલિકા વચ્ચે કૈંક પ્રીતિ હતી. તે તેના ગુણો વિશે હંમેશા પત્રમાં લખતો અને જતે દહાડે તેની સાથે જ તે પરણશે એમ મેં ધાર્યું હતું, પણ તે છોકરીના બાપની સ્થિતિ સારી ન હોવાથી હાલ પરણવાનું મોકુફ રાખ્યું હતું એમ મને કહેવામાં આવ્યું હતું. બે એક મહિના પછી મારા પર પત્ર આવ્યો કે રધુનંદને એક શ્રીમંતની છોકરી સાથે વિવાહ કર્યો છે. મેં પહેલાં માન્યું નહીં. રધુનંદનને લખ્યું પણ તેણે કૈં જવાબ વાળ્યો નહીં. રધુનંદન જેવો ઉંચી ભાવનાવાળો માણસ એક રનેહલગ્નને પોતાની કરેલી પ્રિયતમાને છોડી બીજાને પરણે એ મારા માનવામાં આવ્યું નહિ. એ અરસામાં મારે મુંબઈ જવાનું થયું. હંમેશા પત્ર લખતાં જ રધુનંદન દોડતો રેશન પર આવતો; આ વખતે એ મારા ગયા પછી પણ એક દિવસ સુધી આવ્યો નહીં. મારા મનમાં અનેક વહેમ ઉત્પન્ન થયા. માફ હૃદય ઘણું દુઃખાયું; રધુનંદનની ભવિષ્યની મહત્તા અને દેશોપયોગિતા પર મારી એટલી શ્રદ્ધા હતી કે એનું અધઃપતન જો થાય તો દેશને અને સમાજને કારી ધા લાગે એમ હું માનતો હતો.

દોઢ દિવસે ભાઈસાહેબ જણાયા. વિભાગતની ફેશન અને મોંઘા-વસ્ત્રોમાં દીપતા રધુનંદનને જોઈને મને આશ્ચર્ય લાગ્યું. સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચારની પવિત્ર ભાવનાના સાધકને આટલો દમામ શો ? સાહેબ બેઠા. ઉંચી સોસાયટીની કહેવાતી ચાલાકીથી થોડો વખત આમ તેમ વાતો કરી. મારાથી ન રહેવાયું. પુછ્યું. “હા, ફલાણા શેડીયાની એકની એક છોકરી સાથે મારાં લગ્ન આવતે મહીને થશે.” આંગળી પર વીંટીનું ઝળકતું નંગ ઉપર આણુતાં તેણે કહ્યું “તારે

પણ આજે આવવું પડશે વાલકેશ્વર. તારી ઓળખાણ કરાવશું ” વાત છુપાવી અતડાપણું દર્શાવી, કરેલો મિત્રદ્રોહ-ગરીબ માખાપની નિરાધાર છોકરીને દગો દઈ વહોરેલો પ્રેમદ્રોહ-પૈસાની લાલચમાં સ્વીકારેલા નવા સંબંધમાં તેમજ ફેશનમાં ડુબી અંતરનું કરેલું આચ્છાદન અને આત્મદ્રોહ. આ સધળું મેં જોયું અને શરમાયા વિના આટલી નક્કટાઈમાં તેને નાચતો જોઈ મને તિરસ્કાર આવ્યો. આ રઘુનંદન ! તેને મેં ઉધડો લીધો. કલાક સુધી મેં કહેવાય તેટલું તેને કહ્યું. તિરસ્કારનો આખો શબ્દકોષ દાલવ્યો, પણ તેણે હાસ્ય જ કર્યું.

આખરે તેણે જવાબ દીધો : “ જો બાઈ ! એ બધાં આપણાં સ્પર્ષો હતાં, પણ આપણામાં કાંઈ લ્યુથર કે શંકરની પ્રતિભા છે ? આપણે અલ્પ શક્તિવાળા છીએ. તે છતાં પણ જો આપણી પાસે સારો પૈસો હોય તો આપણે કૈંક અંશે તેનો સદુપયોગ કરીએ, તેનાથી દેશનું ભલું કરીએ. એકલાં ભાષણ કરતાં પૈસાનો ત્યાગ કરી દેશસેવા કરવામાં વધારે શાભા છે. તું જો જરા થોભ. મન થોડું મારવું તો પડે, છતાં આપણે એનાથી કેટલો લાભ જનસમાજને આપી શકીએ ! ” આ ખ્યાલ જરા હલકો હતો પણ ઠીક દેખાતો. મને થયું કે રઘુનંદન હજી કૈં કરશે. લક્ષ્યાધિપતિ થઈ ઉચ્ચ ત્યાગનો દાખલો બેસાડી, લક્ષ્મી અને સરસ્વતી બન્નેને પ્રસન્ન કરી ખરેખર એની ભાવનાઓ થોડેક અંશે પુરી પાડશે.

થોડે વખતે રઘુનંદન ધામધુમ સાથે પરણ્યો. સાંભળ્યા પ્રમાણે છ મહીને એણે તરછાંડેલી પ્રિયતમા વિરહથી રીખાઈ સ્વધામ ગઈ. તે વખતે રઘુનંદન મહાબલેશ્વરમાં મોજ માણતો હતો. નવી સ્ત્રીના સંધન સ્નેહમાં નિર્ધન અભાગણીના અકાલ મરણની કૈં લાગણી થાય ? કાગળ વાંચી કચરાની ટોપલીમાં તેને વિસર્જન કરી, પત્ની સાથે ટેનીસ રમવા રઘુનંદન ચાલ્યો.

ત્યારપછી ત્રણ વર્ષે હું મુંબાઈ આવ્યો. મારે માટે મોટર હાજર થઈ હતી. અપુટ પૈસાના વિલાસમાં લહેર કરવાનો અનુભવ

મને નવો હતો. ઝપાટાખંધ અમે વાલકેશ્વર ગયા; માણસોએ આવી મારે માટે રાખેલો ઓરડો દેખાડ્યો. આખા મકાનનો વૈભવ રાગ-ઓનો ગર્વ ઉતારે તેમ હતો. જે ફક્ત બંગલાનો નકામે સરસામાન વેચી પૈસા એકઠા કર્યા હોત તો પણ ત્રીજી સાલના દુકાળમાં એક પણ જીવ કે ઢોર મરવા પામતે નહિ! એક જીવ જે કાઠીઆવાડમાં પુટી બદામને અભાવે અનન્યલ વિના તરફડીયાં મારતો મરણ પથારીમાં પડ્યો હતો તેનાથી એ વધારે નાપાક જીવને ખુશ રાખવા, તેની લિપ્સા સંતોષવા કેટલો ખર્ચ ? કેટલી મહેનત ? કેટલી ખુશામત ?

પછી રઘુનંદનને હું મળ્યો—મારા વિદ્વાન બાળ સ્નેહીની માનસિક ઉત્સાહથી ચમકતી આંખો, ઉંચી અભિલાષાથી ધ્રુજતો શબ્દ, અભ્યાસના ગૌરવથી ઓપતું કપાળ, એ બધાની જગ્યાએ આળસમાં ગરક થયેલી વિષયી આંખો, ફેશનેબલ ગણાતી પારસીશાઈ ભાષા અને જરા બોલતાં તરફી પડતી હોય એવો લંબાતો સ્વર, અને અનેક સુવાસિત પ્લાસ્ટરોથી ચકચકિત કરેલું મોઢું—આ બધો ફેરફાર જોઈ હું તો ચમક્યો.

પછી જાણે ઈંટ મટોડી કે કાચ લાકડામાં કે' ભવ્યતા હોય તેમ એમનો બંગલો દેખાડવા તેણે મને સાથે લીધો. તેના વર્ણનથી કાને લાભ થવાનો હતો ? મને ગ્રીસનો એક મહાત્મા સાંભર્યો. એક પૈસાદાર શિષ્યે ડાચોજનીસને પોતાનો ભવ્ય મહેલ દેખાડી, પ્રશંસાની આશાએ તે તત્ત્વવેદાનો અભિપ્રાય પૂછ્યો. ડાચોજનીસ શિષ્યના મોં ઉપર થુંક્યો, અને હસીને કહ્યું: “આ બધું સુંદર છે, માત્ર ગલીચ જગ્યા આટલી જ છે.” મને પણ રઘુનંદનને એવો કાંઈ શીરપાક આપવાનું મન થયું.

આ ફલાણો “હોલ” ને આ ઢીંકણો રૂમ કરતા કરતા અમે કહેવાતી લાયબ્રેરીમાં આવ્યા. અનેક ચળકતા કબાટોમાં ઘણાં જ સારાં પૂઠાં અને સોનેરી નામોથી સુશોભિત, કોઈ એક અસ્પર્શ્ય, વિષયી જમાનાની વાસના તૃપ્ત કરવા લખાએલી વાર્તાઓ મેં દીઠી. થોડાંએક

કપાટામાં સાહિત્યના ગ્રંથો જેમના તેમ-વગર પાનાં કપાએ શોભતા હતા. છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં કોઈ પણ તેને અડક્યું હોય એમ લાગતું નહોતું.

“રઘુનંદન, તારી કોશ્વેજની નાની ચોપડીઓનું શું થયું? એ તો તારી જીવનન ચોપડીઓ હતી?”

“કંઈ પેલી છ છ આનાની! હં એ તો તદ્દન નકામી પડી. તે મેં ફેંકાવી દીધી,” ખરેખર હંયા ત્રિચારોની જનેતાઓ ગઈ, પછી ભાવનાઓ ક્યાંથી રહે?

એટલામાં એક નોકરે આવી કહ્યું કે જોસફાઇન માંદી થઈ ગઈ છે. એ નામ સાંભળીને મને મહાન નેપોલીયનની સ્ત્રીનું સ્મરણ થયું, અને રઘુનંદનનું ચિંતાવાળું મોટું જોતાં એ વ્યક્તિ કેાણુ હશે તે જાણવા જીજ્ઞાસા થઈ. હાંફતાં હાંફતાં અમે એક ઓરડામાં આવ્યા. તે ઓરડો કંઈ કુતરાની પાંજરાપોળ જેવો લાગતો હતો. કારણ કે ૧૫-૨૦ કુતરાં મોજ કરતાં ત્યાં મેં જોયાં અને મારા અત્યંત તિરસ્કાર વચ્ચે જોસફાઇન એક કુતરી છે એમ મેં જાણ્યું. આ ભાગ્ય-શાળી જનનવર માટે મોટરમાં ડાકટર આવ્યા અને તેને શાંતિ થઈ ત્યારે રઘુનંદન જાંપ્યા. એ વખતે પેલી સ્વર્ગસ્થ પ્રેમાળ યાજ્ઞા જે રઘુનંદનની અધમતાને લીધે બાલપણમાં મરી ગઈ હતી તેનું સ્મરણ મને થયું. મને કમકમાં આવ્યાં. ત્યારપછી દરેક કુતરાની જાત, કુડુંબ, ગુણુ વગરનો ઇતિહાસ મને તેણે કહ્યો. ખરેખર, આટલી યધી યાદ-દારતે બીજે ઠેકાણે વાપરી હોત તો હિંદુસ્તાનનો સરસ ઇતિહાસ લખાત.

ત્યારપછી અમારી તબેલાની મુસાફરીનું અને ઘોડાઓના ગુણુનું વર્ણન લખી વાંચનારને કંટાળો આપીશ નહિ. મને એટલુંજ થયું કે રઘુનંદન કુતરાં કે ઘોડાગંધેડાનો વેપારી હોત તો ઘણું સાફ કામ કરી દુનીઆને કાંઈ વધારે ઉપયોગી થાત. અધું જોયું. પછી રઘુનંદને પોતાની સમૃદ્ધિ અને વસ્તુઓનાં વખાણુ કર્યા : “કેમ દોસ્ત! અધું ફક્કડ છે ને? એકજ સાળી પીડા છે.”

“શું?” મેં તિરસ્કારથી પૂછ્યું.

“આવક પહોંચતી નથી. શું કરું! મહામુશ્કેલીએ આવી રહે છે.”

પળવાર પર જોએલા ડઝન ઘોડા, બે ડઝન કુતરાં ને પાંચ ડઝન ખાસડાં મને યાદ આવ્યાં, પણ હું બોલ્યો નહીં.

“ત્યારે બીજા કામમાં તો પૈસા ક્યાંથી જ વપરાતા હોય?” મેં પુછ્યું.

“અરે નહિરે? એક દમડી પણ અચતી નથી. હું શું કરું?” જાણે એમાં દમડીનો વાંક હોય તેમ તેણે કહ્યું. “પણ નહીં દોસ્ત! ખરું કહે બધી વસ્તુ ગોઠવાઈ તો મળતી છે ને!”

“ખરેખર રઘુનંદન બધાની જગ્યા મેં જોઈ, પણ એક વસ્તુ મુકવાની જગ્યા કાંઈ દેખાઈ નહીં”

“શાની?”

“શાની? અહિંઆં બધું છે. પણ તારી ભાવના, પુરુષાર્થના ઉંચા આદેશ, ત્યાગ અને સેવાના શુદ્ધ સંકલ્પનું સ્થાન કેં અહીંઆં દેખાતું નથી. તેને માટે કેં જગ્યા નથી. તે બધાં તું પહેલાં રહેતો હતો તે કાલબાદેવીની નાની ગંદી ઓરડીમાં રહી ગયાં એમ ભાસે છે; અને જુનો રઘુનંદન પણ ત્યાંજ રહ્યો નહીં વાર?”

મારા નાના ગામમાં, અને ટુંકા પગારમાં મેં भारી ભાવના વધારે સારી રીતે જાળવી હતી.

પાંચ છ દિવસ સુધી ભોગવેલી અત્યંત મોજથી યુગબાઈ મારે ગામ જવા હું નીકળ્યો. અંગણો છોડતાં મને ભર્તૃહરિ યાદ આવ્યો:—

સાહિત્ય—સંગીત—કલાવિહીન:

સાક્ષાત્ પશુ: પુચ્છવિષાળહીન: ।

તૃણં ન શ્વાદન્નપિ જીવમાન—

સ્તદ્ભાગધેયં પરમં પશુનામ્ ॥

૬. હા થી ને પ ગે

[માળવાના રાજા મુંજે દક્ષિણમાં આવેલા તેલંગણના રાજા તૈલપને અનેકવાર હરાવ્યો હતો અને અવન્તી લઈ જઈ સામન્તની માફક તેની પાસે સેવા કરાવી હતી. તૈલપ આ કલંક ટાળવા લાગે શોધ્યા કરતો હતો. એકવાર તેલંગણ ઉપર ચઢી આવતાં મુંજને અટકાવતાં તૈલપ તેને પકડે છે ને તેને કેદમાં પૂરે છે. પણ તેની છટા અને સૌન્દર્યથી તલપની વિધવા પહેલ મૃણાલ અને નગરજનો તેના ઉપર મોહી જાય છે. તૈલપ તેને આપાય તેટલું દુઃખ અને અપમાન દે છે છતાં તેની લોકપ્રિયતા વધેજ નય છે. આખરે ઈર્ષાના બળથી તૈલપ તેને હાથીને પગે ઘુંટાવી નાંખે છે.]

સાત દિવસ સુધી મુંજે ભિક્ષા માંગી, ને પોતાનો દિગ્વિજય કર્યો. આખું ગામ તેની પાછળ ઘેલું થઈ ગયું; દરેક નર ને નારી તૈલપને શાપ આપવા લાગ્યાં; દરેક જાણુ મુંજ અચે તેવી આધા લેવા બેઠાં.

પણ આ વખત તૈલપ છેતરાય તેમ નહોતો. મૃણાલ પર, મુંજપર, મુંજની સાથે બોલે તેનાપર સખત પહેરો રહેતો, અને શબ્દે શબ્દ તૈલપને કાને જતા. તૈલપને ધીમે ધીમે માલવરાજના ચમત્કારી વ્યક્તિત્વનું, અને પોતાની કથળેલી બાજીનું ભાન આવતું ગયું, અને જેમ જેમ ભાન આવતું ગયું તેમ તેમ મુંજને મારી નાખવાનો સંકલ્પ તે દૃઢ કરતો ગયો.

ઢંઢેરો પીટાવી તેણે જગતને જાહેર કર્યું કે સાતમે દિવસે સવારે પાપાચારી મુંજને હાથીને પગે કચરવામાં આવશે; અને આ વિજય-મહોત્સવમાં ભાગ લેવાને તેણે આખા દેશને નિમંત્રણ આપ્યું.

આખો દેશ દિગ્ધ થઈ ગયો. હજારો અંતરમાંથી, રોપના, તિર-સ્કારના હુઘારો બહાર પડ્યા, હજારો અંતરમાં આંસુ આવ્યાં, હજારો નિઃશ્વાસો આ અન્યાયની સામે મૂગો પોકાર કરી રહ્યા.

પણ તૈલપનો સંકલ્પ નિશ્ચલ હતો. સાતમે દિવસે આખો દેશ રાજભુવનના આગળના યોગાનમાં ભેગો થયો. ચારે તરફ ચારીઓમાં અને છાપરે લોકોની ઠઠ જામી હતી.

વચ્ચે ખુલ્લી રાખેલી જગામાં એક મદોન્મત ગજરાજ ડોલતો હતો. તેને નિશામાં ચકચૂર બનાવ્યો હતો. તેના પર એક અનુભવી મહાવત બેસી મહામૂકેલીએ તેને કાબુમાં રાખતો હતો. હાથી લાલ આંખો વડે નગરજનોને નિહાળી રહ્યો હતો. ને થોડી થોડી વારે સુંઢ લંગાવી અવાજ કરી પોતાનો ગુસ્સો જાહેર કરતો હતો. મુંજ કારા-ગૃહમાંથી નિકળીને આવ્યો. ક્ષોકોમાં શાન્તિ પ્રસરી રહી અને બધા એકીટસે જોઈ રહ્યા.

હસીને મુંજે દહું, “આ પક્ષે મારો દિગ્વિજય પૂરો થયો.” ગુસ્સામાં શું કહેવું તે ન સૂઝતાં તૈલપ મૂંગો રહ્યો. મુંજે પોતાનું તેજસ્વી મુખ ચારે તરફ ફેરવ્યું, હસ્યો ને બધાં સાંભળે એમ કહ્યું; “મૂર્ખ, કાંઈ નજરે સૂઝે છે? અવન્તીના સિંહાસન પર સિંહસભો મારો ભોજ ગર્જે છે. સ્યુનદેશમાં ભીલ્લમ માફે વેર વાળવા તકસે છે. તારી પ્રજા તારી નથી રહી; મારી બની છે. વિજય કેનો? મારો કે તારો?”

“હમણાં મારો હાથી ત્હારો વિજય દેખાડશે.” કહી તૈલપ આગળ આવ્યો.

મુંજ ખડખડાટ હસ્યો.

“એમાં તારો વિજય કે મારો? તું મને નમાવવા માગતો હતો; ને હું વગર નમે જીવન પૂરું કરીશ. તું નીતિનો આડંબર ધારતો હતો; અત્યારે તેને છોડી રાજહત્યાનું મહા પાપ વહોરે છે. વિજેતા કાણુ-હું કે તું?”

મુંજનો અવાજ તિરસ્કાર ભર્યો તે મેદનીમાં ગાજી રહ્યો. તૈલપે અકળામણમાં હોઠ કરડયા. તેની આંખમાંથી વિષભર્યા કિરણો કુટ્યાં.

“સૈનિકો પકડો એને.”

“શા માટે? હુંજ મારી મેળે ચાલ્યો.” કહી ગજેન્દ્ર સમા ગૌરવભર્યા ડગ ભરતો તે ગજરાજ તરફ ચાલ્યો.”

બધાં જોઈ રહ્યાં-આંખો ફાડીને. બધાંનો શ્વાસ ફંધાઈ રહ્યો. મુંજ શાન્તિથી આગળ ચાલતો-પાછળ તૈલપ ને થોડા સૈનિકો આવતા.

પેલા હાથી આગળ આવી મુંજ ઉભો રહ્યો; ને તૈલપના હુકમથી સૈનિકોએ તેની બેડી કાઢી નાંખી.

બેડીઓ છુટી કે મુંજ ટટાર થઈ ઉભો રહ્યો; તેણે પોતાના કપાળ પર પડતા વાળ ઊંચા કર્યાં. અને વિશાળ ભાલથી આપતું મુખ લોહો તરફ ફેરવ્યું. તેની આંખમાં નિડરતા હતી, પૃથ્વીની વલ્લભતા સૂચક તેજ હતું. તેના હોઠ ઉપર મીઠું ગૌરવભર્યું હાસ્ય હતું.

લોહોને કમકમાં આવ્યાં. કેટલાંક સ્ત્રી પુરૂષ રડવા લાગ્યાં. સૈનિકો હોઠપર હોઠ બીડી કર્તવ્યપરાપણ થઈ રહ્યા.

“તૈલપ,” નિરાંતે મુંજે કહ્યું, “જો માફ મૃત્યુ આખરે તો પૃથ્વીવલ્લભને શોભે તેવું જ રચાયું.”

તૈલપ નિશ્ચય હોઠે ફૂરતાભર્યો ઉભો હતો. તેના હૃદયમાં નિરાશા પ્રસરતી હતી. તેને લાગતું હતું કે મરતાં મરતાં પણ મુંજ પોતાનો વિજયધ્વજ ફરકાવતો હતો. મુંજ જરા ખિન્ન થાય, તેની વલ્લભતા જરા અદૃષ્ટ પડે તેની વાટ તે જોઈ રહ્યો હતો.

“ચાલ નહિ તો સૈનિકોને બોલાવું ?”

મુંજે એક તિરસ્કારભરી નજર તૈલપ પર નાખી ને હાથીની સ્તંભ પાસે બે ડગલાં આગળ ગયો.

ત્યાં જઈ તે ખંચાઈને ઉભો.

તૈલપને જોઈતી તક મળી—“કેમ ગભરાયો ?”

“પૃથ્વીવલ્લભ ગભરાય તો પૃથ્વી રસાતાલ જાય. ગાંડા, એ તો માત્ર એક વિચાર આવ્યો.”

“શો ?”

“એટલોજ” ગર્વથી મુંજે માથું ઉંચું કર્યું. તેની આંખો જરા રનેહલીની થઈ “કે બિચારી સરસ્વતીનું થશે શું ?”

“એટલે ?”

લક્ષ્મી તો ગોવિંદને ત્યાં જશે, કીર્તિ જશે વીરસનદમાં; પણ યશનો પુંજ મુંજરાજ મરતાં બિચારી સરસ્વતી નિરાધાર થઈ રહેશે.

એટલું કહી અનિવાર્ય તિરસ્કારથી તૈલપ તરફ પૂંઠ કરી તે હાથી તરફ કર્યો. “ગજરાજ, રાજાઓમાં ગજ એવો પૃથિવીવલ્લભ ત્હારી પાસે આવ્યો છે.”

થોડીવાર વિચાર કરતાં, રમતો હોય તેમ હાથી સૂંઢ હલાવી રહ્યો. અને મુંઝે તેને પંપાળા કર્યો. આખરે શાન્તિથી તેની સૂંઢને તે વળગ્યો. ઉપરથી મહાવતે અંકુશ માર્યું. હાથીએ સૂંઢ વીંટી મુઝને ઉંચકી લીધો:

હાથીએ સૂંઢનું ગુંછળું ઉંચું કર્યું;—નીચું કર્યું; અનેકવાર તેની વચ્ચે હસતો, પ્રભાવભરી આંખો વડે ગર્વ દર્શાવતો પૃથિવીવલ્લભ કાળીનાગ નાથતા શ્રીકૃષ્ણ સમો લોકોની નિશ્ચલ ને સજલ આંખો અગાડી રમી રહ્યો. ગજેન્દ્રે ઘોષ કર્યો ને સૂંઢને એક ઓક વધારે આપ્યો. પૃથિવીવલ્લભનો વિજયઘોષ ગાજી રહ્યો, “જય મહાકાલ.”

લોકોમાં હાહાકાર થયો ! મુંઝ હાથીના પગ તળે અદૃષ્ટ થઈ ગયો હતો. હાથીએ પગ મૂક્યો—ભાર દીધો—કચરાવાનો અવાજ થયો, ને પગ ઉંચકી લીધો !

જમીન પર પૃથિવીવલ્લભનું શયન ઘુંદાઈને રોટલો બની પડ્યું હતું !

આ ભાગ ‘પૃથિવી વલ્લભમાં’થી લેવામાં આવેલો છે. તેમની વાર્તાઓ માટે અનેક તર્ક વિતર્ક થાય છે; છતાં તેમના લખાણમાં પ્રસંગનું સચોટ ચિત્રદર્શન કરી શકવાની અજબ શક્તિને લેઈ તેમની વાર્તાનાં શ્રીપુરુષો જાણે જીવતાં જગતાં હોય એમ લાગ્યા વિના રહેતાં નથી. તેમની ભાષાનો જુસ્સો પણ ડરસાદાર છે.

દ્વિગ્વિજય-બધી દિશાઓમાં સંપૂર્ણ જય. અમત્કારી-અસાધારણ. વ્યક્તિત્વ-સામા માણસ ઉપર પોતાનો પ્રભાવ પાડવાની શક્તિ. મુંઝ તૈલપનો રાજકેદી છતાં લોકો મુંઝથી અજાણ જઈ રાજ ઉપર પ્રેમ બતાવવાને બદલે મુંઝને ચાહતા હતા. રાજ્યભુવન-રાજમહેલ, ‘ભુવન’ શબ્દને બદલે ‘ભવન’ જોઈએ. મહોન્મત્ત-મસ્તાન. અવન્તી માળવાની પ્રાચીન કાળની રાજધાની, હોન-મુંઝનો ભત્રીજો. તેણે મુંઝને બચાવવા માટે છેક કારાગૃહ લગી છપું

ભોંયફં ક્યું હતું, છતાં તે તૈલપની બહેન કાત્યાયિની જે વિધવા હતી તેના પ્રેમપાસમાં બંધાઈ ગયેલો હોય છટકી શક્યો નહિ. બીલ્લમ-એક માંડલિક રાજ. તે તૈલપની નોકરીમાં હોઈ તેનેજ લીધે મુંજ પકડાયો હતો. પરંતુ તેનું તેના રાજાએ અપમાન ક્યું એટલે તે નોકરી છોડી પોતાને દેશ ચાલ્યો ગયો તથા તેનું અપમાનનું વેર લેવા તે તલસતો હતો. પૃથિવીવલ્લભ-પૃથ્વીનો પતિ, મુંજ વિદ્વાન, રસિક અને પાંડિતોને આશરો આપતો હોય તેમણે તેને એ બિરુદ આપ્યું હતું. રસાતાળ-પાતાળ, સાત પાતાળમાંના એક પાતાળનું નામ. ‘અદૃષ્ટ’ શબ્દ બરાબર રીતે નથી વપરાયો ‘અદૃશ્ય’ જોઈએ.

૭. પતિમુગ્ધ મંજરી

સૂર્ય તેજમાં નાયતા સરસ્વતીના તરંગોપર એક નાની નાવડી જતી હતી. તેમાં પાંચ સાત યુવતીઓ બેસી હતી, તેમાંની બે તેજસ્વી, નવચૌવના મદભરી હતી; એક કાશ્મીરા હતી, બીજી મંજરી હતી. કાશ્મીરાની આંખો તોફાનમાં નાયતી હતી; તેણે એકદમ મંજરીને પગે ચોંટી દીધી.

“ઓ ! ઓ ! આ શું કરે છે ?”

“તો પાછી વળી ત્યાં શું જોયા કરે છે ?”

“હું તો જોઉં છું કે પાટણ અહિયાંથી કેવું દેખાય છે.” કાશ્મીરાએ મંજરીને એક તમાચો માર્યો “જુડી ! નજર તો પેલા આંરાપર હતી.”

મંજરીનું મોં લાલચોળ થઈ ગયું.

“ત્યાં શું જુએ છે ? ત્યાં તો બધા વહેંતિયા વીરો છે. ક્યાં અમારા ભીખ, ને દ્રોણ, ને પરશુરામ !”

મંજરીના ઉચ્ચારણના ચાળા પાડતાં કાશ્મીરાદેવીએ ટાણે માર્યો. “આ જમાનામાં એવા છે ક્યાં ?” ત્યાં બેઠેલી સ્ત્રીઓ બધી હસી પડી.

“હા બધા વહેંતિયા જ છે.” ગર્વથી મંજરીએ કહ્યું; “એક શિવાય”-તેણે ઉમેર્યું.

“એક કોણ ?” કહી કાશ્મીરાદેવીએ મંજરીનો હાથ પકડી હસતા હસતા દાખવા માંડ્યો. “બોલ ! કોણ મંડળેશ્વર, નહિ ? બોલ.”

“ઓઆ ! મારો હાથ ભાંગશે !” ચીસ પાડતાં મંજરીએ કહ્યું.

“તો પીડા ઓછી. બોલ હરામખોર ! એક કોણ ?” કહી તેણે વધારે હાથ મરડ્યો.

મંજરીની આંખમાં હસતાં હસતાં પાણી આવ્યાં. “બો હાથ જોઈએ તો ભાંગી નાંખો. હું જીવું નહિ બોલું”

“એક કોણ ! બોલ !”

“ઉદા, નવધણુ, ખેંગાર ને કાળ ભૈરવ-એ ચારનો વિજેતા હોય તે.”

“હજી કોઈ રહી ગયું છે ?” કાશ્મીરાએ હસતાં પુછ્યું.

“હા, પેલી કવિકુલ શિરોમણિ એ પાંચનો વિજેતા.”

“હુચ્ચી ! હરામખોર ! શરમ નથી આવતી ? તારી બધી પંડિતાર્થ ગર્ભ કયાં ?

“સમાધ ગમ્, બધી ત્યાં.” કહી મંજરીએ જે હોડીમાં મંડળેશ્વર, કીર્તિદેવ ને કાક બેઠા હતા તે તરફ આંગળી કરી.

“નફટ !” કાશ્મીરાએ કહ્યું.

“તમે બનાવી. પરણાવી શું કામ ?”

કનૈયાલાલ મુનશી

પૂર્વકથા: મંજરી કર્ણદેવના સમયમાં કાશ્મીરથી પાટણુ આવી વસેલા કવિકુલ શિરોમણિ રૂદ્રદત્ત વાચસ્પતિની વિદુષી પુત્રી છે. એની માતા એને ખંભાતના હાકેમ શ્રાવક ઉદા સાથે પરણાવવા માગેછે; પણ પોતાનાં કુલ અને સંસ્કારના અડગ અભિમાનવાળી યુવતી તેમ કરવા કબૂલ થતી નથી. એ પ્રસંગે ભૃગુકચ્છનો બ્રાહ્મણ સૈનિક કાક ખંભાત જઈ રહે છે, અને ત્યાંથી પાટણુ લાવી પોતાના સ્વામી હાટના મંડળેશ્વર ત્રિભુવનપાલની સ્ત્રી કાશ્મીરા દેવીનો સંભાળ નીચે એને રાખે છે. કાશ્મીરા કાકને પરણવા મંજરીને ઘણું સમજાવે છે, પણ તે વિદ્યાવિહીન બ્રાહ્મણને પરણવા એ ગર્વિષ્ઠા ના પાડે છે. પરંતુ ફરી ઉદાના માણસો એને પકડી જાય છે એટલે કાકને પરણ્યા સિવાય ઉદાથી પોતે નિર્ભય

નહિ થઇ શકે એમ ખાતરી થવાથી અન્તે કમને એ તેની સાથે લગ્ન કરે છે. છતાં પત્ની તરીકેનો કોઇ પણ વ્યવહાર તેની સાથે રાખતી નથી. દરમિયાનમાં કાંક અનેક પરાક્રમે કરે છે; ગુજરાત ઉપર ચઢી આવનાર જુનાગઢના રા' નવધણુની પાછળ પડી એને પકડાવે છે, કાળભૈરવ પાસે જઇ પોતાના મિત્ર કીર્તિદેવનું કુળ પૂછી આવે છે; અને જુનાગઢમાં રા' ખેંગારે પોતાને કેદ કર્યો હતો ત્યાંથી યુક્તિ કરી છૂટી નીકળે છે. આ સર્વ પરાક્રમે જોઈને તેમજ તેનાં ચારિત્રથી મુગ્ધ બની મંજરી પોતાનું અભિમાન વિસરી ભય છે, અને કાંકને પોતાને યોગ્ય પતિ ગણી તેના તરફ માનદષ્ટિથી જોવા લાગે છે.

૮. શઠમ્ પ્રતિ- ?

[શ્રી ૦ નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ (જન્મ સંવત્ ૧૯૩૬) એમ. એ; એસ. ડી. સી. ડી.-ની ભાવનગરની શામલદાસ કૉલેજમાં ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રના અધ્યાપક તરીકે નિમણુંક થઇ હતી. શિક્ષણ પદ્ધતિની ખાતર શ્રીમાનૂ નથુરામ શર્માની સહાનુભૂતિ અને સક્રિય સહાયતા મેળવી સને ૧૯૧૦માં દક્ષિણમૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવનની સ્થાપના કરેલી. આ એક શિક્ષણ સંસ્થા છે.

આ બધા વ્યવસાય સાથે પોતાનો બચત બધેા સમય તેઓ લેખનકાર્યમાં ગાળે છે. એમણે આસરે વીસ ઉપર પુસ્તકો લખ્યાં છે.]

“ દેવી પાંચાલી શું કરો છો ? ” પર્યુકુટીના દરવાજામાં પેસતાંજ યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું.

“ આ બીલડી થોડાએક કોદરા અને ખંટી આપી ગઈ છે તે સાફ કરૂં છું. ” દ્રોપદીએ જવાબ વાળ્યો.

“ પણ તમારૂં મોં મને આજે સૂજી ગયું લાગે છે. કાલે કાંઈ જીંધ નહોતી આવી શું ? ” યુધિષ્ઠિરે પર્યુકુટીની વધારે નજીક આવ્યા.

“ જીંધ શા માટે ન આવે ? વદકલનો આ રાજવી પોપાક, ખૂદ પૃથ્વી માતાના ખોળામાં શય્યા, રાત આખી શીયાળવાનું મીઠું સંગીત અને ખાર ખાર વર્ષો થયાં અનાયાસે મળેલાં આ સુખ અશ્વર્યને લીધે મનની અસાધારણ શાંતિ; આવી ઉધતો હું કુંવારી હતી તે દિવસે

પાંચાળના છત્રપત્રગમાં એ ન આવતી.” દ્રૌપદીએ કોદરો ઝાટકતાં ઝાટકતાં ચલાવ્યું.

યુધિષ્ઠિર પર્ણકુટીને ઓટલે બેઠા અને ઊંડાવિચારમાં પડી ગયા હોય એમ બોલતા અંધ થયા.

“કેમ બોલતા નથી?” દ્રૌપદીએ સામું જોઇને પ્રશ્ન કર્યો. “તમે જ્યાં જોઇ રહ્યા છો તે કુતરાંમી વિષ્ઠા છે. આ પર્ણકુટીનો દરવાજો કાલે થોડાં રોઝ આવ્યાં હતાં તેમણે તોડી નાખ્યો છે. નકુળ સહદેવે આપના માટે જે ચોતરો બનાવ્યો છે ત્યાં હવે તો નોળીઆ આજોટવા લાગ્યા છે; યુધિષ્ઠિર મહારાજ, કેમ બોલતા નથી?” દ્રૌપદીએ ચલાવ્યું. “શરીરે તો ઠીક છે ને?”

“હા.”

“તડકામાંથી આવો છો એટલે માથું તો નથી દુખતું? ભો જરા આ પાણી છોટો.” દ્રૌપદીએ ઠંડા પાણીથી ભરેલું એક માટીનું વાસણ આપ્યું, પણ યુધિષ્ઠિર બરાબર તેને પકડી ન શક્યા એટલે વાસણે ભાંગી ગયું.

“હશે, આટલા દિવસ ટક્યું તેથી મને આશ્ચર્ય તો થતુંજ હતું! મેં ભીલડીને કહ્યું હતું કે અમને આપીશ તો એ નહિ રહે, પણ એણે ન માન્યું. જરા ખમો. હું હમણાંજ નદીમાંથી વલકલને ભીનું કરીને લાવું છું અને આપના માથાપર મૂકું છું.”

“પાંચાલી, કશી જરૂર નથી. માથું માથું આથું કાંઈ દુખતું નથી.” યુધિષ્ઠિર બોલ્યા.

“ત્યારે તમે બોલતા કેમ નથી?” દ્રૌપદીએ પૂછ્યું.

“શું બોલું! તમારા જેવી સુકોમળ રાજકુમારીને મારે લીધે આટલાટલું કાટ વેઠવું પડે છે એનો વિચાર કરું છું ત્યારે અમુઝણ થાય છે અને આંખે અંધારાં આવે છે.” યુધિષ્ઠિર બોલતા થયા.

“યુધિષ્ઠિર, યુધિષ્ઠિર સાચું બોલો છો? મારી વાત તો જવાબ દો! હું તો તમને વળી તેને પહેલેજ દિવસે કુંભારની કોદમાં સૌના

પગ પાસે સૂતી હતી; એટલે મારા માટે તો તે દિવસે જ મંગલાચરણ થયું છે. વચ્ચે એ દિવસ નળીઆના છાપરા ઉપર હેઠળ સૂવાનું મળ્યું એ કાણુ જાણે કોના પુણ્યે મળ્યું હશે? મારી તો વાતજ નથી. પણ આ ભીમ અન્નુનનો વિચાર કરો છો? આ માદ્રીમાતાના પુત્રોનો વિચાર થાય છે?” દ્રૌપદી જરા જોસમાં આવી.

“તમને કેમ લાગે છે?” યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું.

“મને તો લાગે છે કે વિચાર નહિ થતો હોય. આ ભીમસેન અને અન્નુન જેવા ભાઈઓ તો ઈંદ્રને પણ મળવા દુર્લભ! એ એ ભાઈઓના પરાક્રમને લીધે તો તમે રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો અને દેશ દેશાવરના રાજાઓએ તમારા ચરણમાં માથાં મૂક્યાં. આવા એ વીરોને આજે તમારે લીધે વઢકસો પહેરવાં પડે, ધનુષ્યનો ટંકાર કરી અક્ષૌહિણી સેનાનો સંહાર કરે તેવા અન્નુનને આજે શેર અનાજ માટે જંગલના પશુઓનો શિકાર કરવા જવું પડે, મોટા મોટા વડવાઓને ખાથમાં લઈને જડમૂળ સાથે ઉખેડી નાખનાર આ ભીમને તમારી શય્યા કરવા માટે જમીન પરથી ખડ ખૂંટી નાખવું પડે—એનો વિચાર સરખો તમને આવતો હોય તો તે આપણી આ દશા હોય જ નહિ!” દ્રૌપદીની આંખમાં ઝનુન આવવા લાગ્યું.

“દેવી દેવી! તમને ખબર નથી?”

“મને ખબર છે. પાંચાળની પુત્રી અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નની બેન સાવ મૂખી નથી. આ નકુળ સહદેવની જોડી જગતમાં મળવી કઠણ. એમના કપાળમાં તો સિંહાસનો લખ્યાં છે પણ કાણુ જાણે કેમ, આજે એ ભાઈઓ આ ખડ પર આગેટે છે અને આખો દિવસ જંગલમાં રખડે છે.” દ્રૌપદીએ કહ્યું.

“પાંચાલી, તો તમને એમ લાગે છે કે હું આ બધું જોતો જ નથી?” યુધિષ્ઠિર ધવાયા હોય તેમ બોલ્યા.

“તમારી ચામડીની આંખો એ દેખે છે, પણ તમારા હૈયાની આંખ એ જોઈ શકતી નથી! માહું ન લગાડશો; મને તમે જ બોલાવા

ત્રેરી છે માટે બોલું છું. મારો તમને કહેવાનો અધિકાર છે માટે બોલું છું. આજે હવે મારું હૈયું હાથ રહેતું નથી માટે બોલું છું. તમે આ બધું સાચું જ દેખતા હો તો હજીએ ભીમની પાસે અને અન્તુનની પાસે શાંતિની અને ક્ષમાની વાતો શા માટે કરો છો? કહો જોઈએ?” દ્રૌપદી બોલી.

“શાંતિ અને ક્ષમા એજ સાચી વસ્તુ છે એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે, માટે તો વાતો કરું છું!” યુધિષ્ઠિરે જવાબ આપ્યો.

“હજી શાંતિ અને ક્ષમા? હજીએ ક્ષમા? યુધિષ્ઠિર મહારાજ, આ કાણ બોલે છે?”

“યુધિષ્ઠિર બોલે છે. પાંચાલી કાપે ત્યારે પણ ક્ષમાની વાત યુધિષ્ઠિર વિના ખીજે કાણ કરે?”

“એવો નિષ્કુર ખીજે કાણ હોય? પોતાની ખાચડીને છડેચોક વેચી નાખે એવો વીરપતિ ખીજે કાણ હોય? યુધિષ્ઠિર, યુધિષ્ઠિર, આ વલ્કલ તો કૌરવોએ આપણને પહેરાવ્યાં, પણ આવા જંગલમાં એ આપણને તેઓ શા માટે કનડતા હશે?” દ્રૌપદીએ ઉદ્ગાર કાઢ્યા.

“સાપ વીંછી કરડે નહિ તો ખીજું શું કરી શકે! એ એમનો સ્વભાવજ છે.”

“તો એ સાપ વીંછીને શા માટે મારી નાખતા નથી? તમને મારતાં તમારાં હાથ હૈયું ધૂજતાં હોય તો આઘા ખસી જાઓ. પણ આ ભીમ અન્તુનને શા માટે રોકે છે?” દ્રૌપદી ગોઠણુભર બેઠી.

“એ પ્રમાણે તેમને મારવાથી આપણને સુખ મળવાનું નથી એમ લાગે છે માટે રોકું છું.” યુધિષ્ઠિરે શાંતિથી જવાબ આપ્યો.

“શાથી સુખ મેળવવા માગો છો?”

“તેમને સમજાવીને.”

“તે સમજશે એમ તમને લાગે છે?”

આપણે ખરા હૃદયથી સમજાવીશું તો સમજશે. નહિજ સમજે તો કાલે જે ધાર્યું હશે તે થશે.”

તમારી આ વાત મારે તો ગળે જ ઉતરતી નથી. આટલું આટલું વેઠ્યા છતાં તમે એને કેમ પકડી રહ્યા છો તે સમજાવું પણ નથી. આજ જંગલમાં દુર્વાસા મુનિ અને તેમના હજારો શિષ્યોને મોકલીને આપણને દુર્યોધને શાપથી મારી નાખવાનો યત્ન કર્યો એ પ્રસંગ યાદ આવે છે? એ વખતે પ્રભુએ આપણી લાજ રાખી ન હોત તો? આજ જંગલમાં દુર્યોધનનો બનેલી અને સિંધનો રાજા જયદ્રથ મારા પર ક્રૂર દષ્ટિ કરીને મને ઉપાડી ચાલતો થયો એ યાદ આવે છે? કોણ જાણે શું મારી પર તો આ કૌરવોએ ત્રાસ વર્તાવ્યો છે! યુધિષ્ઠિર, યુધિષ્ઠિર, આ ચોટલો જોયો! ભર સભામાં આ ચોટલાનું દુઃશાસને અપમાન કર્યું અને મારા ધણીઓ જોઈ રહ્યા એ સાંભળે છે? તે દિવસથી હજી તો મેં અંબોડો વાળ્યો નથી. જે દિવસે ભીમ એ દુષ્ટના કોડીથી આ મારો અંબોડો વાળશે તે દિવસે જ વાળીશ તેની રાહ જોઈ બેઠી છું. આ બધું યાદ છે?”

“બધું યાદ છે, અને તેથી એ વધારે યાદ છે.”

“તો પછી તમારું કોઈ કેમ ઉકળતું નથી? તમારી આંખમાં ખૂન કેમ આવતું નથી.”

“આ બધું યાદ છે. એ સાંભળવાથી ચિત્તમાં દુઃખ પણ થાય છે કે મારે લીધે તમારે સૌને દુઃખી થવું પડે છે. પણ સાથે સાથે એમ પણ લાગે છે કે આ બધાનો સાચો ઉપાય યુદ્ધ નથી.”

“ત્યારે ક્ષમા છે?”

“મને લાગે છે કે એજ છે.”

“એવી ક્ષમા કાયરની જ હોય! એવી ક્ષમા તો બાયલાની જ હોઈ શકે! એવી ક્ષમા ભામટાઓની જ હોય, શરા ક્ષત્રિઓને એવી ક્ષમા હોતી નથી. અને હોય તો એ સાચો ક્ષત્રિય નથી.” દ્રૌપદીની આંખે કોઈ ચઢ્યું.

“તમને એમ લાગતું હશે.”

“એક વાત પૂછવા માગું છું. તમને જો આવી ક્ષમા એજ

એક અને સાચો ઉપાય જણાતો હોય તો તમે શસ્ત્રોનો ત્યાગ કેમ કરતા નથી ? એવી કાયા જ તમારે સેવવી હોય તો આ ક્ષત્રિયપણાનાં ચિન્હ જેવાં શસ્ત્રાશત્રોનો ત્યાગ કરો, ક્ષમાના અવતારરૂપ ઋષિમુનિઓનું જીવન શરૂ કરો અને ક્ષમાની ઉપાસનાથી સુખશાંતિને શોધો. હું આવી ક્ષમામાં શ્રદ્ધા રાખતી નથી; ભીમ અર્જુન તેમાં માનતા નથી ! નકુળ સહદેવને પણ તેમાં વિશ્વાસ નથી. એટલે તમે એકલા અહીં જંગલમાં બેઠા બેઠા ક્ષમાની ઉપાસના કરો અને અમને અમારે માર્ગે જવા દો. કૌરવોને તમામને યમલોકમાં પહોંચાડ્યા પછી અમે પણ તમારી સાથે ઉપાસના કરવા અહીં આવીને રહીશું, અને માતા કુંતીને પણ સાથે લેતાં આવીશું. ” દ્રૌપદી ભભડી ઉઠી.

એટલામાં ભીમ, અર્જુન, નકુળ અને સહદેવ મૃગયા કરી પર્ણકુટીએ આવ્યા. દ્રૌપદીનું મોહું અને આંખો લાલચોળ જોઈને ભીમે પૂછ્યું : “ પાંચાલી, કેમ ક્રોધમાં આવી ગયાં જણાઓ છો ? ”

“ મહારાજ યુધિષ્ઠિરને વચનખાણુ મારીને દુઃખી તો નથી કયાં ને ? ” અર્જુન બોલ્યો.

“ બહાલા અર્જુન, આજે તો હું એ દોષમાં આવી ગઈ છું તે માટે મને માફ કરો. ” દ્રૌપદી નરમ થઈ.

“ આપણો સૌનો સંકેત જ આવો છે કે મોટાભાઈને આપણે નાહકે દુઃખી ન કરવા. ” અર્જુને ધીરતાથી કહેવા માંડ્યું.

“ એમાં મને જરાએ દુઃખ નથી. દ્રૌપદીને અને તેમને સૌને મેં મારી મૂખીઈથી આ દુઃખમાં ઉતાર્યાં છે એમાં શક નથી. એ દુઃખનાં માર્યાં તમે કહો તે મારે સાંભળવું જ જોઈએ. ” યુધિષ્ઠિર બોલ્યા.

“ હવે આપણા દુઃખનો અંત નજીક દેખાય છે. આ બાર વર્ષ વીત્યાં. એમજ તેરમું પણ જશે ને આપણા દુઃખનો અંત આવશે. ” અર્જુન બોલ્યો.

“ કેમ સહદેવ તને શું દેખાય છે ? ”

“ચિહ્નો તો એવાં દેખાય છે ખરાં; પણ આને સુખ છે કે તેર વર્ષને અંતે સુખ છે એ તો એ બંને સુખ ભોગવી રહીએ પછી ખબર પડે.” સહદેવે જવાબ દીધો.

“મારી તો એક જ વાત છે. આ બાર વર્ષ વીતાડ્યાં એમજ તેરમું વીતાડો. મહારાજ યુધિષ્ઠિરની જે પ્રતિજ્ઞા તે આપણી એ પ્રતિજ્ઞા. પણ ત્યારપછી શું ?”

“ત્યાર પછી મારી આ ગદા અને અર્જુનનું આ ગાંડીવ ! ત્યાર પછીનો તો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી.” ભીમે ઝુકાવ્યું.

“હું એજ કહું છું, કે ત્યારપછી યુદ્ધ, યુદ્ધ ને યુદ્ધ !” દ્રૌપદી બોલી.

“હું કહું છું કે ત્યારપછી બને ત્યાં સુધી સમજવટ, બને ત્યાંસુધી ધીરજ અને નજ ચાલે તો છેવટે યુદ્ધ.” યુધિષ્ઠિર બોલ્યા.

“તેર વર્ષ પછી એ સમજવટ ? કોને સમજવવા ? શા માટે સમજવવા ! કોણે સમજવવા ?” ભીમથી ન રહેવાયું.

“હજી તો એક વર્ષની વાર છે. એક વર્ષમાં તો આપણે અજ્ઞાતવાસ કરવો છે એ નક્કી છે. એ વર્ષને અંતે શું કરવું તેની વિચારણા આજે ન કરીએ. તેરમું વર્ષ પૂરું થાય પછી તો આપણે જે કરવું હશે તે કરવા માટે સ્વતંત્ર છીએ. સમજવટ કરવી હશે તો તે કરીશું !” અર્જુન બોલ્યો.

“પછી તો પાંચાલીનો આ ચોટલો સમજવટ માગશે ! પછી તો મારી આ ગદા દુઃશાસનની છાતી સાથે અને દુર્યોધનની સાથળ સાથે સમજવટ માગશે !” ભીમ ઉઠળી ઉઠ્યો.

“ભાઈ ભીમસેન, દ્રૌપદી, અત્યારે આપણે એ વાતને પડતી મૂકીએ. મધ્યાહ્ન થઈ ગયા છે એટલે સૌ જમવા બેસીએ.”

સૌ પર્યુકુટીની અંદર ગયાં.

(પાંચાલી)

—નૃસિંહપ્રસાદ કા. ભટ્ટ

‘શઠં પ્રતિ શાઠ્યં’ એ કહેવત તમે સાંભળી હશે. એને મળતી અંગ્રેજી કહેવત તે Tit for tat. પરંતુ અહીં તો ‘શઠં પ્રત્યપિ સત્યં’ એમ સિદ્ધ કરવાનો ચત્ન છે. કંઈક કાળથી શઠં પ્રતિ શાઠ્યમ્ માં આ શઠં પ્રત્યપિ સત્યમ્ સૂત્ર રજૂ કરનાર ગાંધીજી છે. પાંચાલી-પંચાલ દેશના રાજાની પુત્રી, દ્રૌપદી. માદ્રી, કોની માતા ? સેના-પ્રાચીન સમયમાં સેનાનાં ચાર મુખ્ય અંગ હતાં; હાથી, રથ, ઘોડેશ્વાર, પાયદળ, અક્ષૌહિણી-સેનામાં ૨૧૮૭૦ હાથી, ૨૧૮૭૦ રથ, ૬૫૬૧૦ ઘોડેશ્વાર અને ૧૦૯૩૫૦ પાયદળનો સમાવેશ થતો હતો. નિખુર (સં)-નઠાર, નિર્દય, કૂર. ગંડીવ (સં)-અન્નુનનું ધનુષ્ય. ‘શઠં પ્રતિ શાઠ્યં’ એ નીતિ તાત્કાલિક વિજય અપાવે એવાત ખરી છતાં તમને એમ નથી લાગતું કે એ નીતિ સાચા ઉમદા હૃદયવાળા પુરુષની ન હોઈ શકે ? ‘શઠં પ્રત્યપિ સત્યં’ આચરનાર મહાપુરુષ શિરસાવંધ છે. એમાં કંઈ સંદેહ ખરો ?

૯. રાજા છતાં નોકર

[શ્રીયુત મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી (જન્મ તા. ૨-૧૦-૧૮૬૯) મોટે ભાગે ગાંધીજી કે મહાત્માજીથી આજે સારા વિશ્વને સુપરિચિત છે. કબા ગાંધીના કુટુંબના આ વિશ્વવંધ પુરુષ પોરબંદરમાં જન્મ્યા હતા. ‘હરિશ્ચન્દ્ર’ ‘શ્રવણ પિતૃભક્તિ’ ઈત્યાદિ અનેક ધાર્મિક ગ્રંથોની ઝંડી છાપ તેમના ઉપર નાનપણથી પડી હતી. ૧૮૮૭ માં મેટ્રિકની પરીક્ષા અમદાવાદ આપેલી. ત્યારબાદ બેરિસ્ટર થવા વિલાયત ગયેલા અને ત્યાં રહી માતૃભક્તિનું દીર્ઘ સ્મરણ કરી રંગરાગમાં ફસાયા સિવાય બીજી અગવડો વેઠી લઈ ચુસ્ત શાકાહારી રહ્યા હતા. ૧૮૯૧માં સાડાત્રણ વર્ષ બાદ તેઓ બેરિસ્ટર બન્યા તથા લંડન મેટ્રિકની પરીક્ષા પણ આપી દીધી. અને હિંદુસ્તાન આવી રાજકોટમાં ધંધો શરૂ કર્યો. અંગ્રેજી અમલદાર હિંદુસ્તાનમાં કેવા તુંડ મિલજ રહે છે તેનો અનુભવ રાજકોટમાં મળ્યો. યાકી દક્ષિણ આફ્રિકામાં એમણે પેઢીના મોટા કેશ માટે તેઓ ગયા. અહીં પણ ડરબનની કોર્ટમાં અપમાન પામ્યા અને ત્યારપછી એવા ઘણા અપમાનના પ્રસંગો તેમને મળ્યા. ૧૮૯૪માં ‘નાતાલ ઇન્ડિયન કોન્ગ્રેસ’થી તેમણે સ્થાપના કરી. ૧૯૦૧ માં શ્રીમદ્ રાજ્યચંદ્રના પ્રત્યક્ષ પરિચયમાં આવ્યા. ૧૯૧૫ માં હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા અને સાબરમતીના સંત બન્યા. લોકસેવાનું કાર્યક્ષેત્ર ઉણું કર્યું અને સત્યાગ્રહાશ્રમની સ્થાપના તરતજ

યદ. ૧૯૧૯માં અંપારણ્યમાં માલિકા-મનુરો વચ્ચે ઉઠેલી ઝુબેશને તેમણે વાઈસરૉય સાથે મળી નિકાલ આણ્યો. 'નવજીવના' અને 'ચંગદિન્ડયા' જે સાપ્તાહિક પત્રો ગૂજરાતી અને અંગ્રેજીમાં શરૂ કર્યાં. પંતબમાં ગાળીબાર થયો અને તેમાં તેઓ પકડાયા. તેથી અમદાવાદ, મુંબઈ, ખેડા, પંતબ બંધે અણુસમજથી હુલ્લડો થયાં. 'ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ' સ્થપાઈ ચૌરીચોરાનું હુલ્લડ થયું. ગાંધીજી ઉપર રાજદ્રોહનો આરોપ મૂકાયો અને છ વર્ષની સજા થઈ. ૧૯૨૮માં બારેડોલી સત્યાગ્રહ થયો અને વલ્લભભાઈ 'સરદાર' થયા. ૧૯૨૯માં લાહોર મુકામે પૂર્ણ સ્વરાજનું ધ્યેય સ્વીકારાયું.

૧૯૩૦માં ગાંધીજીએ ૮૦ ચુન દા સત્યાગ્રહીઓ સાથે વલસાડ નજીકના દરિયા ગામે દાંડીની કુચ કરી. આ કૂચ દ્વિતીય મહાસિનિષ્ક્રમણ જેટલું મહત્વ મેળવી જાય છે. ગાંધીજી પકડાયા એટલે ધારાસભાના પ્રમુખ શ્રી વિકૃલભાઈ પટેલે તેમની જગ્યાનું રાજનામું આપ્યું. વાઈસરૉય લૉર્ડ ઇરવીને સરકાર અને હિંદી મહાસભા વચ્ચે સંધિ કરાવવાની ઇચ્છામાં રાજેન્ડ ટેબલ કૉન્ફરંસ પણ થઈ, પણ કંઈ પરિણામ નહિ આવવાથી ગાંધીજીને સરકારે ફરીથી પકડયા. હરિજનો માટે આમરણાન્ત ઉપવાસ કર્યા ને તેમને મુક્ત કરવામાં આવ્યા. ધારાપ્રવેશ સ્વીકારાયો. હરિજનો માટે પત્ર શરૂ કરવામાં આવ્યું અને રાજકોટનો પ્રશ્ન આવતાં અનશન તત લીધું. તેમાં જય થતાં મહાસભાની કીર્તિમાં અનન્ય શ્રાવૃદ્ધિ થઈ.]

તમે મારા રાજા બન્યા. તમે તમારી તલવારથી છો કે મારી ઇચ્છાથી છો એ સવાલ ચર્ચવાની મારે જરૂર નથી. તમે મારા દેશમાં રહો તેનો પણ મને દ્રોષ નથી. પણ તમારે રાજા છતાં નોકર થઈને રહેવું પડશે. તમારું કહ્યું અમારે નહિ, પણ અમારું કહ્યું તમારે કરવું પડશે. આજ લગી તમે દેશમાંથી જે ધન કાઢી ગયા તે તમને પચ્યું પણ હવે તમે તેમ કરશો તો નહિ કાવે. તમે હિંદુસ્થાનનું સિપાઈગઈ કરવાની ઇચ્છા રાખો તો રહી શકાય તેવું છે. તમારે અમારી સાથે વેપારની લાલચ છોડવી. તમે જે સુધારાની હિમાયત કરો છો તેને અમે કુધારો જાણીએ છીએ. અમારા સુધારાને અમે તમારા કરતાં અત્યંત ચડીયાતો માનીએ છીએ. તેમ તમને સુઝી આવે તો તમારો લાભ છે. તેમ તમને ન સુઝે તો પણ તમારીજ કહેવત પ્રમાણે તમારે અમારા દેશી થઈને રહેવું જોઈશે. તમારાથી

અમારા ધર્મને બાધ આવે તેમ ન થવું જોઈએ. તમારો ધર્મ છે કે તમારે રાજ્યકર્તા હોઈ હિંદુના માનને ખાતર ગાયના માંસનો આહાર છોડવો. અને મુસલમાનને ખાતર તમારે જુરા જનવરનો આહાર છોડવો. અમે દબાએલા તેથી બોલી શકતા નથી, પણ અમારી લાગણી નથી દુખાઈ એમ તમારે સમજવાનું નથી. અમે સ્વાર્થ કે બીજા ભયથી તમને કહી નથી શકતા. પણ હવે કહેવું એ અમારી ફરજ છે. સ્થાપેલી નિશાળોને અદાલતો કંઈ કામની નથી એમ માનીએ છીએ. તેને બદલે અમારી અસલી અદાલતો ને શાળાઓ હતી તે અમારે જોઈશે.

હિંદુસ્થાનની ભાષા અંગ્રેજી નથી પણ હિંદી છે તે તમારે શીખવી પડશે, ને અમે તો તમારી સાથેનો અમારો તમામ વ્યવહાર અમારીજ ભાષામાં રાખી શકીશું.

તમે રેલ્વે અને સોલ્જરોમાં અખૂટ પૈસા વાપરો છો તે અમે દેખી શકતા નથી. તેની અમને જરૂર નથી જણાતી. રૂશીઆની બીક તમને હશે, અમને નથી. તે આવશે ત્યારે અમે જોઈ લઈશું. તમે હશે તો આપણે સાથે જોઈ લઈશું. અમારે વિલાયતી કે યુરોપી કાપડ ન જોઈએ; આ દેશમાં પેદા થયેલી વસ્તુઓથી અમે ચલાવી લઈશું. તમારી એક આંખ માનચેસ્ટર ઉપર ને બીજી અમારા ઉપર, એમ નહિ પરવડે. તમારો અને અમારો એકજ સ્વાર્થ છે એમ તમે વર્તો ત્યારે સાથ ચાલી શકે.

તમારી સાથે આ વાત તોછડાઈથી નથી કરી, તમારી પાસે હથિયારબળ છે, નૌકાસૈન્ય ભારે છે. તેની સામે અમે તેવાજ બળથી નહિ લડી શકીએ. પણ જો તમને ઉપલી વાત કબૂલ ન હોય તો અમે તમારી સાથે નહિ રમીએ. તમારી મરજીમાં આવે અને બને તો તમે અમને કાપજો, મરજીમાં આવે તો તોપે ઉડાવજો. અમને જે પસંદ નથી તે તમે કરો તેમાં અમે તમને મદદ નથી કરવાના ને અમારી મદદ વિના તમારાથી ડગ ભરી શકાય તેમ નથી.

આ વાત તમે તમારી સત્તાના મદમાં હસી કહાડશો એવો સંભવ છે. આજકાલમાં, તમારું હસવું મિથ્યા છે, એમ તો તમને વખતે નહિ દેખાડી શકાય. પણ જો અમારામાં દમ હશે તો તમે જોશો કે તમારો મદ નકામો છે, તમારું હસવું તે વિપરીત બુદ્ધિની નિશાની હતું.

અમે તો માનીએ છીએ કે તમે હાડે ધર્મી પ્રજાના માણસ છો. અમે તો ધર્મસ્થાનમાંજ વસીએ છીએ. તમે ને અમે કેમ સાથે થયા તે વિચારવું ફેકટ છે. પણ આપણા સંયંધનો આપણે બંને સદુપયોગ કરી શકીએ છીએ.

તમે હિંદમાં આવનાર અંગ્રેજો અંગ્રેજી પ્રજાનો ખરો નમુનો નથી, તેમ અમે અર્ધા અંગ્રેજી જેવા બનેલા હિંદીઓ પણ ખરી હિંદી પ્રજાનો નમુનો કહેવાઈ શકતા નથી. અંગ્રેજી પ્રજા જો બધું સમજે તો તમારા કાર્યની સામે થાય. હિંદી પ્રજાએ તો તમારી સાથે સંયંધ થોડાજ રાખ્યો છે. તમે જો તમારો સુધારો કે જે કુધારો છે તેને છોડી તમારા ધર્મનું શોધન કરશો તો તમે જોશો કે અમારી માગણી ખરાબ છે. એજ રીતે તમારાથી હિંદુસ્થાનમાં રહેવાય. એમ તમે રહો તો તમારી પાસેથી અમારે કેટલુંક શીખવાનું છે તે શીખશું અને અમારી પાસેથી તમારે ઘણું શીખવાનું છે તે તમે શીખશો. આમ કરતાં આપણે લાભ લઈશું ને દુનિયાને લાભ કરીશું; પણ તે તો જ્યારે આપણા સંયંધની જડ ધર્મક્ષેત્રમાં નખાય ત્યારેજ બને.

ગાંધીજી

૧૦. માતૃશ્રી શિવકાશી

આગળ કહ્યું છે તેમ વ્યવહાર એ શિવકાશીની પ્રવીણતાનો ખાસ વિષય હતો. “એમની વ્યવસ્થા-શક્તિ તથા બીજાંને સમજાવી રહેની પાસે ધાર્યું કામ કરાવવાની શક્તિ,” એમની હિંમત તથા એમની સમયસૂચકતા વિલક્ષણ પ્રકારનાં હતાં. ઘણા પ્લેઝિયસ સોનીઓને

તેઓની ચોરી પકડીને તથા તેઓએ યુક્તિથી સંતાડેલું સોનું પાછું કઢાવીને, એમણે તાજુબી તથા ગભરાટમાં નાખ્યા હતા. આવા પ્રસંગ તો અમના જીવનમાં ઘણા બન્યા હતા, અને તે પ્રસંગોએ પોતાનાં બુદ્ધિબળ, હડાપણ, હિંમત તથા આગ્રહથી એમણે સર્વને છક કર્યા હતાં. ઘરનો વહિવટ પણ એ સારી રીતે કરતાં અને “કુટુંબની સચળી તેમજ નબળી સ્થિતિમાં સમય જોઈને વર્તતાં”

એક પાસથી એમની બુદ્ધિ આવી ઠરેલ તથા વ્યવહાર હતી, ત્યારે બીજી પાસથી કેટલીક ઉપયોગી કળાઓ તે એવી સારી જાણતાં હતાં કે તે કળાઓમાં એમના સમયમાં એમની જોડી મળવી મુશ્કેલ હતી. રસોઈની કળામાં તો એ પૂરેપૂરાં પ્રવીણ તથા ખાસ પંકાયલાં હતાં. ગાવામાં પણ કુશળ હતાં. જોકે શાસ્ત્રીય તાલીમ એમના જમાનાની સ્ત્રીઓને મળી હોય એવો અશક્ય જ હતું, છતાં પોતાની સ્વાભાવિક શક્તિ ને મદાવરાથી તેમજ મહેનતથી એમણે ઘણી ખીલવી હતી. વળી ગરબાઓ, ગીતો, ભજનો કવિતાઓ ઇત્યાદિ જે એમને મોઢે હતાં ત્હેની સખ્યા એટલી બધી મોટી થાય કે આખા વર્ષનું ગોખેલું પરીક્ષાને બીજે જ દિવસે ભૂલી જનાર આપણા ઘણા વિદ્યાર્થીઓને એમના આગળ શરમાવું પડે. આ વાત જાણવા જેવી છે કે “સરસ્વતીચંદ્ર” માં જે જૂનાં ગીત વગેરે નજરે પડે છે અને તેમાંથી ગોર્ધનરામનાં બનાવેલાં નથી, ત્હેમાંનો કેટલોક ભાગ એમણે પોતાનાં માતૃશ્રી પાસેથી મેળવેલો હતો. આ કળાઓ ઉપરાંત, ન્હાનપણમાં તરવાની કળા પણ એ બહુ સારી રીતે શીખ્યાં હતાં. પોતે કહેતાં કે “હું ન્હાની હતી ત્યારે મ્હોટા મ્હોટા તારાઓની પણ હિંમત ચાલે નહિ, એવા ઉંચા ઝાડ ઉપરથી” ભૂસ્કા ભારતી તથા, આખું તળાવ તરી જતી.” આ સંબંધી તે એક પ્રસંગ જાણવતાં, જે એમની આ શક્તિ ઉપરાંત એમનાં સાહસ, હિંમત, સમયસૂચકતા વગેરે ગુણો ઉપર પણ વિશેષ પ્રકાશ નાખે છે.

એક વાર એવું બન્યું કે શિવકાશી ને આસરે બાર ચૌદ વર્ષનાં

હશે તે આવી રીતે ભૂસ્કો મારવા માટે નડિઆદના એક તળાવ પાસેના ઝાડ ઉપર ચઢ્યાં હતાં. ત્યાંથી પડતું મૂકે તે પહેલાં એમની નજર નીચે ગઈ, તો પોતાના શ્વસુરપક્ષના કોઈ મોટી ઉમ્મરના પુરુષને જોયો. ભૂસ્કો મારવો એટલે એમની નજરે પડ્યા વિના રહેવાય નહિ, તેમ ઝાડ ઉપરથી ઉતરવું એ પણ યોગ્ય કે ઈષ્ટ નહોતું. એટલે, શું કરવું ત્હેનો નિશ્ચય એક ક્ષણમાં કરી લઈ, શિવકાશીએ પોતાની ટેવ મુજબ તળાવમાં ભૂસ્કો માર્યો. પરંતુ પાણીમાં પડ્યા પછી પાછાં ઉપર આવવાને બદલે પાણીમાં ને પાણીમાં રહી દુર નીકળી ગયાં, અને આખું તળાવ તરી ફેર સામે આજે નીકળ્યાં. પેલા પુરુષે એમને પડતાં દીઠાં અને તરત ઓળખ્યાં. પરંતુ પાણીમાં બહાર આવતાં જોયાં નહિ એટલે એકદમ પેટમાં ધ્રાસકો પડ્યો કે “અરે, બિચારી કુળી ગઈ હશે કે શું?” તેથી બહાવરા બનીને આ સમાચાર ઘેર કહેવા માટે શિવકાશીને સાસરે દોટ મૂકીને ગયા અને “શિવકાશી તો ડૂબી ગઈ...નાદાન છોકરી...ઘરમાંથી કોઈ કહેનાર મળે નહિ તે બીજું શું થાય?...છોકરી માણસને તે તરવાના છંદ શા? હા, હા, મહેં નજરોનજર જોઈ...અરે હાય! કેવા ઉંચા ઝાડ ઉપરથી બર તળાવમાં ભૂસ્કો માર્યો...” વગેરે વગેરે શબ્દોથી બધાંને ગભરાવી માર્યા. તેઓ હાંફળાં હાંફળાં થઈ શિવકાશીની તપાસ કરવા તથા આ બેદકારક સમાચાર જણાવવા એકદમ શિવકાશીને ઘેર ચાલ્યા. આણી પાસથી શિવકાશી આખું તળાવ તરી રહામી પાસને આરે નીકળ્યાં. અને પોતાનાં લુગડાંલત્તાં ત્યાંથી પહેરી લઈ, પેલો માણસ ઘેર વાત કરશે તો કદાચ ટપકો મળશે એમ બહીતાં બહીતાં પણ બહારથી શાન્ત દેખાવ રાખતાં, ઉતાવળે પગલે ઘેર પહોંચી ગયાં; અને, જાણે કશું બન્યું જ ન હોય એમ, મૂંઝે મૂંઝે, ઘરના કામમાં વળગ્યાં. એટલામાં તો એમના સસરાના ઘરનાં બેબાકળાં બનેલાં માણસો આવી પહોંચ્યાં, ને એકદમ શિવકાશી વિષે પૂછપરછ કરવા મંડ્યાં. તે સમયે જ્યારે શિવકાશીનાં

માતુશ્રીએ “શિવકાશી ! એ તો ક્યારની આવી છે ! એ ધરમાં કામ કરે !” એમ જવાબ દીધો, તથા જ્યારે ડૂબેલાં માનેલાં શિવકાશીને ઠંડે પેટે ધરમાં કામ કરતાં તેઓએ જોયાં, ત્યારે તેઓ ગિચારાના મ્હોં કેવાં ચોભીલાં પડી ગયાં હશે, તથા પ્રથમ સંદેહ, પછીથી આનન્દ તથા છેવટે આશ્ચર્ય એમની મુખમુદ્રાઓ ઉપર કેવી દોડદોડ કરી રહ્યાં હશે તેમજ શિવકાશીએ તેઓની આ અવસ્થા જોઈ કેવી ગુસ્સે રમુજ મેળવી હશે, એ સર્વનો ખ્યાલ તો વાંચનારેજ કરી લેવો. “શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ” કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા

‘શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ’ નામનું જીવનચરિત્ર શ્રી. કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યાએ લખ્યું છે તેમાંથી આ એક પ્રકરણ છે

પ્રવીણતા-હોંશિયારી. શ્વસુરપક્ષ-સાસરં. છંદ-શોખ. ખેદકારક-શોકજનક ચોભીલાં-છાભાં. અવસ્થા-હાલત. ગુસ્સ-હૂપી. રમૂજ-ગમ્મત. સખળી-સારી.

૧૧. ઉછરતા લેખકને

સારા કવિઓ અને ઉત્તમ કવિતા વાંચો, ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્યનો મનન કરી કરીને અભ્યાસ કરો, તેમાં ગુણ ક્યા, શા કારણથી તે ગુણ ગણાય, ક્યા અને શી રીતે સાધ્યા છે, એ સર્વ વિષયમાં વિહરીને વિવેકબુદ્ધિ અને રસેન્દ્રિયોને કેળવો, દરેક સાચી કવિતામાં કવિનું પ્રધાન વક્તવ્ય જે એનું “દર્શન” તેની રેખાઓ મૂલ્ય પ્રમાણેજ ત્હમારી કલ્પનામાં છપાય એને માટે ત્હમારી શક્તિઓનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી કરીને મથો; ઘટ્ટ ઘટ્ટ પુનરપિ પુનશ્ચંદનં ચારુગંધમ્—તેમ આવું વારંવાર બુદ્ધિધર્ષણ ઠીક ઠીક સહન કરી શકે, અને ધર્ષણે ધર્ષણે નવા પુટા, નવી છટા, નવા કુવારા, નવી જ્યોત, નવો પ્રસાદ અનુભવાય, તેને જ સારી કવિતા માનો, ન ઘતરને. વળી જ્ઞાન ચોતરફ વધારો, સાફ ગદ્ય લખવાનો મ્હાવરો પાડો. ભાષાશક્તિ મેળવો, અને ખીલવો; એ માર્ગ જ આ પ્રકારનો શક્તિવિકાસ મેળવવાને માટે સાચા ભક્તનો રાજમાર્ગ છે. એમ

કરતાં કરતાં પ્રેરણા જાગશે અને યોગ્ય વિષય જડશે અને ખીલવી શકશે, તો ત્હમે પણ કવિ થશો, કેમ નહીં? હાલના સમયના-કોઈ પણ સમયના-મોટા ગણુતા કવિ અને વિદ્વાન અને વિવેચક અનુદાર અને મત્સરી પણ હશે. ભલે રહ્યા! પ્રતિભા ઇશ્વરના આલમનૂરનું કિરણ છે. ત્હમारी કોઈ કોઈ કૃતિમાં એ જરા પણ ચમકશે, તો તેઓ ઝમાનો અને ઝમાનાની પ્રગતિ આગળ ઝખ મારે છે. ત્હમે પોતે ત્હમारी કૃતિઓના નિખાલસ અને ઉંડામાં ઉંડા ટીકાકાર બનો. ત્હમને જે દોષ જણાય તેને ખીજઓ ગુણ ગણે તો પણ દે:પ જ ગણે અને તે સુધારી સુધારીને આત્મપ્રયાસે જાતિબળે જિંચા ચ્હડો. સાહિત્યગિરિરાજનો ચ્હડાવ આ રીતે જ ચ્હડવાનો છે. ભાષામાતા ત્હમને કેડે એસાડીને ચ્હડાવવાની નથી.

—અળવંતરાય ઠાકોર

ઘુષ્ટ-ચંદનને જેમ વધુ ને વધુ ધસવામાં આવે તેમ તેમ તેનામાંથી ખૂબ મધુરી ફોરમ આવે છે શ્રી. ઠાકોર અહીં એમ કહેવા માગે છે કે નવા ઉગતા લેખકો કશી ઉતાવળ કયો સિવાય ખૂબ વાંચી વિચારીને જ લખશે તો સાચું ગદ્ય લખી શકશે. અનુદાર-(અન+ઉદાર) ખીજના વિકાસમાં સમતા વિનાના. મત્સરી-અદેખા. પ્રતિભા-સુંદર શક્તિ. આલમનૂર-ફુનિયાનું તેજ.

૧૨. અગ્નિનું રાજ્ય

અગ્નિ રાજ્યએ દાનનું વ્રત લીધું હતું. મામનાર જે માગે તે અગ્નિરાજ તેને આપતો. અગ્નિરાજ્યમાં જીવહિંસા, સુરાપાન અગમ્યા-ગમન, ચોરી અને વિશ્વાસઘાત આ પાંચ મહાપાપોનું નામ સરખું પણ ન હતું. સર્વત્ર દયા, દાન અને ઉત્સવ વર્તતાં હતાં. અગ્નિએ આખરે સર્વસ્વ વાચનમૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણને અર્પણ કર્યું. અગ્નિના આ દાન-શૌર્યના આરક તરીકે શ્રી વિષ્ણુએ અગ્નિને નામે ત્રણ અહોરાત્રનો તહેવાર નક્કી કર્યો. એ જ આપણી દીવાળી, અગ્નિના રાજ્યમાં

આળસ, મહિનતા, રોગ અને દારિદ્ર્યનો અભાવ હતો. અગિના રાજ્યમાં કે ભોડામાં અંધકાર નહતો. સૌ પ્રેમથી રહેતા હતા. દેવ, મત્સર, કે અસૂયાનું કારણ જ ન હતું. અગિનું રાજ્ય એટલું બધું ભોક્કેટ્યાણુકારી હતું કે પ્રત્યક્ષ શ્રી વિષ્ણુ તેના દ્વારપાળ થઈને રહ્યા હતા. તેથી જ એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે અગિરાજના સ્મારકમાં આ તહેવાર પહેલાં ભોડાએ કાદવકીચડ અને ગંદકી કાઢી નાખવી, જ્યાં જ્યાં અંધાઈ હોય ત્યાં દીપાવલીની શોભા કરવી, ભોડાના પ્રાણ હરનાર ચમરાજનું તર્પણ કરવું, પૂર્વજોનું સ્મરણ કરવું, મિષ્ટાન્ન-ભક્ષણ કરવું, સુગંધિ-ધૂપદીપ-પુષ્પપત્રથી સુન્દરતા ભેગી કરવી. આ દિવસોમાં સંધ્યાકાળની શોભા એટલી બધી મનોહારી હોય છે કે યક્ષ, ગન્ધર્વ, કિન્નર, ઔપધિ, પિશાચ, મન્ત્ર અને મણિ એ બધાં જ હિસવથી નર્તન કરે છે. અગિરાજનું સ્મરણ કરી ભોડા ચિત્રવિચિત્ર રંગથી સાથિયા પૂરે છે. સફેદ ચોખ્ખા ગોઠવી જાત જાતનાં સુંદર ચિત્રો બનાવે છે. ગાય અગદ વગેરે ગૃહ્ય પશુઓને શણગારી તેમનું સરઘસ કાઢે છે, શ્રેષ્ઠ અને કનિષ્ઠ સઘળા એક થઈ ‘વષ્ટિકાકર્પણ’ની રમત રમે છે. ‘વષ્ટિકાકર્પણ’ એ યુરોપીઅન ભોડાની દોરડું ખેંચવાની ‘ટગ ઓફ વૉર’ની રમત જેવી એક રમત છે. આને જ આપણે ‘ગજગ્રાહનું નવું નામ આપ્યું છે. વળી જૂના વખતમાં તો રાજા ભોડા દીપાવલીને દિવસે પોતાની રાજધાનીના બધા છોકરાઓને સાર્વજનિક આમંત્રણ આપતા અને તેમને રમાડતા.

સુગંધિત દ્રવ્યનું મર્દન કરી નહાવું અને જાત જાતના દીવાઓ હાર્યાં ગોઠવવા અને મિત્રો સાથે મિષ્ટાન્નનું ભોજન કરવું એ દીવાળીનો મુખ્ય ભાગ છે. અગિરાજ્યમાં પ્રવેશ કરવો હોય તો દેવ મત્સર, અદેખાઈ, અપમાન વગેરે સર્વ ભૂઝી જઈ બધા સાથે એકઠી થઈ જવું એ અત્યંત મહત્ત્વનું છે. અને આવી રીતે નિષ્પાપ થઈ વર્ષમાં પ્રવેશ કરવો એ આપણો પ્રાચીન રિવાજ છે.

આજ દિવસે સત્યમામાએ શ્રીકૃષ્ણની મદદથી નરકાસુરનો નાશ

કયો હતો અને સોળ હજાર રાજકન્યાઓને મુક્ત કરી હતી. દીપાવલીના ઉત્સવમાં સ્ત્રીઓની ઉપેક્ષા કરેલી નથી. સ્ત્રીપુરૂષ વચ્ચેના સર્વ સંબંધોમાં ભાઈબહેનનો સંબંધ શુદ્ધ સાત્ત્વિક પ્રેમનો અને સમાનતાના ઉદ્ઘાસનો હોય છે. પતિપત્ની સંબંધ અથવા માતા-બાળકનો સમ્બંધ આટલો વ્યાપક અને આટલો ઉદ્ઘાસયુક્ત નથી હોતો.

ધનતેરશથી ભાઈબીજ સુધીના પાંચ દિવસ સાથે યમરાજનું નામ જોડાએલું છે. એનો ઉદ્દેશ શો હશે? ઈન્દ્રપ્રસ્થનો રાજા હંસ મૃગયાને માટે ફરતો હતો. તેનું હૈમ નામના એક નાનકડા રાજાએ આતિથ્ય કર્યું. તેજ દિવસે હૈમને ત્યાં પુત્રોત્સવ હતો. રાજા આનંદ કરે છે એટલામાં ભવિતવ્યતાએ આવીને કહ્યું કે વિવાહ પછી ચોથેજ દિવસે આ પુત્ર સર્પદંશથી મરી જશે. હંસ રાજાએ આ પુત્રને બચાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. યમુનાના એક ધરામાં એક સુરક્ષિત ધર બાંધ્યું અને હૈમ રાજાને ત્યાં રહેવાનું કહ્યું. સોળ વરસ પછી રાજા-પુત્રનો વિવાહ થયો. ચોથેજ દિવસે આવા દુર્ગમ સ્થાનમાં પણ એક સર્પ પ્રગટ થયો અને રાજાપુત્ર મરાયો. આનંદની ઘડી અપાર શોકની થઈ ગઈ. ક્રૂર યમદૂતોને પણ આ કરુણ પ્રસંગે દયા આવી અને તેમણે માગી લીધું કે દીપાવલિના પાંચ દિવસમાં જોયો દીપોત્સવ કરે તેમના પર આવો કરુણ પ્રસંગ ન આવે.

આ થઈ ધનતેરસની વાર્તા. કાળીચૌદશને દિવસે તો યમરાજનું અને ભીષ્મનું તર્પણ ખાસ કહેલું છે. દીવાળી તો અમાવાસ્યાનો દિવસ. તે દિવસે, યમલોકવાસી પિતૃઓનું પૂજન અને પાર્વણ શ્રાદ્ધ કરવુંજ પડે. પડવાને દિવસે યમરાજ સાથેની કંઈ વાર્તા નથી, પણ એમ માનવાને હરકત નથી કે યમરાજ પણ તે દિવસે નવા ચોપડા શરૂ કરતા હશે. ભાઈબીજને દિવસે યમરાજ પોતાની બહેન યમુનાને ત્યાં જમવા જાય છે. દીપાવલીના સ્વચ્છન્દ સાથે યમરાજનું સ્મરણ રાખવામાં ઉત્સવકારોનો ઉદ્દેશ ગમે તે હોય, પણ તેની અસર બહુ

સારી હશે એમાં કંઈ શક નથી. જેણે ઉત્સવમાં પણ સંયમ રાખ્યો હશે એજ યમરાજના પાશમાંથી મુક્ત રહી શકે છે.

દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ કાલેલકર

સુરાપાન-દાર પીવે તે. અગમ્યાગમન-ન જવા યોગ્ય સ્થળે જવું તે; વ્યભિચાર. વર્તતા હતાં-જણાતાં હતાં. અહોરાત્ર-રાતને દિવસ. અસૂચા-અદે-ખાઈ. ગૃહ-ઘરનાં. નિષ્પાપ-પવિત્ર. ભવિત્યતા-ભવિષ્યદેવ.

૧૩. મારૂં નામ ઉમારી નહીં

[શ્રી. રામનારાયણ નાગરદાસ પાઠકે ‘પચાસ વર્ષ પછી’ એ નામની એક સુંદર રોચક નવલકથા લખીને એમાં સ્વતંત્ર અનેહું ભારત, પરતંત્રતાની વેદનામાં સડતા આફ્રિકાને સ્વતંત્ર બનાવવા માટે કેવાં સાહસ કર્યો કરે છે તેનો એમાં ખ્યાલ આપ્યો છે. આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના ‘પ્રસ્થાન’ના તંત્રી શ્રી૦ રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠકે લખી એની સાર્થકતાની સારી પ્રશંસા કરી છે.

આ પ્રકરણ આફ્રિકામાં ઘોળી ચામડીનો કાળી ચામડી ઉપર કેટલો જુલમ છે તેની અહીં ભેઠાં નવી દૃષ્ટિ આપે છે. સ્વતંત્ર વિદ્યાર્થીઓ અને છાત્રોની ખૂબ વર્ષો લગી પરતંત્રતા વેઠેલા શિક્ષકો અને ગૃહપતિઓ પણ યોગ્ય કદર કરી શકતા નથી એનો અહીં ચિતાર રજૂ થાય છે. એટલુંજ નથી, પણ માત્ર લાગવગથી ‘ચોર કોટવાળને દંડ’ એવી અવળી સ્થિતિનો અન્યાય તથા અત્યાચાર ઉમારીને અસહ્ય નીવડે છે. વળી હિંદીઓના કુદિત માનસ માટે તેને ખૂબ ઝાળ લાગે છે. આ આખું પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓ રસ-પૂર્વક વાંચી જાય એવું છે તથા નવીન માનસના ઘડતર માટે એટલુંજ ઉપયોગી હોઈ આ પ્રકરણ વાંચ્યા પછી તે આખું પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓ વાંચી જાય એવી આશા છે.]

નૈરોબીના બજારમાં ઉમારી એક દોસ્ત સાથે ચાલ્યો જાય છે. હાથમાં રમાલની અંદર કેળાં છે. બન્ને દોસ્તો ગામગપાટા લગાવતા ચાલ્યા જાય છે. એમાં પાછળથી એક અંગ્રેજ કારકૂન ભારતી સાયકલે નીકળ્યો. ઘંટડી વગાડી નહિ હોય કે બે દોસ્તોએ વાતોમાં સાંભળી નહિ હોય, ગમે તેમ પણ સાયકલ ઉમારી સાથે ભટકાઈ અને અંગ્રેજ

જીવાન એક તરફ ગળડી પડ્યો. બહુ વાગ્યું તો નહિ. પણ રસ્તો તાળે છંટાયેલો હોવાથી પાટલૂન ખરડાયું. અંગ્રેજ રીસમાં ઉઠ્યો. ‘યૂ શેન્જી’ કહીને ઉમારીના પડખામાં ઠોસો લગાવી દીધો. તરતજ ઉમારીનો પિત્તો ગયો. સાયકલના પેડલથી એની પિંડીમાંથી લોહી નીકળ્યું હતું. માફી માગવાને બદલે ગોરાએ ઠોસો માર્યો ત્યારે ઉમારીનો મિજબજ હાથથી ગયો. આગળ પાછળનો વિચાર કર્યા વિના ‘શેન્જી આખા યાકો’ કહીને હાથમાંનો ફીમોકો ગોરાના ખરડામાં ફટકાર્યો ! બસ ખલાસ ! એક તો ગોરો અને એમાં અંગ્રેજ; ધુઆં પુઆં થઈ ગયો. ઉમારીને બોચીએ ઝાલ્યો. મુઝા અને લાતો લગાવવા માંડ્યો. માથુસનું મોટું ટોળું જમા થઈ ગયું. ઉમારી યથા-શક્તિ જવાબ આપતો હતો. એ ત્રણ પોલીસ દોડી આવ્યા. ઉમારીને પકડીને પોલીસ થાણે લઈ ગયા. ગોરા કારકૂને ઉમારી વિરૂદ્ધ ફરિયાદ નોંધાવી. ઉમારીને અટકમાં રાખ્યો.

છાત્રાલયના ગૃહપતિને ખબર પડી એટલે એ બબડ્યા; “ એ હરામખોર એજ લાગતો હતો.

ગોરા ઉપર હાથ લગાડવાનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો. અજ્ઞાન આફ્રિકનો અંદર અંદર વાતો કરવા લાગ્યા; “ પાંચ વરસની જેલ મળશે.”

નૈરોબીમાં ઇસ્માઇલ કરીને એક આફ્રિકન બેરિસ્ટર હતા. તાજ જ વિલાયતથી આવેલા. તેમને ખબર મળ્યા. તરત પોલીસ ચોકીએ આવ્યા. ફોજદાર આફ્રિકાવાસી હતો. બેરિસ્ટરને સલામ કરી એણે ખુરશી આપી.

“ કેમ પધારવું થયું બાના ? ” ફોજદારે વિનયથી પૂછ્યું.

“ આજે તમે એક છોકરાને અટકમાં લીધો છે ? ”

“ હા, કેમ ? ”

“ એને છોડવવા આવ્યો છું.”

“ અરે જવા લો બાના, એ તો બહુ તોફાની છે, આખા

શહેરમાં એના જેવો હરામખોર કોઈ નથી. આપ વિચાર તો કરો, નહિતર ગોરા ઉપર હાથ ઉપાડે?” ફોજદારે ખૂણામાં બેઠેલા ઉમારી તરફ તિરસ્કારભરી નજર ફેંકી.

“હશે ને થયું તે થયું. આ વખતે છોડી મૂકો.”

“મને ઉપરી તરફથી ઠપકો મળે.”

“હું તમારા ઉપરીને વાત કરતો આવ્યો છું. એણે કહ્યું છે કે ફોજદારને ઠીક લાગે તો છોડી મૂકે. આ વખતે આટલી દયા કરો, ફરી આવું નહિ કરે.”

ફોજદાર પીગળતો લાગ્યો. ઇસ્માઈલે ચોમેર નજર ફેરવી. ઉમારી ખૂણામાં બેઠો હતો. ફોજદારને સાંઝે લગાડવા ઇસ્માઈલે ઉમારીને કહ્યું: “છોકરા! આમ આવ, જો તારી વતી હું માશી માગું છું. ફોજદાર સાહેબ દયા કરીને આ વખતે છોડી મૂકે છે, ફરી આવું કરીશ નહિ.”

શબ્દે શબ્દે ઉમારીની છાતીમાં તીર ભોંકાયાં. એનું માથું ભમવા લાગ્યું. એને થયું: ‘આ મારા દેશભાઈઓ! આટલા ક્ષુદ્ર! પેલો ગોરો વિના કારણ મને મારી ગયો, ઉપરાંત મને અટકમાં રાખ્યો અને હવે આ ભાઈસાહેબ બધો વાંક મારો હોય તેમ મારી વતી માશી માગવા આવ્યા છે! ઉમારીથી આ ન સંખ્યાયું. એ ગરજ ઉઠ્યો: “તમને ખીજની વાતમાં ડહાપણ કરવા કોણે બોલાવ્યા છે? એક ગોરો કારકૂન ભરખખરમાં તમારા ભાઈને મારે, કેદ પુરાવે તમારે એને છોડવવા દયાની ભીખ માગવી પડે! તમને સ્વમાન છે કે નહિ? મહેરબાની કરીને ઘર ભેગા થઈ જાઓ. મારી વતી કોઈને માશી માગવાની જરૂર નથી.”

મેરિસ્ટર સાંભળી રહ્યો. ફોજદારે હસીને કહ્યું: “હું નહોતો કહેતો કે છોકરો એજ લાગતો છે?” સાંભળીને ઉમારી ફરી તડૂક્યો: “હા, હા, એજ લાગતો છે. તારું ચાલે તો ફાંસીએ લટકાવજે.”

ભલા બેરિસ્ટરે ઉમારીને બાળક ગણી એની વાત કાને ધરી નહિ. ફોજદારને કહ્યું: “એના બોલવા સામે ન જોતાં આ એક વાર મારી ખાતર છોડી મૂકો.” ઉમારી કંઈકે બોલવા જતો હતો પણ આ ભલા માણસની લાગણી ન દુભવવા મૂંગો રહ્યો.

ફોજદારે પોલીસને હુકમ કર્યો: “છોડી મૂકો એ હરામખોરને! ખબરદાર હવે ગોરા ઉપર હાથ ઉપાડ્યો તો.”

“ગોરા” શબ્દ સાંભળીને ઉમારી ઉછળી પડ્યો. “હાથ નહિ ઉપાડું, હવે કીબોકો ચે નહિ મારું, પણ ફરી કોઈ આવી તુમાખી કરવા આવશે તો ચામડી ઉતરડી નાંખીશ. તમારે એનો રોટલો ખાવો છે, મારે નથી ખાવો. તમને તમારા દેશનું અભિમાન નથી, મને છે. આ ગોરા આપણા જ દેશની અંદર આપણીજ કાંધ ઉપર ચડી બેઠા છે. રાતદિવસ એ આપણું બોહી ચૂસી રહ્યા છે. અરે! આપણને પશુસમાન ગુલામ ગણે છે. પણ હું સોગન ખાઈને કહું છું” ઉમારી ટદાર થયો, છાતી સહેજ આગળ આવી, હાથની મુઠીઓ વળાઈ ગઈ. ચહેરા ઉપર ખુદાઈ નૂર આવ્યું. એણે જીરુસાથી વાક્ય પૂરું કર્યું. “કે સત્તાના મદમાં છકી ગએલા આ ગોરાઓને આફ્રિકાનો કિનારો છોડાવી ન દઉં તો મારું નામ ઉમારી નહિ.”

બેરિસ્ટર અને ફોજદાર દિગ્મૂઠ ગતી તેના કાંતિમાન ચહેરા તરફ જોઈ રહ્યા. બેરિસ્ટરને સલામ કરી ઉમારી ચાલ્યો ગયો.

“છોકરો જખરો છે!” બન્નેના મુખમાંથી એક સાથે ઉદ્ગાર નીકળી પડ્યા.

—રામનારાયણ ના. પાઠક

x યૂરોપ-જંગલી. શે-જ બાબા ચાકો-જંગલી તારો બાપ કીબોકો-ગેંડાની ચામડાની સોટી.

૧૪. વેલ્સ દાદા

ચતુર્વેદી બટુકશંકર શર્મા કાશીમાં બણી ગણી ખટશાસ્ત્રમાં પારંગત થઇ નટપુરમાં પધાર્યા. તેમની સાદાઈ, તેમનો વિવેક, તેમની બુદ્ધિ અને તેમનું જ્ઞાન જોઇ બ્રાહ્મણોએ તેમને અગ્રપદ આપ્યું. તેમનામાં ફક્ત એક જ ખોડ, મહામુનિ દુર્વાસાના વારસ આ બ્રહ્મદેવે ને જે ઉત્તરા વારસામાં મળી હતી તેનો ભાગ તેમને પણ વારસામાં મળ્યો હતો અને કાશી જઈ બણીગણી આવ્યા ત્યારબાદ તે વારસો તેમણે સારી રીતે કેળવ્યો હતો.

બ્રાવણુ માસના પ્રથમ સોમવારે નાહી ઘોઘ, શરીરે સ્વચ્છ રેશમી વસ્ત્ર પહેરી, હાથમાં ફલપાત્ર ને પૂજાપો લઈ તે શિવપૂજા માટે જતા હતા એટલામાં સામેથી એક કાંકરો ઉડ્યો ને તેમને આવી અડ્યો. તરત તેમની ડોક ઉંચી થઈને નજર ચોતરફ ફરી ત્યાં કાળીઆ મહેતરનો છોકરો ઉડળીઓ કાંકરા ઉછાળતો જોવામાં આવ્યો ને તેમનો ક્રોધ ભભૂકી ઉઠ્યો. હલકી મહેતરની જાતનો છોકરો કાંકરા ઉછાળે અને તેના અપવિત્ર હાથમાંથી છૂટેલો અપવિત્ર કાંકરો શુદ્ધ ઉચ્ચ કોમના બ્રાહ્મણને અને તેમાંએ વળી ભણેલા પંડિતને અડકે ! આ વાત તેમનાથી ખમાઈ નહિ. તેમની આંખમાંથી અગ્નિ ઝરવા લાગ્યો. તે પોતાનું ઉચ્ચતર પદ બૂલ્યા અને કનિષ્ઠ પક્ષને પણ શરમાવે એવી વાણી બોલ્યા, એટલું જ નહિ પણ પાસે પડેલો નાનો સરખો પથ્થર ઉચ્ચકી જોરથી તેમણે ઉડળીઆ તરફ ફેંક્યો. તે પથ્થર જતોડને લાગ્યો ઉડળીઆના કપાળ ઉપર, અને ત્યાંથી લોહીની ધારા છૂટી. હવે બ્રાહ્મણનો ક્રોધાગ્નિ શાંત થયો ને તે ઘેર નહાવા ગયા.

ઉડળીઆનું ત્યાં કોણુ ? જે હોય તે કહે “એ જ લાગનો, સાજો ફાટ્યો છે. રસ્તે કોણુ જાય છે તે જોવું નહિ ને બધાને અભડાવી માર્યા. આજકાલ આ મહેતરો તો હદ વાળે છે. આ ઇંગ્રેજના રાજનાં ઢેડ મારે ધકકે.”

ઉડળીયાની ચીસ સાંભળી તેનો આપ કાળીઆ પાસેના ઝઘડીયો

વાડો સાફ કરતો હતો તે દોડી આવ્યો. તે શું કરે બિચારો ? નાગરવાડામાં તેનું કોણ સાંભળે ? ત્યાં કોઈ જની તો કોઈ પંડ્યા ને કોઈ યાત્રિક, બિચારા બુદ્ધકશંકર સર્મા અભડાયા ને તેમને નહાવા જવું પડ્યું તેને માટે એ બધાને અફસોસ થતો હતો અને તેમને કોઈને આ મહેતરની પડી નહોતી. કાળીઓ પોતાના દીકરાને છાનો રાખવા પ્રયત્ન કરે ને તેના કપાળમાંથી નીકળતું લોહી અટકાવવા કંઈ ચીથરાના પાટાપૂટી કરવા જતો હતો ત્યાં આથેથી 'ખસો ખસો'ની બૂમ પડી.

બધા આઘા પાછા થવા માંડ્યા. દૂર કોઈ સાહેબ આવતા જણાયા. તે જીલ્લાના હાકેમ કલેક્ટર સાહેબ હતા. તેમનો મુકામ નટપુરમાં હતો ને તે ગામ જોવા નીકળ્યા હતા. લોહીથી ખરડાયલા ઉકળીઆને જોઈ તે ઉભા રહ્યા ને પટાવાળાને હુકમ કર્યો કે તેને ઇસ્પતાલમાં લઈ જાઓ. સાહેબે તેને હાથ પાણુ અડાડ્યો. કોની મગદૂર કે તેમને ના કહે ? સુધરાઇના અમલદારો, પ્રમુખ સાહેબ વગેરે બધા ચુપાચુપ ઉભા. તે બધા અભડાયા, પણ સત્તા આગળ શાણપણ શા કામનું ? ઉકળીઓ ઇસ્પતાલમાં પહોંચ્યો ને ત્યાં તેના ધા ધોઈ પાટો બાંધ્યો. કલેક્ટર સાહેબે મોકલેલા દરદીને ઇસ્પતાલમાં બે દહાડા રાખવાનું દાક્તરે નક્કી કરી તેને ઇસ્પતાલના કપડાં પહેરાવ્યાં.

ગામમાં ચક્કર મારી આખી સવારી ઇસ્પતાલ તરફ આવી ને ત્યાં તેમણે બધાએ ચોકખા કપડામાં સળંગ થયેલો ઉકળીઓ જોયો. તેની ચામડી ધર્વણી હતી ને તે શરીરે પણ ભરાઉ હતો. સાહેબને તેનું મ્હોં ગમ્યું ને તેમણે કાળીઆ મહેતરને તે છોકરાને ભણાવવાની સલાહ આપી. કાળીઆએ કહ્યું: 'બાપા ! તે બધું ખરૂં, પણ મજા મરીબનું એ ગળું નહિ.' સાહેબે પોતે તેને મિશન સ્કુલમાં મૂક્યો ને ત્યાંના પાદરીને ભલામણ કરી.

ઉકળીઓ ધીમે ધીમે ઠીક ભણ્યો ને વળી તે અંગ્રેજી છઠ્ઠી

સુધી ગયો. તેનું નામ હવે ઉકળીઆ કાળીઆ વેલ્સ હતું! વેલ્સ કલેક્ટર સાહેબની મહેરબાનીથી બચ્યો ને ભણ્યો તેથી ખ્રિસ્તિ થઇ ગયો ને તેને બધા ઉકળીઆ કાળીઆ વેલ્સ કે યુ. કે વેલ્સ કહેતા.

તે અમદાવાદ જઈ દાકતરનું શીખ્યો અને ધીમે ધીમે દાકતરની નોકરીમાં વધતો વધતો નટપુરમાં જ દાદા તરીકે આવ્યો. જે ઇસ્પિતાલમાં પચીસેક વર્ષ ઉપર દરદી તરીકે દાખલ થયેલો તે જ ઇસ્પિતાલમાં તે હાઉસ સર્જન થાય એ ઓછી વાત! પાછલી વાત તો કેને યાદ હોય? તેનો બાપ કાળીઓ મહેતર ક્યારનોએ મરી ગયેલો અને તેના સગાંવહાલાં પણ તેને ભૂલી ગયેલાં.

ભલભલા દાદાઓ એ ઇસ્પિતાલમાં આવેલા. લોકોની જાણમાં તે દાદા રતનાકર, દાદા જોગલેકર, વગેરે દક્ષિણીઓ, દાદા રામસિંહ વગેરે હિંદીઓ તથા દાદા હરમતરાય, દાદા મહાશંકર વગેરે ગુજરાતીઓ એવા ઘણા દાદાઓ એ ઇસ્પિતાલમાં થઈ ગયા, પણ આ વેલ્સદાદાએ તો હદ કરી. તેમની ભલમનસાઈ, તેમની કામ કરવાની રીત, અને તેમને હાથે જશ એ બધાથી તેમની કીર્તિ નટપુર અને નટપુરની બહાર બધે પ્રસરી. ઘણા ઘણા દરદીઓ તેમના હાથે સારા થયેલા અને તે અને તેમનાં સગાંવહાલાં તેમની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરે.

એટલામાં ગામના શેઠ રતનચંદનો એકનો એક દીકરો માંદો પડ્યો. પહેલાં સાધારણ તાવ આવ્યો, ને પછી તેમાંથી થયો ત્રિદોષ. ભલભલા ખાનગી દાકતરો આવી ગયા. કોઈ કંઈ કહે ને કોઈ કંઈ કહે. નટપુર તેમજ આણંદના મિશનના દાકતરો પણ આવ્યા. પરંતુ દવા વગેરે કશાની કંઈ ટીકા લાગે નહિ. એટલામાં કોઈએ વેલ્સ દાદાનું નામ દીધું ને તેમને ખોલાવી લાવવા આગ્રહ કર્યો. વેલ્સદાદા આવ્યા ને તેમણે બેજ દહાડા દવા કરી તેટલામાં તો તે છોકરાએ આંખ ઉઘાડી. જેને હાથે જશરેખા હોય તેને હાથે હંમેશાં સાઈ જ થાય. દવા કરતાં ત્રણ અઠવાડિયાં થયાં કે છોકરો તદ્દન સારો થયો.

શેઠ અને શેઠાણીના હર્ષનો પાર માય નહિ. હવે છોકરાને માથે પાણી નાખવાની ક્રિયા કરવાનો વિચાર કર્યો. તેમના કાઠીઆવાડી દોસ્તોએ એ બહાને મેળાવડો થશે, એમ ધારી એ સલાહ આપી.

ગામના દેસાઈઓ, અમીનો, પટેલો, શેઠીયાઓ, વકીલો, જુદી જુદી જ્ઞાતિના આગેવાનો, દાકતરો અને પંડિતોને નોતરવામાં આવ્યા. એમાં વેલ્સ દાદા તો હોય જ. પાણી નાખવાની ક્રિયા તેમને હાથે જ થવાની હતી. ક્રિયા પૂરી થઈને બધાએ એક જ પાથરણા ઉપર બેસી દૂધ, બરફી, પેંડા વગેરે ખાધાં અને વાત ચાલી. શેઠે ઉભા થઈ વેલ્સ દાદાનાં ઘણાં વખાણ કર્યાં. બીજા બધાએ સમયાનુસાર કંઈકને કંઈક કહ્યું. પછી એક વકીલ સાહેબનો વારો આવ્યો. તે મ્યુનિસિપાલિટીના આગેવાન સભાસદ હતા, ક્લોકવ બોર્ડમાં તેમની લાગવગ ભારે હતી, અને સરકારમાં તો તેમના તરફ બધાની મહેરબાની હતી. તેમણે કહ્યું કે ભાઈઓ, વેલ્સ દાદાની હાલની વાતો તો આપણને ખબર છે પણ તેમનું વતન કયું, તેમણે કયાં કેળવણી લીધી, વગેરે તેઓ કહે અને તેમના પાછલા ઇતિહાસની એટલે તેમના જીવનવૃત્તાંતની કંઈ તે વાત કરે તો તેથી આપણને ઘણું જાણવાનું મળશે, એમ હું ધારું છું. બધા મંડળે આ વકીલને ટેકો આપ્યો.

અત્યાર સુધી વેલ્સ દાદાએ પોતાની અથથી ઈતિ કોઈને કહીજ નહોતી. પણ હવે તેમને કહેવી પડી. તે બોલ્યા:

“ સુન્ન મહાશયો! મારા બચપણની વાત તો મને જ ફેટલીક યાદ નથી પણ જ્યારથી મારા નસીબમાં પલટો થયો ત્યારથી વાત કહું. આ ગામના ઋષિ જેવા પૂજ્યશ્રી બટુશંકર શર્માએ ન્યારે મારા અપવિત્ર દેહમાંથી પોતાના હાથે ફેંકેલા પથર વતી થોડુંક બોહી કહાડેલું તે વાત પ્રથમ યાદ દેવડાવું. એક વખત ન્યારે બાળપણમાં મારા પિતા, જેને બધા કાળીઓ મહેતર કહેતા હતા, તેમની સાથે નાગરવાડા પાસે ગયો. ને ત્યાં કાંકરે રમતો હતો ત્યારે મારો એક કાંકરો શ્રીમાન બટુકશંકરને અડક્યો ને તેઓશ્રીએ મારા તરફ પથર

ફેંક્યો ને મારા માથામાંથી બોલી નીકળ્યું. તે વખતે મને મહેરબાન વેલ્સ સાહેબ જે કલેક્ટર હતા તે આજ ઇસ્પતાલમાં લઈ આવેલા ને લાંબા મારા ઘા ઉપર દવાદાર થયેલા. તે વખતથી મારું બચવાનું શરૂ થયું, અને નાનપણનો ઉકળાઓ કાળીઓ મહેતર તે હું આજે યુ. કે. વેલ્સ છું. મારે મારી આજની દશા માટે ખરો આભાર ત્રણ જણનો માનવાનો છે. એક તો જે માતાપિતાએ મને જન્મ આપ્યો તેમનો, બીજો શ્રીમાન બટુકશંકર જેમના મારને પ્રતાપે મારા જેવા ગરીબ તરફ મે. કલેક્ટર સાહેબનું ધ્યાન ખેંચાયું તેમનો અને ત્રીજા મહેરબાન કલેક્ટર સાહેબનો પોતાનો કે તેમણે મને બાણીયો. આજની તકનો લાભ લઈ હું એ બધાનો જાહેર આભાર માનું છું. મારા કામને માટે હું મગરૂમ નથી. તેમાં જશ અપજશ પ્રભુ અપાવે છે. તે બધી દોરીના સંચાલક છે, અને તેણે જ શ્રીમાન શેઠજી સાહેબના ચિરંજીવીને ઉગાર્યો છે. ”

આટલું બોલી તે બેસી ગયા. ન્યારે વેલ્સદાદા બોલતા હતા ત્યારે હાજર રહેલાઓમાં એક ખુણે બેઠેલાં ચતુર્વેદી બટુકશંકરના મોં ઉપર અનેક વિકારો થતા હતા ને તે ન્યારે બેસી ગયા ત્યારે બટુકશંકર ઉજળી પુણી જેવા દેખાતા હતા.

શેઠજીના દિકરાને આરામ થયા બાદ પોતે પણ વેલ્સ દાદાને પોતાના દિકરાને દેખાડવા ઘેર લઈ આવેલા. અને તેમણે પોતે ને તેમના દિકરાએ તેમની દવા પીધેલી. વકીલના એક સવાલે તો ખાનાખરાખી કરી. તેણે તો પાણી પીધા પછી ઘર પૂછ્યું ને વચ્ચે પોતાને સળવામણ ઉભી કરી. વકીલ કાયદામાં ડાહ્યા ને તે હંમેશા ચોળીને ચીકણું કરે અને અહીં પણ તેમજ કર્યું. પોતે બ્રાહ્મણ કુલદીપક એવા ચતુર્વેદી બટુકશંકર શર્મા એક અધમ મહેતરને અડક્યા; અને પોતાના ઘરના બધાંને તેને અડકાડી આખું ઘર અભડાવી માર્યું.

વળી પોતે અને ઘરનાં બધાંએ તેની બનાવેલી દવા પીધી, અને બાકી હતું તેમ તેમની સાથે એક જ પંક્તિએ બેસી દૂધ અને મેવા

મિઠાઈ ખાધાં. આ વિચારે તેમનું માર્ગ ધૂમ થવા લાગ્યું. તેમને પારાવાર દુઃખ થતું હતું ને ધરતી માર્ગ આપે તો સમાધિ જાઉં એમ થવા લાગ્યું. પણ મન મારવું એ મોટાની મોટાઈ છે, અને ત્યાં શર્મા પાછા પડે એમ ન હતા. કઢી નથી ખાધી પણ કઢીમાંથી વડી ખાધી છે, એમ તે મન સાથે તોડ કહાડવા લાગ્યા. થોડીવારના મંથન પછી તેમને વિચાર આવ્યો કે હવે ઉકળીઓ કાળીઓ પહેલાંનો અધમ મહેતર નહોતો, પણ તે તો મી. યુ. કે. વેલ્સ નામના ખ્રિસ્તિ દાકતર હતા એટલે ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે તે ઢેડાને અડક્યાએ નહોતા, ઢેડાનું અડકેલું પાણી કે દવા પીધી નહોતી, અને ઢેડા સાથે પંક્તિમાં બેસી દૂધ પીધું કે ફળાહાર કર્યો પણ નહોતો એટલે તે કોઈપણ રીતે ધર્મભ્રષ્ટ થયા જ નહોતા! આમ જ્યાં મનનો તોડ થયો ત્યાં તેમના મુખારવિંદ પરની શીકાશ દૂર થવા લાગી ને તેમને શાન્તિ થઈ.

—હરરાય અમુલખરાય દેસાઈ

૧૫. યતિની વાંછના

[શ્રી૦ ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી (જન્મ સંવત ૧૯૪૫ ભાદ્રપદ નદીઆદમાં) ત્રાતિએ વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ ને કેળવણી મેટ્રીક સુધી લીધી છે. ૧૯૧૦ ની સાલથી તેઓ સાહિત્યક્ષેત્રમાં કવિતાઓ દ્વારા પ્રવેશ્યા. શરૂઆતમાં ‘સદ્વિહારી’ ઉપનામથી ‘સુન્દરી સુખોદ’ ‘સાહિત્ય’ ‘આર્થ’ ‘ધર્મ’ પ્રકાશ’ આદિ માસિકોમાં તેમની કવિતાઓ પ્રકટ થતી. ૧૯૧૨માં ‘વાર્તાવૃક્ષ’ નામે તેમનું દ્વંદ્વી વાર્તાઓનું પ્રથમ પુસ્તક પ્રકટ થયું. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં ‘ચોખેરવાલી’ અને ‘ફળતું વહાણ’ એમણે અનુવાદિત કરેલાં છે, જે પુસ્તકોની અત્યાર સુધીમાં અનુક્રમે ત્રીજી અને બીજી આવૃત્તિ થઈ ચૂકી છે. ‘ગુજરાતી’ પત્રમાં સાતેક વર્ષ અને ‘ગુજરાતી પંચ’ માં અઘાપિ સુધી તેઓ તંત્રી મંડળમાં છે. ‘ગુજરાતી પંચ’ નાં પણ બેઠ

પુસ્તકો તેમણે લખેલાં છે. અનુવાદિત અને મૌલિક એમ મળીને એમણે આસરે ૪૦ નવલકથાઓ લખી છે. ઇતિહાસ એમનો પ્રિય વિષય છે.

‘જય ગુજરાત’માંથી લીધેલું ‘નીચેનું’ પ્રકરણ કેટલીક જૂની માન્યતાઓ ઉપર વેધક દૃષ્ટિ નાંખે છે. આપણી કેટલીક જૂની કહેવતો સાથે આ પ્રકરણનો મેળ વિચારવામાં આવશે તો સમજશે કે તેમાં સંતતિ અને ગર્ભ ધારણ ક્રિયા સાથેના સંબંધની પરોક્ષ ચર્ચા મળી રહે છે. તેમના આ પુસ્તક સંબંધમાં અનેક અભિપ્રાય—દૃષ્ટિઓએ સમીક્ષા કરી તેની તુલના તેટલીજ સરસ રીતે કરવામાં ‘પ્રજ્ઞાનંદુ’, ‘સાહિત્ય’, ‘ગુણસુન્દરી’, ‘ગાંડીવ’, ‘પ્રસ્થાન’, ‘ગુજરાતીપંચ’, ‘વગેરે શિષ્ટ પત્રોએ સત્કાર કર્યો છે. આ નવલકથામાં વીરાળદેવ, ચિમદેળવ, વસ્તુપાળ—તેજપાળના તામચના ઇતિહાસને આલેખવામાં આવ્યો છે. જે શૈલીથી શ્રી. ક. મા. મુનશીકૃત ‘પાટણની પ્રભુતા’, ‘ગુજરાતનો નાથ’, ‘રાજ્યધિરાજ’ વગેરે ઐતિહાસિક નવલકથાઓ લખાઈ છે તેજ શૈલીનું અનુકરણ કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે. ધીરમંભીર નદીનાં વહેતાં, કંઈક ડહોળાયલાં છતાં સળગ નજરે જોતાં નિર્મળ જળ જેવો સુખ અને શાન્ત આલેખન પ્રવાહ નજરે પડે છે. વિક્રમની તેરમી સદીના અંતિમ વર્ષોમાં ગુજરાતમાં બનેલા બનાવો કદપના મિશ્રણ સાથે ઇતિહાસ રૂપે રજૂ થાય છે. આ વાર્તાના આવતા પાત્રોમાં નાગેશ્વર કાક તથા વસ્તુપાળ—મુંબલ મહેતાની પુનરાવૃત્તિનો રસ અભંગ જળવદ્ય રહેતો લાગે છે.]

“વત્સ, તારો જન્મ આ વૃદ્ધ યતિને આભારી છે. તારાં માતૃશ્રી રત્નાળીદેવી એની સાક્ષી પૂરશે.”

“એમ?” વિશળદેવે પૂછ્યું: “કેવી રીતે મારો જન્મ એમને આભારી છે, એ કહેવા કૃપા કરો!”

“રાણા વીરધવળને ઘણા કાળ સુધી મુદ્દલ સંતતિ થઈ નહતી.” ગોરજીએ કહેવા માંડ્યું: “તેમને એથી ઘણી ચિન્તા થતી હતી. આસપાસના મંત્રીઓએ અને શુક્ષેચ્છકોએ તેમને એક વધુ રાણી પરણવા સૂચના કરી. પરંતુ ત્રણ રાણીઓને તો તેઓ પરણી ચૂકેલા

હોવાથી એમનું મન ચોથી રાણી કરવા માન્યું નહીં. પંડિતરાજ સોમેશ્વરદેવ અને ળીજી વિદ્વાન બ્રાહ્મણોએ જપ અને યજુયાગદિનો માર્ગ સૂચવ્યો. રાણીએ એક મહા યજ્ઞ કરાવ્યો. એ યજ્ઞ શુદ્ધ અંતઃ-કરણથી કરવામાં આવેલો હોવાથી સુભાગ્યે મહિષી રત્નાળી દેવીને ગર્ભ રહ્યો. દિવસો વહી ગયા. યથા સમયે તેનો પ્રસવ થયો નહિ અને ચિહ્ન તો સઘળાં ગર્ભવંતીનાં રહ્યાં. આ મામલો ચિંતા-જનક થઈ પડ્યો. દશ માસ પૂરા વીતી અગીઆરમો માસ બેઠો; આરમો, તેરમો અને એમ પંદર માસ થઈ ગયા પણ પ્રસવ થયો નહીં. આમ કેમ ! આનું કારણ શું ! રાજેન્દ્રે જ્યોતિષશાસ્ત્રીઓને એકઠા કર્યા; ઋણશાન્તિ કરાવી પણ કોઈ ઉપાયે પ્રસવનાં ચિહ્ન જણાયાં નહીં. એમ કરતાં કરતાં વીસ મહિના થતા આવ્યા. રાણી રત્નાળીદેવીતો હવે મુંઝાઈ ગઈ; ગર્ભમુક્ત ન થવાથી તેને અતિ કષ્ટ થતા માંડ્યું. હવે જીવવું શા કામનું ? આવો વિચાર પોતાના મનમાં કરીને આપઘાત કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. તેની આસપાસની દાસી-ઓમાંથી એકે તેને સકળ ભારતવર્ષના તમામ તીર્થસ્થળોની યાત્રા કરવાનો વિચાર સુઝાડ્યો. રાણીને લાગ્યું કે એ ઠીક વિચાર છે. કદાચ એકાદ તીર્થસ્થાનમાં આપઘાતનો યોગ મળી શકશે. રાણીએ તેથી રાજેન્દ્રને તીર્થયાત્રા કરવા જવાની પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી. એક નાના સરખા રિસાલા સાથે રાણીને તેણે તીર્થયાત્રની પરવાનગી આપી. પ્રારંભ નર્મદા તટનાં તીર્થસ્થાનોથી કરવામાં આવ્યો. ચાણોદ કન્યાળી તરફ જતાં માર્ગમાં ડભોઇ નજીક તેણા નામના એક નાના સરખા ગામડા આગળ રાણી રત્નાળી દેવીનો રીસાલો પહોંચ્યો ત્યારે રાણીને અસહ્ય દર્દ થતા માંડ્યું. એ વખતે સાયંકાળ પડી ગઈ હતી. એટલે રિસાલાએ ગામને પાદરે પડાવ નાખ્યો અને રાત વીત્યા પછી પ્રાતઃકાળે ત્યાંથી આગળ પ્રયાણ કરવું એમ દરાવ્યું. ”

“ રાજેન્દ્ર ” ગોરજીએ વીસળદેવને કહ્યું; “ માનવીનો જીવ જ્યારથી ગર્ભમાં હોય છે ત્યારથી જ તેના ઝડોનો યોગ શરૂ થાય છે.

એ શરૂઆત જન્મ પછીજ થાય છે એમ ન માનવું. તમે વીસ માસથી તમારી માતાના ઉદરમાં તપ સેવ્યું હતું. તમારા અનિષ્ઠ ગ્રહોનું બળ તેથી કમી થયું હતું. તેગા ગામને પાદરે જ્યાં તમારાં માતૃશ્રીના રિસાલાનો પડાવ હતો તે ગામમાં મારો કામચલાઉ વસવાટ હતો. તે રાત્રિને વખતે અચાનક પાદરમાંથી હું પસાર થતો હતો. મેં તે વેળા કોઇ સ્ત્રીના આર્તનાદ સાંભળ્યા. તપાસ કરતાં તે મહિષી રતનાળી દેવીના હતા, એમ જણાયું. મેં પૂછપરછ કરી અને તમામ હકીકત જાણી લીધી. તરતજ મેં મારી વિદ્યાનો પ્રયોગ અજમાવ્યો. ધ્યાન ધરતાં, રાણી મેલી વિદ્યાના પ્રયોગથી કષ્ટાય છે એમ મને માલુમ પડ્યું.”

“મેલી વિદ્યા?” વિશળ દેવે પૂછ્યું.

“હા મંત્રતંત્રના સાધકો ધણીવાર પોતાના મંત્રબળથી ગર્ભિણીઓના ગર્ભ થંભાવી શકે છે. મંત્રોનો એ દુરપયોગ છે; પણ તે રીતે તેમને સાધનારાઓ પડ્યા છે, માટે તેને મેલી વિદ્યા કહેવામાં આવે છે. પણ એ મેલી વિદ્યાનો પ્રતિકાર હંમેશાં યુક્તિપ્રયુક્તિથી થઈ શકે છે. રાજન્ તમારાં માતૃશ્રીની પીડા જોઈને મેં તેમને ઉગારવાનો અને પીડામુક્ત કરવાનો ઠરાવ કર્યો.”

“ધન્ય!” વીશળ દેવથી બોલી જવાયું.

“નહીં. એવું કાંઈ ન બોલશો. અમારા જેવાઓને જે ધર્મ છે તે બજાવવાને જ હું તત્પર થયો. મેં યોગવિદ્યાના પ્રભાવથી શોધી કાઢ્યું કે, મેલો પ્રયોગ કેવી રીતે અજમાવવામાં આવેલો છે.” ગોરજીએ કહ્યું: “કોઈકે અડદનું પૂતળું બનાવીને તેના પર મંત્રતંત્ર અજમાવીને માટીના એક ઘડામાં ઘાલ્યું હતું અને તે પૂતળા સમેત તે ઘડો જમીનમાં ઉડાણમાં દટાવ્યો હતો. જ્યાં સુધી તે ઘડો તે જગ્યાએ દટાયેલો રહે ત્યાં સુધી ગર્ભિણીને પ્રસૂતિ થાય નહીં, એવો એનો પ્રભાવ હતો—”

“ અરર ! એવું દુષ્કર્મ કોણે કર્યું હશે ? ” વીશળ દેવે પૂછ્યું.

“ અભિલાષી એક બાતકો, તામે હોત વિરાધ, એવું એક જણે કહ્યું છે.” ગોરજીએ જવાબ દીધો: “ રાણીને એક જણે કહ્યું છે.” ગોરજીએ જવાબ દીધો: “ રાણીને પ્રસૂતિ થાય અને તેનો પુત્ર બાવી રાજ થાય એ જોએને ગમતું ન હોય અને પોતાનાં સંતાનના રાજ પદની જેમને અભિલાષા હોય તેઓ સિવાય આવું કામ કોણ કરાવે ? ”

“ હં...હવે સમજાયું.”

“ જે સમજ્યા હો તે મનમાં રાખજો; કારણકે અઘાપિપર્યંત મહુર્મ રાણાએ કોઈને આ માટે સ્વમુખે દોષિત કહ્યા નથી.” સોમેશ્વરદેવે કહ્યું.

“ રાણાશ્રીના ઉદાર સ્વભાવનો એ પુરાવો છે.” ગોરજીએ કહ્યું: “ આ કાર્ય જોએએ કર્યું હતું તેઓને પાછા પાડવા માટે મેં તરતજ યુક્તિ પ્રયોજી. તત્કાળ મેં તે રિસાલાના મુખ્યને એક દાસી સાથે વિદાય કર્યો અને તેની સાથે વધાર્ધ દેવરાવી કે- મહિષી રત્નાળી દેવીને પુત્ર પ્રસવ્યો છે.”

“ ખોટી વધાર્ધ ? ” વીશળદેવે પૂછ્યું.

“ હા તદ્દન ખોટી. આ એક યુક્તિ હતી અને તેમાં મેલી વિદ્વાને ફોગટ બનાવવાનો હેતુ હતો. એ હેતુ તરતજ પાર પડ્યો. રાણીના રિસાલાનો મુખ્ય માણસ અને દાસી રાણીના મુકામેથી ગયાં તે પછીને બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં ૮ વાગે, રાજન ! તમારો જન્મ થયો ! ”

“ મેલી વિદ્વા વ્યર્થ જવાથી ? ” વીશળ દેવે પૂછ્યું.

“ હા ગુરુદેવ,” સોમેશ્વરે કહ્યું: “ યતિ મહારાજે એ આખત મારી સમક્ષ અને મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળ સમક્ષ પુરવાર કરી આપી હતી. કેવી રીતે તે હું આપને કહું. રાણીનાં બે માણસોએ પ્રાતઃકાળમાં છ વાગ્યાના અરસામાં ઘોળકે આવી પહોંચીને વધાર્ધ આપી કે, યુવરાજનો પ્રસવ થયો છે અને રાણી રત્નાળી દેવીની તબીયત ધણી સારી છે.

આથી રાણા વીરધવળને ધણો હર્ષ થયો. પુત્રરતનના જન્મની ખુશાલીમાં તેમણે ઘેરઘેર સાકર વહેંચાવી, ગરીબોને અન્ન-વસ્ત્ર આપ્યાં, કારાગ્રહમાંના કેદીઓને બંધનમુક્ત કર્યા અને શહેરમાં મોટા તહેવાર ઉજવાવ્યો. આ વખતે કોઈને ખેદ નહીં થયો હોય એમ અમારું માનવું હતું પણ વસ્તુતઃ તેમ ન હતું. ગોરજી મહારાજે કહ્યું છે તેમ, કોઈક દેવો અભિલાષીઓ જેમણે મંત્રતંત્રને પ્રભાવે દુષ્કર્મ કર્યું હતું તેઓને પોતાનો પાસો અફળ નીવડ્યાથી ચિન્તા થઈ અને તેઓએ તેને પરિણામે એક એવું પગલું ભર્યું કે જે તેમને પોતાને જ ધાતક નીવડ્યું.”

“એ શું પગલું હતું?” વીશળદેવે પૂછ્યું.

ગોરજીએ જવાબ દીધો: “જે માટીનો ઘડો જમીનમાં દાટવામાં આવ્યો હતો તેને પવનનો સ્પર્શ થાય, તો આ મેલી વિદ્યાનો પ્રયોગ અફળ થાય, એવું હું જાણતો હતો. જમીનમાંના ઘડાને પવનનો સ્પર્શ કેમ કરાવવો? ખાડો ખોદનારાઓનેજ તે ખાડામાં પાડવાના ધરાદાથી જ પુત્ર-જન્મની ખોટી વધાર્થ મોકલ્યાથી જેઓએ ઘડો દટાવ્યો હતો તેઓએ તે ઘડાવાળે સ્થળે જઈને તપાસ કરી નેમ. તેઓએ કાદાળી વતી તે સ્થળનું ખોદકામ કર્યું; તેમના કમનસિંખે કાદાળી ઘડાને વાગી જેથી તે ઝુટી ગયો અને ત્યારે ખાડો ખુલ્લો થયો ત્યારે અડદના પૂતળાને પવનનો સ્પર્શ થયો. તેજ પળે મહિપી રતનાવળીદેવીને પ્રસવ થયો.”

“આ બધું આપે કેવી રીતે જાણ્યું?” વીશળદેવે પૂછ્યું.

“મેં તો યોગ વિદ્યાથી તેઓનાં આ કામની વાકેફગારી મેળવી; પણ પછીથી મેં જાતે ધોળકે આવીને ગુરૂદેવ તથા મંત્રી-શ્વરને બંનેને તે સ્થળે લઈ જઈને ખાડો, ભાંગેલું માટલું અડદનું પૂતળું વગેરે બતાવ્યાં હતાં.”

૧૬. ચાણક્ય

હિંદના પહેલા સમ્રાટનો રાજપટુ અમાત્ય ને

અર્થશાસ્ત્રના પ્રસિદ્ધ લેખક કૌટિલ્ય

ચાણક્ય ! ભગવાન કૌટિલ્યને નામે ઓળખાતા રાજનીતિ શાસ્ત્રના ભારતવર્ષના એ અભૂતપૂર્વ આચાર્યનું જીવન અનેક રહસ્યોથી ભરપુર છે. એમના વિષે પુરી માહિતી મળી શકતી નથી.

મગધના શાસક નન્દ રાજાઓનો નાશ કરીને ચંદ્રગુપ્તે મગધને પોતાનું કર્યું. તે વખતના યનાવાને તપાસતાં એમ જણાયું છે કે ચાણક્ય તક્ષશિલાના બ્રાહ્મણ હતા. સંભવિત છે કે જીવાન રાજકુમાર તરીકે તક્ષશિલાની વિખ્યાત વિદ્યાપીઠમાં ચાણક્યના પાદારવિંદમાં અધ્યયન કર્યું હોય. તક્ષશિલા પંજાબનું એક પ્રાચીન નગર હતું અને પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ વિદ્યાપીઠની જગ્યા હતી.

ચાણક્ય અને ચંદ્રગુપ્તનાં સંબંધો પર પ્રકાશ નાખતાં “મુદ્રા રાક્ષસ” નાટકમાં તે બંને એક બીજાનાં દ્રષ્ટિગિંદુને જલ્દી સમજી શકતાં હોય અને બંને વચ્ચે ખૂબ જ મેળ હોય તેમ બતાવવામાં આવ્યું છે, જે લાંબા પરિચય વિના અસંભવિત છે.

વાયવ્ય પ્રાંતમાં રહેતા હોઇને સિકંદરના આક્રમણમાં દેશના ભાગલા પડવાનો સભવ તેમણે જોયો હશે. તેમણે એ પણ જોયું હશે કે સગૃહિત તથા વ્યવસ્થિત હિંદ જ પરદેશી આક્રમણનો ભય નિવારી શકે ને પ્રજામાં પણ એવીજ ભાવના જાગી તેને લીધે ચંદ્રગુપ્ત હિંદનાં સમ્રાટ બની શક્યા.

ગ્રીકો સાથેના બળવામાં તથા મૌર્યવંશની સ્થાપનામાં મૂળ ગ્રેરણામૂર્તિ અને મહત્વનો ભાગ ભજવનાર ચાણક્યજી હતા ને એક સમર્થ અજ્ઞેય તથા એકત્ર હિંદનું તેમનું સ્વપ્ન બહુ ઓછા વર્ષોમાં જ ફળીભૂત બન્યું.

વિખ્યાત અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર વિન્સેન સ્મિથે લખ્યું છે કે

“સમુદ્રના એક કાંઠાથી બીજા કાંઠા સુધી વિસ્તરેલું આખા ભારત-વર્ષને આવરી લેતું સામ્રાજ્ય રચવાનું સ્વપ્ન ચંદ્રગુપ્ત તથા તેના અમાત્યે માત્ર ૨૪ વર્ષમાં સિદ્ધ કર્યું. ઇતિહાસમાં આવી રાજકીય સિદ્ધિઓ જવલ્લેજ જોવા મળે છે. સામ્રાજ્ય સ્થાપવામાં આવ્યું હતું એટલું જ નહિ. પરંતુ વ્યવસ્થા અને સંગઠન એટલાં સુંદર હતાં કે પાટલીપુત્રમાંથી નિકળેલો એકેએક આદેશ પશ્ચિમમાં સિંધુ કિનારા સુધી તથા દક્ષિણમાં અરબી સમુદ્ર સુધી અક્ષરેઅક્ષર પહોંચતો. હિંદુસ્તાનના આ પ્રથમ સમ્રાટે રચેલો અજગ વારસો તેના પુત્ર તથા પૌત્રને અખંડ મળ્યો હતો.”

આ પરથી જણાશે કે અખિલ હિંદ તથા મધ્ય એશિયા સુધી વિસ્તરેલા ચંદ્રગુપ્તનાં સામ્રાજ્યને સ્થાપવામાં ચાણક્યનો પ્રથમથી હિસ્સો હતો; ને મગધને જીતી આપવામાં તેમણે કરેલી મદદ તેમનો રાજકીય જીવનનો કદાચ છેલ્લો બનાવ હતો, ને આ પછીથી ‘મુદ્રા રાક્ષસ’માં લખાએલી કથા અનુસાર તેમણે સક્રિય રાજકારણમાંથી નિવૃત્તિ લીધી.

નન્દ રાજાઓના મુખ્ય અમાત્ય રાક્ષસને જીતી લેવાનું ચાણક્યનું પગલું મુત્સદીગીરીની પરિસીમા જેવું હતું ને પૂર્વમાં મૌર્ય સામ્રાજ્યની સ્થાપના સામે જે કોઈ વિરોધ હોય તે વિરોધ એથી નાબૂદ થયો હતો.

ચંદ્રગુપ્તે જે રાજ્યવ્યવસ્થા સ્થાપી હતી તેવી રાજ્યવ્યવસ્થા—તો જેની ખૂબ પ્રશંસા થાય છે તેવા—અકબરના વખતમાં પણ નહોતી સ્થપાઈ એવું અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો કબૂલ કરે છે. તેમણે જે રાજકીય રચના કરી તે એવી તો સંપૂર્ણ અને અદ્ભુત હતી કે તેને પરિણામે અશોક દુનિયાભરમાં શાંતિ અને પ્રેમનો સંદેશો મોકલી શક્યો. માત્ર રાજકીય સિદ્ધિએજ જોતાં તેમણે હિંદમાં એક મહાન યુગ સર્જ્યો હતો.

અર્થશાસ્ત્ર, નગરશાસ્ત્ર વગેરે બીજા આર્થિક તથા સામાજિક ક્ષેત્રોમાં તેમણે સાધેલી સિદ્ધિઓ અજગ છે. (સંકલિત)

૧૭. શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડ

વડોદરા રાજ્યની ખ્યાતિ આખી સુધરેલી દુનિયામાં અત્યારે પથરાયેલી છે. તેનો સંબંધો યશ શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજને ફાળે જાય છે. છેક અંધાધુધીની સ્થિતિમાંથી, ઘણી નાની ઉંમરે રાજ્યની લગભગ હાથમાં લઈ, શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજે વડોદરા રાજ્યની સર્વ દિશામાં આબાદી અને ઉન્નતિ કરવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન આદર્યો હતો અને તે સાઠ વર્ષની લાંબી કારકીર્દિમાં તેમના અનેક પ્રયત્નો સફળ થયેલા જોવાને તેઓ ભાગ્યશાળી થયા હતા.

શ્રીમંત મહારાજ ગાયકવાડ [જન્મ ૧૮૬૩-૧૯૩૯] અર્વાચીન હિન્દના સૌથી ઉત્તમ કોટિના રાજવી હતા એમ વિનાસંકોચે કહી શકાય. તેજસ્વી બુદ્ધિ, કાર્યકુશળતા, વિશાળ દષ્ટિ, ઉંચી સંસ્કારિતા, દીર્ઘ દષ્ટિ, નિડરતા, વિદ્યા અને જ્ઞાનની કદર કરવાની શક્તિ, પ્રભાવ અને બીજા અનેક ગુણોમાં સ્વ. સયાજીરાવની ખરોખરી કરી શકે એવો કોઈ રાજા વડોદરાની ગાદી ઉપર થયો નથી એટલું જ નહિ પણ હિન્દુસ્તાનના કોઈપણ હિન્દી રાજા અત્યારે તેમની સમાન કક્ષામાં આવી શકે નહિ એવો મત ખૂશીથી આપી શકાય.

શ્રીમંતનું અસલ નામ ગોપાળરાવ. તેમનું જીવન અણુધાર્યું અને અદ્ભુત હોઈ, કોઈ સ્વપ્ન કે સિનેમા-ફીલ્મ પેઠે એકદમ પલટાઈ, ગુર્જરનરેશ શ્રીમંત સયાજીરાવ બને છે, એ ઇતિહાસ-કથા રોમાંચક તથા બોધક પણ છે—પ્રારબ્ધના જોર અને પુરુષાર્થની પરાકાષ્ટની ઘોતક છે.

શ્રી મહારાવ ગાયકવાડ ઉપર સને ૧૮૭૪ માં વડોદરાના રેસીડન્ટને ઝેર દેવાનો આરોપ આવ્યો. તપાસ કરવા બેઠેલું કમીશન સર્વાનુમતે ચૂકાદો ન આપી શક્યું, એટલે પછી ના. વાઈસરોય લોર્ડ નોર્થક્લેકે ગંભીર ગેરકારોબારના નિમિત્તે શ્રી. મહારાવને પદબ્રષ્ટ કરવા ઠરવ્યું.

મહારાજ ખંડેરાવના અપુત્ર વિધવા મહારાણી શ્રી જન્મ-નાયાઘ સાહેબને ગાદીવારસ તરીકે દત્તક લેવા અધિકાર આપેલો, તે મુજબ તેમની નજર કાશીરાવના પુત્રો તરફ ગઈ. શ્રી ગોપાળરાવનાં તેજસ્વી વદન તથા “ રાજ થવા આવ્યો છું ” એ હાજર જવાબીથી આકર્ષાઈ વડોદરાના ભાવિ અને ભાગ્યશાળી રાજ્યકર્તા તરીકે તેમની પસંદગી થઈ. ૧૮ વર્ષની વય થતાં ૧૮૮૧ ની સાલમાં રાજ્યસત્તા સુપ્રત થઈ હતી.

શ્રી. સયાજીરાવની જુદું લાકડીના સ્પર્શે વડોદરા નગરીનું સ્વરૂપ પલટાઈ ગયું. ક્યાં પોણોસો વર્ષ પહેલાંનું સાંકડું, ગંદુ, અજ્ઞાન અને વેરઝેર ભરેલું અનાથ-કંગાલ વડોદરા ! અને ક્યાં આજનું ઉદાર-વિશાળ-સહિષ્ણુ સમૃદ્ધિશાળી-પ્રગતિમાન-વડોદરા ! શ્રીમંતે વડોદરાનો નવો સુંદર ઇતિહાસ ઘડ્યો છે.

શ્રી. ગોપાળરાવ નિરક્ષર બાળક હતા. એમને શિક્ષણ, વ્યવહાર અને સંસ્કાર આપવાનો આરંભ વડોદરા આણ્યા પછી સને ૧૮૭૫ની સાલમાં થયો. પણ એમની નૈસર્ગિક શક્તિએ તથા જીજ્ઞાસુ વૃત્તિએ, એમના અથાગ ખંત-જિસાડે એમાં સારી મદદ કરી.

શ્રી મહારાજ સયાજીરાવે વડોદરાને સૌથી પ્રથમ મુરાબત આપ્યું છે-રામરાજ્ય સ્થાપ્યું છે. તથા સમસ્ત ભારત વર્ષના ઉદ્ધાર અને એકંદરે વિશ્વભરના કલ્યાણ માટે અવિશ્રાંત શ્રમ લઈ અનેક સ્વપ્ન પણ સેવ્યાં છે, યોજનાઓ ઘડી છે, તથા પ્રયત્ન કર્યા છે. સ્વમાનની લાગણી અને સ્વદેશાભિમાનની ભાવનાઓ પણ શ્રીમંતમાં રૂંધે રૂંધે પ્રચલિત હતી.

મદત ફરજિયાત કેળવણી દાખલ કરવામાં વડોદરાનો પહેલો નંબર છે તથા પ્રવૃત્તિના ગણેશ પણ હિંદમાં વડોદરાએ જ માંડ્યા છે. હારજન અને સ્પર્શસ્પર્શદોષ-નિવારણની ક્ષેત્ર પણ શ્રીમંતેજ પ્રથમ મેળવી છે. પ્રજાનો સામાજિક, નૈતિક, આર્થિક ઉદ્ધાર અને વિકાસ થાય એ વ્યાપક દ્રષ્ટિએ વડોદરામાં વિવિધ શિક્ષણવિષયક સંસ્થાઓ તેઓશ્રીએ સ્થાપી છે.

વેપાર ઉદ્યોગ તથા હુન્નર-કલા કારીગરીને ઉત્તેજન આપવાની યોજનાઓ થઈ છે. રાજ્યમાં અવારનવાર નાનાં મોટાં પ્રદર્શનો પણ ભરાયાં છે. બ્રિટિશ હિંદમાં પણ કેટલાંક સ્વદેશી હુન્નર ઉદ્યોગોનાં પ્રદર્શનોના ઉદ્ઘાટન-પ્રમુખ તરીકે તેઓશ્રીની પસંદગી થઈ હતી અને એ વેળા જુસ્સાદાર, મનનીય અને માર્ગદર્શક વ્યાખ્યાનો તેમણે કર્યાં હતાં.

શ્રીમંત લલિતકળા-સ્થાપત્ય-સંગીત પુરાતત્ત્વ વગેરેના પણ શોખીન-પ્રશંસક હતા. પરિણામે વડોદરા રાજમહેલો-કોલેજ-કીર્તિ-મંદિર-ન્યાયમંદિર-કલાભવન-કોઠી-ખંડેરાવ મારકીટ વગેરે સુંદર ભવ્ય મકાનો, કમાડી બાગ વગેરે બાગબગીચા, શ્રી. સયાજી સરોવર વગેરે અનેક સુંદર જળાશયો થયાં છે. એ સર્વ પ્રજાને યોગ્ય લાભ આપવા ઉપરાંત રાજ્યની રોનકમાં વધારો કરે છે.

આ રાજ્યમાં સુમારે ૭૦૦ માઈલ જેટલી લંબાઈની રેલ્વેની ફૂલગુંથણી થઈ હોઈ, રાજ્યના જુદા જુદા વિસ્તારોને સાંકળી વહેવાર વધારવામાં એ ઉપયોગી થઈ પડે છે.

સયાજીરાવની યશસ્વી કારકીર્દીના મૂળમાં તેમના રાજકર્તા તરીકેની શરૂઆતનાં વર્ષોમાં તેમના જીવનનું ધડતર કરનાર એ અતિ કુશળ પુરુષો હતા. આપણા દેશમાં ગયા સૈકામાં સૌથી આગેવાન રાજપુરુષ સર ટી. માધવરાવ અને મિ. ઇલીયટ એ એ ઉત્તમ કોટિના પુરુષોના શિક્ષણ અને માર્ગદર્શનનો અપૂર્વ લાભ શ્રીમંત સયાજીરાવને સુભાગ્યે મળ્યો. એ લાભનો તેમણે પૂરેપૂરો સદુપયોગ કર્યો. વડોદરા રાજ્યને હિંદુસ્તાનનાં સર્વ દેશી રાજ્યોમાં અગ્રસ્થાને લાવવાનો આદર્શ એમણે પોતાની સમીપ રાખી તે માટેના સર્વ પ્રયત્નો કર્યા.

શ્રી. રમેશચંદ્રદત્ત જેવા આખા હિન્દ દેશમાં વિદ્વતાથી અને અત્યંત કાર્યદક્ષ સનની અમલદાર તરીકે પંકાયેલા ગૃહસ્થને પોતાના અમાત્ય તરીકે રાખ્યા હતા. આ રીતે શ્રીમંત સયાજીરાવે રાજ્યની

આખાદી માટે અને તેનો ઉત્તમ પ્રકારની વ્યવસ્થાથી આદર્શ રાજ-
વહીવટ સ્થાપવા માટેની દીર્ઘદાષ્ટનું ઉજ્જવલ દષ્ટાન્ત હિન્દુસ્તાનના
ખીમ રાજકર્તાઓને પૂરું પાડ્યું હતું.

પ્રોફેસર ત્રિભોવનદાસ ગજ્જર, દિ. ખ. અંબાલાલ સાકરલાલ,
શ્રી. જમશેદજી અરદેસર દલાલ વગેરે આખા ગૂજરાતના સર્વમાન્ય
વિદ્વાનોએ શ્રીમંત ગાયકવાડના ઉંચા અધિકારીઓ તરીકે પ્રખ્યાતિ
મેળવી હતી. ઉત્તમ રાજકર્તા ઉપરાન્ત વિદ્યા અને જ્ઞાનની ઉંચી
કદર કરનાર તરીકે શ્રીમંતનું કાર્ય ચિરમરણીય રહે તેવું છે. શ્રી.
સયાજી વિજ્ઞાનમાળા, સયાજી જ્ઞાન મંળુષા; ગૂજરાતી અને મરાઠી
સાહિત્ય પરિષદનાં અધિવેશનો અને તે પ્રસંગે શ્રીમંત સયાજીરાવનાં
વ્યાખ્યાનો; ગૂજરાતી અને મરાઠી સાહિત્યના સૌથી આગેવાન
સાહિત્યકારો અને વિદ્વાનોની વ્યાખ્યાનમાળાઓની યોજના; બંગાળા
અને મદ્રાસના તત્ત્વચિન્તન, અર્થશાસ્ત્ર, રાજનીતિશાસ્ત્ર વગેરે વિષ-
યોના અતિ નિષ્ણાત વિદ્વાનોને વડોદરામાં નિમંત્રી તેમનાં વ્યાખ્યાનોની
કરેલી યોજના; વડોદરા સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીની અને પુસ્તકાલયોની
યોજના વગેરે શ્રીમંત સયાજીરાવની પોતાની પ્રજામાં જ્ઞાન અને
વિદ્યાનો પ્રચાર કરવાની ઊંડી ધગશનાં સાક્ષીરૂપ છે.

જે વખતે ફરજિયાત કેળવણીનો પ્રશ્ન બ્રિટિશ હિન્દમાં માત્ર
ચર્ચાનો વિષય હતો તે વખતે શ્રીમંત મહારાજએ પોતાના રાજ્યમાં
ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણી શરૂ કરી દીધી હતી. બાળલગ્નનિવંધ,
વિધવા પુનર્લગ્નની પરવાનગી, આંતરજાતીય લગ્નોની છૂટ, લગ્ન
રજીસ્ટર કરવાની પ્રથા, લગ્નવિચ્છેદનો અવકાશ, જ્ઞાતિત્રાસનિવારણ,
અસ્પૃશ્યતાનિવારણ—વગેરે અનેક નાનામોટા સમાજહિત માટેના
કાયદા તેમણે પોતાના રાજ્યમાં કરીને પોતાની પ્રજાને સામાજિક
સ્વતંત્રતાનો માર્ગ સરળ કરી આપ્યો છે. અસ્પૃશ્ય ગણાતી કોમોના
ઉદ્ધાર માટેની યોજના તેમણે વિશાળ પાયા ઉપર આજીવન ચાળીસ
વર્ષ ઉપર શરૂ કરી હતી. શ્રીમંત સયાજીરાવે એક ઉત્તમ રાજકર્તા

કરતાં પણ તેમની સામાજિક ઉન્નતિનાં કાર્યની યોજનાઓથી હિંદના અર્વાચીન ઇતિહાસમાં ઉત્તમ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. આ ઉપરાન્ત તેમની વિદ્વતા, વિશાળ વાચન અને બહુશ્રુતપણાથી તેમજ ઉત્તમ સંસ્કારી માનસને લીધે તેઓએ આપણા દેશના હાલના કેળવાયલા સુશિક્ષિત જન તરીકે બહુ જીયું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

શ્રીકૃષ્ણ, મહાત્મા બુદ્ધ અને મહાત્માજી જીસસને એમણે પરમ પૂજ્ય અને પોતાના આદર્શ માર્ગદર્શક માન્યા હતા.

૧. શ્રીમંતના જીવનનો આછો ખ્યાલ આપો. ૨. રાજકર્તા તરીકે તેમની મહત્તા શી છે તે ગણાવો. ૩. તેમના જીવનને ઘડનારા મહાપુરુષો કોણ હતા ? તે મહાપુરુષોની દ્રષ્ટી પિછાન આપો. ૪. શ્રિદિશ હિન્દ કરતાં પણ તેમણે વિશેષ ક્યાં કાચું કર્યાં હતાં ? શાથી ? ૫. તેમના માર્ગદર્શક કોણ હતા ?

૧૮. ખોટી બે આની

[હાસ્યરસવાળા કટાક્ષ લેખો લખવા માટે શ્રી.જ્યોતીન્દ્ર હરિહરશંકર દવે જાણીતા છે. પત્રોમાં “ગુપ્તા” સંજ્ઞાથી તેઓ શરૂઆતમાં લેખ લખતા. ‘ગુજરાત’ માસિકના પહેલાં તેઓ ઉપતંત્રી હતા ‘ગુપ્તાની નોંધ પોથી’ અને ‘રંગતરંગ’ નામે બે લેખસંગ્રહ વગેરે તેમણે પ્રગટ કર્યા છે. અમદાવાદની ‘ગુજરાતી સાહિત્ય સભા’ તરફથી ૧૯૩૪ના ગ્રન્થોના તેઓ સમીક્ષક નિભાયા હતા.]

હમણાં થોડા દિવસ પરં મારા હાથમાં, કોણ જાણે ક્યાંથી, ખોટી બે આની આવી ચઢી હતી. એ બેઆની ખોટી છે એમ ન્યારે મોદીએ તે પાછી આપતાં અર્ધ તિરસ્કાર-યુક્ત અવાજે મને જણાવ્યું ત્યારે કયો મોરલો આ કલા કરી ગયો એમ મને થયું.

પરંતુ એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ થઈ શકે તો પણ એથી એટલી બે આની પૂરતી મારી ગરીબાઈ ઓછી થાય એમ નહોતું. એ પ્રશ્ન પડતો મૂકી એ બેઆનીને શી રીતે ચલાવવી તેનો મેં વિચાર કરવા માંડ્યો.

હાથમાં વર્તમાનપત્ર રાખી વાંચવાનો ડોળ કરી મેં દ્રામના કંડક્ટરને એ બે આની જરા પણ અચકાયા વગર આપી. એણે ટિકિટ આપીને બે આની લેવા પ્રયત્ન કર્યો. જૂઠી વસ્તુને પોતાની જાહેરાત કરવાનું ધણું મન હોય છે, એ ન્યાયે કંડક્ટરના હાથમાંથી એ સ્વયં-તાતી મૂર્તિ સરીને નીચે પડી અને સાચી બે આની જેવો અવાજ કરવાનો નિષ્ફળ યત્ન કર્યો.

કંડક્ટરે બે આની ઊપાડી, વિસ્મયથી તેને ફેરવી ફેરવીને જોઈ. રાજની નિર્દોષ પ્રતિકૃતિ સામું થોડીવાર એ ધ્રુવકર્યો; ને પછી કેં પણ બોલ્યા વગર બેઆની મારા હાથમાં પાછી મૂકી.

એવુંજ અનુકરણ કરી, મેં બેઆની પાછી લીધી; વિસ્મયથી થોડીવાર હું તેના સામું જોઈ રહ્યો. પાછી ફેરવી ફેરવીને મેં તેનું બારીક અવલોકન કર્યું. રાજની પ્રતિકૃતિ સામે ઠપકા ભરી નજરે મેં જોયું, ને પછી કેં પણ બોલ્યા વગર એ બેઆની ગળવામાં મૂકી. બીજી કાઠી એને આપી. વિનયની નજર ફેંકી કંડક્ટર એને પંથે પળ્યો.

ચહા પીવાની સામાન્ય ઈચ્છા તો મને હંમેશજ રહે છે. પરંતુ હૃદયનાં ઊંડા ઊંડાણમાંથી ‘ચહા ! ચહા !’ નો પોકાર ન ઊઠે ત્યાં સુધી, પૈસા ખરચી રેસ્ટોરાંમાં ચહા પીવા હું બનતા સુધી જતો નથી. પંદર વીસ મિનિટ પૂર્વેજ ચહાનો સંયોગ થએલો હોવાથી હૃદયમાંથી ચહાનો પોકાર ઉઠવાની હજી કેંક અર્ધાંએક કલાક જેટલી વાર હતી; છતાં આ પ્રસંગે હું એવા પોકારની વાટ જોયા વગર ખોટી બેઆની ચલાવવા માટે આનો ખરચી નાંખી મને કદી નહીં મળેલો એવો વ્યવહાર-કુશળતાનો યશ મેળવવાની મહાત્વાકાંક્ષાથી એક રેસ્ટોરાંમાં દાખલ થયો. એકલી બેઆની પકડાઈ જવાનો સંભવ વધારે, એમ લાગવાથી મેં સાવચેતી વાપરી. ચારેક આના જેટલો ખર્ચ કરવો એમ ધારી ચહા ઉપરાંત બીજું કેંક પણ મંગાવ્યું. ચહા પૂરી કરી હું પૈસા આપવા ગલ્લા પાસે ગયો.

‘ચાર આના લો’ વેઈટરે ખૂમ પાડી. પૈસા લેવા માટે ગલ્લા

પાસે ઉભેલા પુરૂષની આંખો ઘણી નયણી હોય એમ મને લાગ્યું; અને એ “ એ ઉપકાર ગણી ઇશ્વરનો ” હું હરખાયો. પરંતુ હિંદુસ્તાનના હરખની પેઠે, મારો હરખ પણ અકાલીન ને અકારણ નીવડ્યો.

બે ખરા આના વચ્ચે ખોટી બેઆની મૂકીને મેં એને આપીને રોકબેર ચાલવા માંડ્યું ! પણ બે પુરૂષ વચ્ચે ચાલતી હોય તોપણ સ્ત્રીના તરફ જ જોનારની નજર ખેંચાય, એમ એની નજરે બે આના વચ્ચે રહેલી બેઆનીજ પડી !

“ શી...! મીસ્ટર ! ” એણે મને જૂમ મારી. આશ્ચર્ય પામતો હોઉં એવી રીતે હું પાછો ફર્યો.

“ કેમ ? ” મેં પૂછ્યું.

“ એ નહિ ચલેગી. ” કહી એણે બે આની પાછી આપી. “ કેમ ? ” “ ખોટી હૈ. ” “ ખોટી શેનો ? મેં લીધીને ! ” “ દુસરી દો. ” “ તું કોઇ બીજાને પધરાવી દેજે. ” “ નહીં દુસરી દો. ” “ ખોટી શાથી થઇ ? એના ઉપર છાપ નથી ? અને આપણે એને ખરી માનીને ચલાવવા માંડીએ એટલે એ ખોટી હોય તોયે ખરીજ થઈ જશે—”

પણ એના મોં સામું જોઇ વાક્ય પૂરું કરવા કરતાં બેઆની બદલી આપી ચાલ્યા જવું વધારે સલામત લાગવાથી મેં તેમ કર્યું.

આ પછી મેં બે ચાર દિવસ સુધી એ બેઆની ચલાવવા તનતોડ મહેનત કરી; પણ વફાદારીની વધારે પડતી ભાવનાવાળી એ બેઆનીએ મારો ત્યાગ નજ કયો. આપણે લક્ષ્મીને અને સ્ત્રીને ચંચળ કહીએ છીએ; પરંતુ ગરીબ બિચારો પુરુષ, લક્ષ્મી ને સ્ત્રીના પાશમાં સપડાએલો, ગમે એટલાં ફાંફાં મારે પણ એકેના પાશમાંથી છૂટો નથી થઈ શકતો. કદાચ તેટલાજ માટે માત્ર પોતાના માનસિક સંતોષને ખાતર એ, સ્ત્રી તથા લક્ષ્મીને ‘ ચંચળ જાત, કહેતાં શીખ્યો હશે !

આખરે અંતિમ ઉપાય તરીકે બીજારીને આપી દઇને કે દહેરામાં નાંખીને તેની પીડામાંથી મુક્ત થવાના મરણિયા નિશ્ચય પર હું આવ્યો. એટલામાં મને એક યુક્તિ સૂઝી.

એક કાણા પાનવાળાની દુકાને જઈ મેં એ પૈસાનાં પાન ખરીદી તેને રૂપીઓ આપ્યો. એણે એ પૈસા કાપી લઈ બાકીનું પરચુરણ આપ્યું. પરચુરણ ગણી જોતાં યુક્તિપૂર્વક પેલી ખોટી બે આની મેં એના ભેગી સેરવી દીધી. પછી જાણે અચાનક નજર પડી હોય એમ એ બેઆની મેં કૈંક સાશંક દષ્ટિએ તેના તરફ જોઈ, “આ ખોટી છે, બીજી આપ.” એમ કહી પાનવાળાને પાછી આપી. પાનવાળાએ એ આની પાછી લીધી અને કહ્યું “મારી પાસે બીજી બેઆની નથી. તમે એ આના આપો તો હું પાવલી આપું.” મેં એ આના આપી એની પાસેથી પાવલી લીધી.

‘જંગ જીત્યો મારો કાણિયો !’ નું ગીત ધીમે અવાજે ગાતો હું ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. રસ્તામાં એ ત્રણ મિત્રો મળ્યા. તેમને મેં એ આનીની કથા કહી; અને મારા વિનયનું અખંડ સ્મરણ જાળવવા તેમને ચહા પાવા પાસેના રેસ્ટોરાંમાં લઈ ગયો. ચહા પી પૈસા ચૂકવવા પેલી પાનવાળાની પાવલી મેં રેસ્ટોરાંના માલિકને આપી. એણે પાવલીને જમીનપર પછાડી; ત્યાં રૂપાનો ઢોંગ કરતી કલામના અવાજે કકળી ઊઠી.

“એ પાવલી નહિ ચક્ષેગી, દુસરી દો.” અને અનુભવે રીઠો બનેલો હું કૈં પણ બોલ્યો નહિ ને પાવલી બદલી આપી. અપૂર્વ પરાક્રમ કર્યા પછી હારેલા વીર યોદ્ધાની પેઠે ત્યાંથી પાછો ફર્યો. અને “જંગ જીત્યો મારો કાણિયો” ની બીજી પંક્તિ “વહુ ચક્ષે તણ જાણિયો” હતાશ-હૃદયે સંભારી.

“લાવો, હું એ ચલાવી આપીશ.” મારા એક મિત્રે કહ્યું. એ અતીવ શ્રદ્ધાળુ હૃદયને આઘાત ન પહોંચાડવાના ધરાદાથી મેં એને પાવલી આપી.

થોડા દિવસ પછી એ મિત્ર મને પાછો મળ્યો. પૂછ્યું: “કેમ? પેલી પાવલી ચાલી ખરી કે?” “અરે! હા. તેજ દિવસે મેં કાઢને પોરવી દીધી!”

આમ મારી પાવલી ચાલી ખરી; પણ તેથી મને કેં પણ લાભ થયો નહીં. એ મિત્રે મને પેલી પાવલીના બદલામાં બીજી પાવલી આપવી જોઈતી હતી; પરંતુ ત્યાર પછી અનેક વાર મળવા છતાં, મારી પાવલી ચલાવવાની પોતાની કળાની વારંવાર પ્રશંસાયુક્ત કથા કરવા છતાં, એણે એ પાવલી પરના મારા હકક વિષે શબ્દ સરખો ઉચ્ચાર્યો નથી !

જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે

૧૯. નાનપણની વાતો

[ડૉ. હનિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઈ જાતે બ્રહ્મક્ષત્રિય અને અમદાવાદના રહીશ છે. તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૮૯માં થયો. વ્યાયામ, આરોગ્ય, સાહિત્ય, કલા, રાજકારણ, ઇતિહાસ જેવાં સઘળાં ક્ષેત્રોમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો છે. તેમનો સ્વભાવ, વિનોદી અને મળતાવડો છે. અમદાવાદની મ્યુનીસીપાલિટી મારફત તેમણે શહેરની સ્વચ્છતા માટે ખૂબ ખંતથી કામ કર્યું છે—કરે છે. શહેરમાં પોળે પોળે રખડી તેઓ લોકોના આરોગ્ય માટે કાળજી રાખતા. સત્યાગ્રહની લડત દરમિયાન તેઓ એકથી વધારે વખત કેદમાં જઈ આવેલા છે. તેઓ રાષ્ટ્રપ્રેમી છે. તેમના જીવનની અખંડ નિયમિતતા એક બાહોશ જીવનને શરમાવે એવી છે.]

છેક બાળપણમાં ગામડાની થોરની વાડો મને ગમતી. ભાગોળે હોલા બોલતા તે સાંભળવા સારા લાગતા હતા. તળાવ પર જવું ગમતું અને મોર તો જાણે જોયાજ કરીએ એમ થતું હતું. મોરની જૂરી ડોક, એના ચળકતા રંગોનાં પીંછાં અને એની કળાઓ તો મને હજીએ જોવાં ગમે છે.

ઝાડો ઉપર અમે ચડતા. આમલી પીપળી રમતા અને આમલીના કાતરા પાડીને ખાતા હતા. દૂરથી આવતા બળદોના ઘંટારવ કોસના ‘ચીચુડ ચીચુડ’ અને કોશીઆનાં ગીત મને અતિશય મીઠાં લાગતાં હતાં.

ગાયોનાં ધણુ જોવાં ગમતાં, સાંજની આરતી વખતે મંદિરોમાં વાગતી નોખતો અને ઘંટાનાદ સાંભળી હું તલ્લીન થઈ જતો હતો.

કોઈ વાર ઢોલ શરણાધરો સાંભળવા મળતી. મંદિરોમાં થતી દીપમાળ જોવા જતા અને ફૂલમંડળી કે હિંડોળાનાં દર્શનથી આનન્દ થતો હતો. કોયલના સામું કેટલીયે વાર અમે “કૂ કૂ” કરતા અને એ પાછી સામા જવાળ આપતી હતી.

પર્વત અને સમુદ્ર કેવા હશે એ જાણવા જાણાસા થતી. એક નાટકમાં બનાવટી પહાડ પરથી ઉતરતા એક સાધુને જોયો હતો. ત્યારથી પહાડ પર ચઢવાનું મને ખૂબ મન થતું હતું. ચૌદેક વર્ષની ઉંમરે હું બહુચરાજી માતાએ ગયેલો. ત્યાં એક નાની સરખી ટેકરી હતી. એ ટેકરી પર પછી પેલા નાટકના બાવાની માફક હું ચડતો ને ઉતરતો અને તેની માફક કંઈ ગીત પણ તે વખતે લલકારતો હતો.

ડોકોર, અમારા અલીણા ગામની બહુ પાસે છે. રણછોડજીનું મંદિર, ગોમતી તળાવ, ધાસની ગંજીઓ, દર્શન અને ઠાકોરજીનો હાથી મને ડોકોરમાં ખૂબ ગમતાં હતાં. ત્રિકમજીના મંદિરમાં ૩૬ વગાડનારા સાધુઓ જોવા મળતા, અને શેઠી પરનો પૂલ ઓળંગી જ્યારે આગગાડીમાં બેસવા જવાનું થતું, ત્યારે તો અમે ખુશી ખુશી થઈ જતા હતા.

પત્રપુષ્પમાં તુલસીને ગુલ'બાસનાં રંગરંગિત ફૂલોએ મારા મનનું પહેલવહેલું આકર્ષણ કર્યું હતું એમ સાંભરે છે.

...તળાવમાં કાચબા અને માછલાંને લોકો લોટની ગોળીઓ નાખે તે જોવાની પણ અમને બહુ ગમ્મત પડતી હતી.

પર્વતો, નદીઓ અને સમુદ્ર જોવાની મને બહુ જિજ્ઞાસા રહેતી એમ મેં ઉપર કહ્યું છે; પરંતુ મોટા ભાસ્તરે (ભગવાને) મને ભણાવવાનો અભ્યાસક્રમ હજી સુધી પોતાના હાથમાં રાખ્યો છે. એટલે જેમ જેમ કોઠામાં ઉતરતું જાય છે તેમ તેમ બીજું અધર્મ લેસન એ આપે છે.

ભૂગોળ એમણે (મોટા ભાસ્તરે) મારા ઘર આગળથી શરૂ કરેલી. ગોધરા, અલીણા, ડોકોર, લસુંદ્રા, અને અમદાવાદ બતાવ્યાં; પછી ઘોળકા, વીરમગામ, સાણંદ, પ્રાંતીજ, અને ખંભાત બતાવ્યાં. ખંભાતમાં તો દરીઓ જોયો. ભરતીઓટ જોયાં પણ આઘેથી જોયાં.

આ બધી ૧૨ વર્ષની ઉંમર થઈ ત્યાં સુધીની વાત છે.

નડિયાદ જોયું. ભાગોળે ભાગોળે તળાવ અને સંતરામનું મંદિર બહુ ગમ્યાં. મહેમદાવાદનો ભમરિયો કૂવો અને માતરનું સાચાદેવનું ભોંયડું હજૂ મને યાદ છે. ભરૂચ ને નર્મદા નદી, સુરત ને તાપી નદી અનુક્રમે જોવાનાં મળ્યાં. રસ્તામાં મહી સાગર તો પૂલ ઉપરથી જોઈ હતી.

નર્મદા નદી જોઈને હું દિડમૂઠ થઈ ગયો. હોડીઓમાં બેસી સહેલ કરવાની મળી: સ્નાન કર્યું. નદીના સામા કિનારાનાં ઝાડ અને ઘાસ બહુ સરસ લાગતાં હતાં.

સુરતનો ભપકો, હોરવાડની હવેલીઓ અને કિલ્લાએ મારા મન પર ખૂબ ખૂબ અસર કરી. તાપી નદીની શોભા સામે આવેલા તાડ ને નાળિયેરીનાં ઝાડ અને રાણીનો બાગ મને ગમી ગયાં. પણ આટલું જોતામાં મારી ઉંમર સોળેક વર્ષની થઈ ગઈ હતી. હવે સમજણ વધી ને મોટા માસ્તરે લેશન પણ ભારે આપવા માંડ્યું.

હવે અમદાવાદનું કાંકરિયું તળાવ માંડે પ્રિય સ્થળ થઈ પડ્યું. સવાર, બપોર, સાંજ અને રાત્રે પણ હું ત્યાં જવા લાગ્યો. ઋતુ ઋતુના ફેરફાર જોયા. વસંતની કોકિલા ત્યાં સાંભળતો હતો. શિયાળાની કકળતી ઠંડીમાં ચાર વાગે જીડી જીડીને હું ત્યાં જતો.

ટેકરીઓ પરથી સૂર્યોદય જોતો અને અંધારી રાત્રિએ ત્યાંના નિર્ભળ આકાશના તારા જોયા કરતો હતો. એ તારાનાં પ્રતિબિંબ પાછાં કાંકરિયાનાં શાન્ત ભૂરાં પાણીમાં પડતાં તે જોતાં જોતાં કેટલાયે ગંભીર વિચારો ઉત્પન્ન થતા હતા.

અજવાળી રાત્રિઓએ કાંકરિયાની શોભા બદલાતી: એ જોવા મોડી રાત સુધી હું એકલો બેસી રહેતો.

ઝરમર ઝરમર વરસાદ કાંકરયા પર બહુ આનંદ આપતો. તે વારે મોર ટહુકતા ને પક્ષીઓ કિલકિલાટ કરી મૂકતાં હતાં. વરસાદની ઝડીઓમાં પણ હું કાંકરિયે ગયા વગર રહ્યો નથી. કાંસ-માંથી નવાં પાણી આવતાં મેં કલાકો સુધી ગરનાળા પાસે બેસી

બેસીને અને ભભે ભભે બેયાં છે. મોટા જળધોધ તે વારે ગળનાળા-
માંથી પડતા: ને માછલાં ફૂદીફૂદીને નવા પાણીના પ્રવાહની સામે
ઉછળતાં હતાં.

મને લાગે છે કે આપણા ગુજર્ કવિઓ નકામા વસંત ઋતુનાં
ગીતો ગાયા કરે છે. સંસ્કૃત અને ઇંગ્રેજી કવિઓનાં ખોટાં અનુકરણ
કરે છે. ગુજરાતીમાં પણ વસંતઋતુ તો આવે છે, પરંતુ કેસુડાનાં
ફૂલો અને કાયલ; આંખાના મહોર અને વાડોમાં પ્રકુલ્લિતા; એટલાથી
અહીંની વસંત ખલાસ થાય છે.

ગુજરાતની ખરી ઋતુ તો વર્ષા છે. વર્ષામાં બધે આનન્દ
આનંદ થેધથેધકાર થઈ રહે છે ! પૃથ્વીપર લીલું ધાસ છવાઈ
જાય છે ! વાડે વાડે પીળાં, ઘોળાં ને ભૂરાં ફૂલો આવે છે ! વૃક્ષો
નહાઈ ઘોઘ તાજાં થઈ જાય છે અને વાદળોમાં તરેહતરેહના રંગો થાય
છે. પક્ષીઓ કલ્લોલ કરે છે અને મોર પીંછાં ઉઘાં કરીને નાચે છે !

જ્યારે બધું શાન્ત થતું ત્યારે માત્ર પક્ષીઓ સંભળાતાં—એવાં
પક્ષીઓ આસપાસની શાન્તિ વગર કદી સંભળાતાં નથી. ચોમાસાની
રાત્રે માત્ર દેડકાં બોલતાં; અને કણસારી અને તમરાંના અવાજ
છતાં અંતર્યામી સાથે વાતો કરવામાં કંઈ વિક્ષેપ નડતો ન હતો.

કવિ મણિશંકર ભટ્ટે બરાબર કહ્યું છે કે:

કણસારી તમરાંઓના, અવાજે આવતા હતા:

સ્થળકાળ છતાં શાન્ત બન્નેને ભાવતા હતા.

ડૉ. હરિપ્રસાદ દસાઈ

૨૦. રૂદ્રમાળનું ખાત મુદ્દર્ત

[શ્રી. અંબાલાલ નાથાભાઈ મિસ્ત્રી બી. એ., એલએલ. બી., મૂળ
કલોલના વતની છે અને આજે પાક્ષીતાણામાં મુનસફ છે. રૂદ્રમાળ ઉપર
નવલ્લરામે પણ આલેખન કર્યું છે અને આ તેનું બીજું આલેખન છે.]

મૂળરાજ મહારાજનો વંશજ સિદ્ધરાજ જયસિંહ, ગંભીરતા
ધારણ કરી સુવર્ણપાટલે વિધિ કરવા બેઠો. દેવસભા હોય તેમ ચારે

તરફ બ્રહ્મદેવો, ન્યોતિષીઓ, રાજપુરુષો એસી ગયા. રાજ પાસે માર્કન્ડ જેથી ગિરાજ્યા. આજ એમના કપાળ પર એટલું તેજ ઝળકતું હતું કે સામું જોઈ રહેવું મુશ્કેલ પડે. ગંગાધર એમની સામે બેઠો. એમના આનંદનો પાર નહોતો. હિરાધર પાછળ ઉભો. વિધિ શરુ થઈ. વાતાવરણ મંગળ ઘોષોથી ગાળુ ઉઠ્યું. રાજએ બધી ક્રિયા જણાઈ આવતી શ્રદ્ધાથી કરી; ને થોડા સમય આવતાં સૂર્ય સામું જોઈ રોપેલા દંડની છાયા નજરથી પામી, અંતરમાં એક દષ્ટિ કરી, પુષ્પગતિના આધારે દિશા બાંધી. માલવ દેશના પ્રચંડ જોષીએ વિષળ બદલાય તે પહેલાં તો ઝટ દઈને સુવર્ણ ખીલી જમીનમાં ઠોકી; ને જરા રિમત સાથે કહ્યું: “ ધન્ય, રાજન્ ! તમારાં ભાગ્ય મોટાં છે. દૈવી રૂદ્રમાળ પ્રલયકાળ જોશે. ”

“ નિઃશંક, શેષનાગને શીર્ષે ખીંટી લાગી એ ઉત્પત્તિને લય ન હોય,” ગંગાધરે સમર્થન કર્યું. અને એજ ક્ષણે પાછળથી એક બ્રાહ્મણે મનમાં જાણે બોલતો હોય તેમ મમરો મૂક્યો: “ લય ન હોય તેવી ઉત્પત્તિ તો બ્રહ્માએ પણ સરજી નથી. ” રાજના કાનમાં એ શબ્દો જતાં એનામાં જાગ્રતિ આવી. જોષીની વિચિત્ર વિધિઓ અને એથી ચે વધારે વિચિત્ર જોષીનાં લક્ષણો જોઈ મનમાં મૂંઝાઈ રહેલો રાજ છેલ્લી વાત માની શક્યો નહિ. એનું માથું સહજ હાલી ગયું. અને જોષીના તેજથી અચકાતો હોય તેમ અચકાતો એ ખીડેલા હોઠ ઉઘાડી બોલ્યો:

“ પ્રલયકાળ સુધી ! શેષનાગને માથે ! ” સિદ્ધરાજને અતિ-શયોકિતની અવધિ જણાઈ. ક્યાં દૂર દૂર અનંતકાળને આરે ઉભેલા પ્રલયકાળ અને ક્યાં મહા મજબૂત છતાંયે પૃથ્વીના રંક પથ્થરો ! ક્યાં પાતાળમાં વસતો શેષ અને ક્યાં વેંતની ખીંટી !

એણે ફરી માથું હલાવી ઉપસો પ્રશ્ન કર્યો. જોષીએ તરતજ પોતાની ભૂલ જોઈ: વગર પૂછ્યે ફળ કહ્યું ને રાજને શંકા થઈ. એમણે શાન્તિથી જ કહ્યું:

“હા, રાજન! શેષનાગના માથે ઝરાઝર! શિષ્યવિદ્યા, શેષને પકડવાની અનેક વિધિઓ બતાવે છે. તેમાંથી સૌથી ને કષ્ટસાધ્ય મનાય છે તે પકડાઈ છે, દૈવયોગે દૈવીકલાના સર્જનમાં એ કષ્ટ-ધટિકા સિદ્ધ થઈ છે.” આ મોઢમ ખુલાસાથી રાજના મનનું સમાધાન થયું નહિ.

“પરંતુ એની સાખીતી? જોષીરાજ!”

“સાખીતી? સાખીતી, શાસ્ત્રનાં વચન અને શાસ્ત્રજ્ઞોના અનુભવ, રાજન.”

“શાસ્ત્ર કે અનુભવ બધું માન્ય શી રીતે થઈ શકે? બધું સત્યજ હોય તેની ખાતરી?” રાજએ ધીમે ધીમે વધવા માંડ્યું. અહ્મપંડિતો તથા જોષીઓનાં મન આનંદ પામવા લાગ્યાં. ગંગાધર તથા મંત્રીઓ જોયેન બનવા લાગ્યા. જોષીએ વધુ ખુલાસો કર્યો, એમના શાન્ત સ્વરમાં ગંભીરતા ઉમેરાવા લાગી:

“શાસ્ત્રોનાં વચન કોઈ કાળે અસત્ય હોયજ નહિ. આ ખોટી કાઢવામાં આવે તો રક્તની ધારા છૂટે: કારણ નાગ બંધાયો છે.”

“ત્યારે મને રક્તધારા જોવા દો.” રાજએ ઠંડા પેટે તરતજ કહ્યું. આખી સભા પર ન સમજાય તેવી અસર થઈ ગઈ.

જોષીની આંખમાં વિદ્યુત ચમકી. ગંગાધરની વૃદ્ધ કાયા કંપી. હિરાધરે હોઠ દાખ્યો, અને મહા અમાત્યે બાજુમાંથી રાજનો હાથ દાખ્યો, કંઈ દૃઢતાથી બાળકને પાળતા હોય તેમ એમણે કહ્યું: “જવા દો મહારાજ! કેટલીક વાતો તો માનીનેજ ચાલવું જોઈએ. આપણે રૂઢમાળથી કામ છે, નહિ કે જોષ અને તેની વિધિઓથી. જોષીરાજ! વિધિ પૂરી થઈ કે હવે બાકી છે?”

એમણે છેલ્લું વાક્ય જોષીને સંબોધી ઉમેર્યું: અને વિધિ જો પૂરી થઈ હોય તો મહારાજને લઈ, સભા વિસર્જન કરવામાં હડાપણુ જોયું. પરંતુ રાજ ડગ્યો નહિ. એમણે આગ્રહથી કહ્યું: “પ્રધાનજી! જોષવિધિઓ એ જોવા જેવી છે. મને જોવા દો. જોષીરાજ ખોટી કાઢો.

ગંગાધરે ગભરાઇ હાથ ઉચો કર્યો. રાજાને વારતો ખોલ્યોઃ
 “ મહારાજ ! આપણી શરતનો ભંગ થાય છે. અમારૂં કાર્ય અમને
 કરવા દો, શાસ્ત્ર કદી ખોટાં હોય નહિ. અને સમયની ગણતરી જેમને
 અંતરજ્ઞાને કરી સિદ્ધ છે, તેવા, આ માર્કન્ડ મહારાજના હાથની
 વિધિ કોઈ કાળે નિષ્ફળ નિવડે નહિ. ઠેઠ માલવદેશથી તેડાવ્યા છે.
 તે રમત કરવા નહિ; ગણુ તે ઘડી, પળ, વિપળ પકડવા. ગણતરી કરી,
 હરકોઈ જેવી ઇષ્ટ ઘડી કદાચ ગણી કાઢે; પણ સૂર્ય જેઈ તેને પકડી
 શકે એવો ફક્ત આજ જેધીરાજ કરી શકે. સમજ્યા રાજા !
 એ સફળ થયેલો કષ્ટસાધ્યયોગ રક્તધારા જેવાની લાલસામાં
 નિષ્ફળ ન કરો. ” આત્મ સ્વરે ગંગાધરે વિરોધ જાહેર કર્યો. વૃદ્ધની
 કરચલીઓ આવેશમાં સંકોચાઈ.

ક્ષણભર રાજા ચૂપ રહ્યો. પરંતુ રાજાનો સ્વાભાવિક શત્રુ
 ‘ અહમ્ ’ તક જેઠ ઉછળ્યો. ભરસલામાં પાટણના સમ્રાટને એક
 વૃદ્ધ શીખ દેતો હોય એ એમને પોતાના રાજત્વ પર હલ્લો થતો.
 જણાયો. એમના હોઠ જેશથી ખીડાયા અને ઉધડ્યા:

“ ગંગાધર શાસ્ત્રી ! પાટણનો નરેશ મૂર્ખ નથી, ક્યાં શેષનાગ
 પાતાળ ને ક્યાં વેંતની ખીંટી ! તમે એને અમૂક સંકેત માની શેષ
 બંધાયો છે એમ નામ આપતા હો તો તે માની લઉં, પરંતુ શેષ
 સત્યજ બંધાયો છે ને ખીંટી કાઢતાં રક્તધારા નીકળે એ વાતો,
 નજરે જોયા વિના નહિજ મનાય. ”

ગંગાધરે રાજાને શાંત કરવા માંડ્યો: “ મહારાજ ! માનુષી
 બુદ્ધિએ કદપીએ, અનુભવીએ, એથીએ વિશેષ આપણી ગહન વિદ્યાના
 ગર્ભમાં સમાયેલું છે. જે ગહન છે, અકળ છે અને સાથે સાથે
 અનુભવસિદ્ધ હોઈ સપ્રમાણ છે તેની ખાતરી શી કરવી ? રાજા !
 ખીંટી કાઢતાં યોગ ફરી જાય: ગર્ભવિધાન વિચ્છિન્ન થઇ જાય. ”

માળવાના જેધીના જેષને આકરી કસોટીએ ચઢાવવા તૈયાર
 થયેલા જયસિંહ મહારાજને ગળે વાત ઉતરી નહિ. એમણે માથું

હલાવ્યું. પેલા દયાપ્ર ગયેલા ધર્મીજી જોષીઓનો લાગ આવ્યો. પાટ-
ણથી પધારેલા એક પંડિતે લાગ જોઈ ધૃષ્ટતા કરી.

“ખીંટી જરા જીંચી કરો ને દાખી દો. સત્ય હશે તો તરતજ
જણાશે. રાજજીની ખાત્રી થાય અને કાર્ય સધાય.” ઠાવડો થઈ
સમાધાન કરતો હોય તેમ હાથ જોડી એણે સૂચના કરી.

રાજજી સૂચના પકડી લીધી: “બરાબર છે. ખીંટી જીંચી કરો
અને રક્ત જણાય કે દાખી દો.”

આ વાદ, સંયમથી સાંભળી રહેલા જોષીનાં ભવાં પર, રાજજીની
બાંધિશતા જોતાં ભયંકર તિરસ્કાર આવી બેઠો. એમનાં નેત્રાના
પ્રકાશમાં અગ્નિજ્વાલાનો તાપ ભભવા લાગ્યો, મોટા મોટા સમ્રાટોના
સંદેશાઓને યે નહિ ગણનાર, પ્રેરણાથી જ્ઞાન પામેલો, કુદરત સાથે
સ્વતંત્ર વિહરનાર વિદ્વાન રાજજી દુરાગ્રહ અને ગર્વથી ઘીડાઈ ગયો.

“રાજ, મોટા આગ્રહ ના કરો.”

“પણ જોષીરાજ ! શંકાનું સમાધાન કરો.” રાજજી વધારે
આગ્રહી સ્વરમાં જવાબ દીધો.

“અનર્થ થશે, પાટણના રાજ ! હજી ચેતાવું છું. હઠ છોડો.”
જોષીના સાદમાં તીખાશ આવવા લાગી.

“રાજહઠ કદી છોડાઈ સાંભળી છે, જોષી મહારાજ ?” ગર્વથી
માથું ઉંચું કરી જયસિંહ મહારાજે સામે પ્રશ્ન કર્યો. જોષીએ સામી
વીંધી નાખે તેવી દષ્ટિ ફેંકી અને કહ્યું:

“એ હઠથી દૈવી સર્જન હણાઈ જશે એનું ભાન છે ? રાજ !”
જોષીએ એટલી દૃઢતાથી શબ્દો ઉચ્ચાર્યા કે પેલા બ્રાહ્મણના મનમાંયે
ડર પેસી ગયો ને સભા અવાજ થઈ ગઈ. અતિ રીસથી જોષીએ
ખીંટીને સ્પર્શી પૂછ્યું: “બોલો—”

રાજ ખંચાયો; પરંતુ ભાવી પોકારતું હોય તે શી રીતે મિથ્યા
થાય ? એણે ધીમેથી કહ્યું:

“જીંચી કરો જોષીરાજ ! મને રક્તધારા જોવ: દો.”

જેથી સાવ વિફરી ગયો. ખીંટી પકડીને જોરથી હલાવવા મંડ્યો. પણ તે કેમે હાલતી નહોતી ! હાથમાં શું બળ નહોતું ?

જેથી ઝડપથી કંઈ અરુપણ બોલ્યા ને ખીંટી ફરી જોરથી પકડી હલાવવા માંડી—પણ આ વખતે એમને જોર કરવું પડ્યું નહિ. ખીંટી હચમચાવી, રાજાને ઉદ્દેશી, જેથી બોલ્યા; પાટણના રાજા બેજો.”

એકદમ એણે ખીંટી પકડી ઊંચી કરી; અને તે સાથે રક્તની ધીકધીકતી ધારા ફૂવારાવત્ ચારે પાસથી છૂટી; અને માથું આગળ નમાવી જોતા રાજાને રક્તથી છાંટી નાંખ્યો.

“હાં, હાં, હાં, દાખી દો જેધીરાજ, ખીંટી દાખી દો.” રાજા ગભરાઈ જઈ બોલી ઉઠ્યો.

જેથીએ ખીંટી દાખી દીધી. એમનો ક્રોધ નાસી ગયો હતો. એમના વદન પર તેને બદલે શાન્ત તિરસ્કાર અને ઊંડો વિષાદ હતો.

એકજ ક્ષણ તે નમતાં, નેત્રો ચૂપ રહ્યાં. અને ભાવીના બેદ બાખતા હોય તેમ હાથ ઊંચો કરી રાજા સામું જોઈ ગંભીર ઘેરા સાદે કહ્યું:

“ગર્વશીલ ગૂર્જરપતિ ! તારી નાસ્તિકતાનો ફલાદેશ સાંભળી બે. રૂઢમાળ સંપૂર્ણ થઈ સ્વર્ગ ઊતારશે; પણ એને તોડનાર મળશે...”

“હે, હે ! પ્રલયકાળ સુધી ટકવાનો હતો ને—” રાજાએ વચમાં પોતાનો ગભરાટ જાહેર કર્યો.

“શેષ છટકી ગયો, યોગ ફરી ગયો. ખીંટી ઊંચી કરી દાખી શીર્ષને બદલે પૂછડે બેઠી. એનું નિર્માણ થઈ ચૂક્યું. અને રાજા ! તારાં વસ્ત્રો તરફ જો. શેષનાગના રક્તે તું છાંટાયો છે, અજીત થઈશ—તારી ધ્વજ ઉપર હંમેશ વિજય વિરાજશે પણ તારી કીર્તિપર કલંકના છાંટા રહેશે.” એમ કહી જેથીએ ઉડવા માંડ્યું.

રાજા હેંમકાઈ ગયો. નાત્ર બની જઈ પસ્તાવો કરતો બોલ્યો:

“મહારાજ ! રૂઢમાળ તૂટશે ? મને કલંક આવશે ? કંઈ ઉપાય ?”

“ઉપાય એકે નહિ. વિધિનાં નિર્માણ આગળ ઉપાય શો ?

શ્રીપુરનાં ભાગ્ય હશે તેટલું રૂઢમાળ એને શોભાવશે.” જોષીએ ખસવા માંડ્યું.

રાજ એમને અટકાવતો વિનવતો બોલ્યો: “અરે જોષીરાજ ! એટલું તો કહો કે એ કેટલું ટકશે ? કાણુ તોડશે ? અને કંઈ નિવારણુ ?

“એ જાણીને હવે શા લાભ છે ? છતાં સાંભળ ! એક શતક એ વટાવશે, બીજો પૂરો નહિ કરે. આર્ય દેશનો પરમ શત્રુ એક ટુક દિલ્હીની ગાદીએ આવશે. આખા આર્યાવર્તનાં ધર્મતીર્થો એ તોડશે. અને એ સાથે તારા રૂઢમાળનેય જમીનવત્ કરશે. બસ, વધારે પૂછવું રહેવા દે.”

જોષીએ ગંગાધર સામું જોયું ને ચાલવા સૂચવ્યું.

—અંબાલાલ નાથાભાઈ મિસ્ત્રી

૨૧. વિવાહ વિષે વાતચીત

[આ ગ્રંથના સંગ્રાહક શ્રી. અંબાલાલ ત્ર. શાહ (જન્મ : તા. ૨૯-૮-૯૯-હળધરવાસ) નું જીવન સાહિત્ય, સેવા અને શિક્ષણ-પ્રચારમાં અત્યાર સુધી વીત્યું છે. ગુજરાતી સાત ધારણુ એમણે હળધરવાસમાં પૂરાં કર્યા પછી અમદાવાદમાં એમણે માધ્યમિક અને વિદ્યાપીઠ શિક્ષણ લીધું. ઇંટર આર્ટ્સ સુધી સરકારી ગુજરાત કૉલેજમાં બણ્યા પછી એમણે ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં શિક્ષણ લીધું. ૧૯૨૫માં ત્યાંથી તેઓ “ભાષાવિશારદ” થયા.

શિક્ષણ મેળવ્યા પછી શિક્ષણ આપવાનું કર્તવ્ય એમને ફાળે ગયું હોય તેમ, વિવિધ સ્થળેથી શાળાઓમાં એમણે શિક્ષક અને આચાર્ય (હેડ માસ્ટર) તરીકે કામ કર્યું : કરમસદ, માંડલ-અંબાર (કચ્છ) કલકત્તા અને મુંબઈમાં પણ એક બે હાઈસ્કૂલોમાં તેઓ શિક્ષણ કાર્યમાં જોડાયા હતા. ૧૯૩૩ ની સાલમાં તેઓ અમદાવાદ આવ્યા અને પ્રોગ્રેસિવ હાઈસ્કૂલ ભાગીદારીમાં સ્થાપી. એ પછી પોમ્પ્રુલર હાઈસ્કૂલ એમણે પોતાની માલેકીની સ્થાપી. આ રીતે વિદ્યાપ્રચારનું પવિત્ર કાર્ય કરતા રહેવાનો એમનો જીવન-ક્રમ વહ્યો છે. સાથે સાથે વિદ્યાવ્યાસંગને અંગે સાહિત્ય સેવા એમને માટે સહજ સુલભ બની છે. બાલપણથી એમને ‘કલાપી’ અને ‘ગોવર્ધનરામ’ની

સાહિત્યકૃતિઓ વાંચવાનો ખૂબ રસ હતો. એ અને ઇતર વાંચનથી પ્રેરાઈને શાળાજીવનમાં જ તેઓ કવિતાઓ રચવા લાગ્યા. ‘સમાલોચક’ ‘ગુજરાત’ ‘રંગભૂમિ’ વગેરેમાં એમની કૃતિઓ છપાતી. કવિતાઓ ઉપરાંત વાર્તાઓ, ટુંકી વાર્તાઓ, નિબંધો આદિ પણ તેમણે લખ્યાં અને તે છપાયાં છે. ‘સાહિત્ય દર્શન’ ના સંગ્રહો ઉપરાંત એમની અન્ય સાહિત્ય કૃતિઓ આ છે :— (૧) ગરીબાઈનો ગળળ (૨) નલિમ જલ્લાદ-નાટક (૩) હૃદય જવાળા (૪) માયાવી જળ (નાટક) (૫) સ્વ. મણિકાન્તનું જીવન ને કવન (૬) આજનો ધર્મ (૭) ‘F. Y. Arts ની ગાઇડ’ (૮) ‘કલંક શોભા’ ઇત્યાદિ. એમનાં નાટકોમાંનું ‘માયાવી જળ’ નાટક એમની ખડાચતા જ્ઞાતિના નાટ્યકલાશોખીનો તરફથી અમદાવાદમાં શાંતિજીવન થીએટરમાં મુંબઈની ધારાસભાના રપીકર એન. મિ. ગણેશ વાસુદેવ માવલંકરના પ્રમુખપદે બજવાયું હતું. અને તે પ્રમુખ અને પ્રેક્ષકોની પ્રશંસાને પામ્યું હતું. એ નાટક એક ધંધાદારી નાટક કંપનીએ લેવા ઇચ્છા ખતાવી હતી પણ એમણે તે આપ્યું નહોતું. ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી

મુંબઈમાં મહાલક્ષ્મી તરફ આવેલા એક બંગલામાં શશિનાથ તેના અભ્યાસ ખંડમાં બેઠો બેઠો વાંચતો હતો, એવામાં ‘આરણ્ય’ ઉધડ્યું અને એક સુંદર રમણી દાખલ થઈ.

સહસાજ શશિનાથની નજર તે તરફ ગઈ, તે બોલ્યો; ‘ભાભી કેમ આવવું પડ્યું?’

પ્રશ્ન સાંભળીને રમણીથી સ્મિત હાસ્ય થઈ ગયું. તે બોલી; ‘તમને એક વાત પૂછવા આવી છું. પૂછું તેનો ખરો ખૂલાસો મળશે ને?’

‘વાત શી-ખૂલાસો શો? ભાભી, મને તો આમાં કંઈજ સમજણ પડતી નથી.’

‘બહુજ સમજશે. પ્રથમ એટલું કહી દો કે મને ખરો ખૂલાસો મળશે?’

શશિનાથ વિચારમાં પડ્યો, ઉધાડું પુસ્તક ખિડાઈ ગયું; મુખ પર ગંભીરતા છવાઈ. તેણે પુરુષબુદ્ધિને છાજતો ઉદ્દગાર કાઢ્યો;

ભાભી તમે જે કંઈ પૂછો, તેનો જવાબ ન આપું, તો એ જુદી વાત છે; પણ જે કાંઈ બોલીશ તો સાચુંજ બોલીશ એટલી ખાત્રી રાખો. હવે કહો શી વાત છે ?’

શશિનાથના આ ખૂલાસાથી ઊર્મિલાને—તેની ભાભીને સંતોષ થયો હોય એમ લાગ્યું. તેણે અભ્યાસ ખંડની આસપાસ નજર ફેરવી. કાંઈ નથી, એવી તેને ખાત્રી થઈ, એટલે મુદ્દાનો સવાલ પૂછ્યો; ‘તમને લીલા ગમે કે નહિ ?’

સાંભળીને શશીનાથથી અટહારય થઈ ગયું. કાંઈક બેપરવાઈનો ભાવ વ્યક્ત કરતાં તે બોલ્યો, ‘વાહ તમે પણ ઠીક છો હોં ! શી મોટી વાત !’

‘ઓત્તારી ! તમે તો જવાબજ ઉડાવો છોને શું ? કહી દો ખરેખર ! લીલા તમને ગમે કે નહિ ?’ પ્રત્યુત્તર સાંભળવા ઊર્મિલાનાં નયન આતુરતાથી શશીનાથ સામે ઢળી રહ્યાં !

વાહ ! મારા ભાઈને ત્યારે તમે આમજ ધમકાવતાં હશે ને ! ચાલો હું તમારો જવાબ આપું ? એમ માનો કે લીલા મને ગમે; તેથી શું ?

‘તેથી બેથી કાંઈ નહિ; મારે તો એ જાણવું છે, લીલા સાથે તમારી સગાઈ થાય—’

શશીનાથે વાક્યને વચ્ચેથીજ છેદી નાખ્યું. તે પાછો હતો તેવો ઠાવકો થઈ કહેવા લાગ્યો; “ભાભી મારી કબુલાતનો નિકાલ તમનેજ સોંપું છું. તમે પૂછો અને હું કશુંજ ન બોલું, તો જુદી વાત, અને બોલીશ તો સાચુંજ બોલીશ—આ મારી કબુલાત. હવે જે કાંઈજ ન બોલું તો દિવસમાં વસવસો રહે. સાચુંજ પૂછાવતાં હો તો મેં એ વિષે હજુ કશોજ નિર્ણય નથી કર્યો.”

“નથી કર્યો તો હવે કરો. હું નિરાંતેજ બેઠી છું. બોલો ! લીલા નિરાધાર છે, એ મામાપ વગરની કન્યા છે ને ગરીબ પણ ખરી, સગાઈ કરવાના વિચારમાં આ કારણો તો નડતાં નથીને ?”

શશિનાથનું મોં જરા મ્હાન થયું, કાંઈક વિપાદની છાયા પણ પ્રસરી. ઢાળેલી નીચી દષ્ટિ સ્થેજ ઉંચી કરીને ગંભીર સ્વરે તેણે પૂછ્યું: “મારે વિષે તમે આવો અભિપ્રાય બાંધતાં ક્યારથી થયાં?”

“ત્યારે છે શું તે સાફ સાફ કહી દોને!”

“કહું! કહું છું તો મારાં પ્યારાં પુસ્તકો-ભણતરનો દોષ નીક-વાનો ભય છે; નથી કહેતો તો તમારી પ્રશ્નપરંપરા ચાલુ રહેવાની.”

“જરૂર; હું પૂછ્યા વગર ને તમારા દિલની સાચ્ચેસાચ્ચી વાત જાણ્યા વગર આજ તમારો છાલ નથી છોડવાની!”

“જુઓ ત્યારે; પ્રથમ અભ્યાસ, પછી અધ્યયે. મને એકવાર આ છેલ્લી પરીક્ષામાં પાસ થઈ જવા દો, એટલે ગંગા નાહ્યા. પાકી હમણાં તો સગાઈ બગાઈની વાત સ્વપ્નયે નહિ.”

“બહુ-જ ડાહ્યા; શી ચતુરાઈ! ઓ હો હો! ભણીને પાટલા ફાડ્યા પછીજ જાણે દુનિયા પરણતી હશે? શી ઠાવકી ઠાવકી વાતો કરો છો? બૂલી જાઓ છો, તમારા ભાઈ ક્યારે પરણેલા?”

“કેમ બૂલું! પણ ભાભી, એ જેટલા વહેલા પરણ્યા એટલો અભ્યાસ પણ અધૂરો રહ્યો, એ પણ કેમ બૂલાય?”

ભિંમલાનાં ભવાં ચઢ્યાં. તેનાં ચક્ષુમાં હવે જુદીજ મસ્તી જણાઈ; તેનો ખોલવાનો વેગ અને સૂર બન્ને બદલાયાં. કિન્નાબોર વાઘણ પેઠે ભિંમલાએ ઘાંટો કાઢ્યો; ‘તે-એમની ચોપડીઓ હું શું ખૂંચવી લેતી’તી! મેં નપાસ કરાવ્યા? અભ્યાસ પડતો મેલ્યો તેમાં કાંઈ શું કરે?”

શશિનાથે શાંતિથી અને એટલી જ ગંભીરતાથી સમજણ પાડી; “ભાભી, ઘાંટો પાડીને મને ગભરાવી મારો નહિ તો સાફ, જુઓ; ખરી વાત તો એમ છે કે પરણ્યા પછી આપો આપજ સંનેગો બદલાય ને પુસ્તકો અભરાઈ પર ચઢે; એટલે તેને ખૂંચવી લેવાની જરૂરજ ન પડે! લક્ષ્મીજી આવે ત્યાં સરસ્વતી રિસાય; તેમ પ્રિયા આવે એટલે પુસ્તકો પલાયન કરે, એ સિદ્ધાંત તો સર્જનજૂનો છે.

ખન્નેનો મેળ પરસ્પર મળવાનોજ નહિ. માટેજ કહું છું કે હમણાં એ વાત પર પડદો નાંખો.”

“ઠીક છે, હમણાં તો જાઉં છું; નિરાંતે વાંચ્યા કરો, પણ લીલાનો વાત મેં ઝીલી છે. તેના પર હંમેશાંને માટે પડદો નાંખેલો તો નથી જ રાખવાની, એટલું રખે બૂલતા !”

‘હૃદયજ્વાળા’ માંથી

—અંબાલાલ નૃ. શાહ

૨૨. બકુલા અને તેનું વ્યક્તિત્વ

[મી. હિંમતલાલ ચુનીલાલ શાહ (જન્મ સંવત્ ૧૯૬૨)ની નવલ-કથાઓની ભાષાની બહુક એવી છે કે કરાથી નહિ તો તેથી પણ પ્રેરાઈ વાંચક આગળ ને આગળ વધ્યે જાય છે. ગુજરાતી-નવલકથા સાહિત્યમાં એવી ભાષાસમૃદ્ધિ બહુ ઓછી દેખાય છે. તેમનાં પુસ્તકો:- ‘કેમ કથાઓ’, ‘ડોલવું નાવ’, ‘બકુલા બાબી’, ‘દીનેશ’ વગેરે. તેઓ ‘બાલ સખા’ ના સંચાલક અને તંત્રી પણ છે. તેનું કાર્યાલય અમદાવાદમાં છે.]

કેટલાંક માણસો શાસન કરવા જ જન્મેલાં હોય છે. તેઓ ગરીબ હોય, ઓછાં વિદ્વાન હોય કે હીન દશામાં આવી પડેલાં હોય તોપણ પોતાની આગુઆગુના નાના કે મોટા સમૂહ ઉપર પ્રેમભરી કે ગુમાનભરી સત્તા ચલાવે છે. આ સત્તા મેળવવા તેમને મૂલ્ય આપવું પડતું નથી. કુદરત સાનુકૂળ સંયોગો ઉભા કરે છે ને એ ભાગ્યશાળી માનવીને ઉચું સ્થાન આવે છે. બકુલા શાસન કરવા જ જન્મેલી પ્રતિભાશાળી નારી હતી. સમાગમમાં આવનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિ ઉપર તેની પ્રતિભા પડતી ને અચ્છડ માણસોને ચે નમાવતી. પોતાના સંસારની કાર્યવાહીમાં એનો પ્રત્યક્ષ હિસ્સો બહુ ઓછો હતો છતાં એ જ કાર્યવાહીમાં એનો હિસ્સો કોઈ પણ કરતાં ચઢે તેવો હતો. બકુલાના પતિનું નામ દુર્ગાપ્રસાદ. શેઠ દુર્ગાપ્રસાદ અમદાવાદમાં કેટલીક મિલો ધરાવતા હતા.

શેઠ દુર્ગાપ્રસાદ વધારે સુખી ગણાતા. લક્ષ્મી એનાં મુક્તહાસ્ય વેરતી તેમના આંગણમાં મહાલતી હતી. મોટા મોટા સામ્રાજ્ય-

શાસકને ભાગ્યે મળે તેવી બુદ્ધિમાન, સદ્ગુણી અને સૌંદર્યમયી પત્નીના તે પતિ હતા. જોઈને આંખ ઠરે અને ઝાળખીને હૈયું ઠરે તેવાં બાળક-બાળકીઓના તે પિતા હતા. આમ એમની સંસાર-વાડીમાં નિત્ય વસંતના પ્રકુલ વાયરા વાતા ને એ વાટિકા નિરંતર સ્નેહ અને સુખની સૌરભથી આગ્રુબાગ્રુના વાતાવરણને ઉદ્ધાસમય, નવચેતનપૂર્ણ રાખતી. ન મળે ત્યાં વિષમ પરિસ્થિતિની પાવકજ્વાળા, ન મળે ત્યાં દુઃખના ઉના નિસાસા યા ન મળે ત્યાં અસંતોષ કે ઉમ્રતા. એકંદર આખું તંત્ર સુખી અને સંતોષી હતું.

આ તંદુરસ્ત ગૃહજીવનનું સર્જન કરનાર અને રોગ-ઉત્પાદક જંતુઓ ન ધુસી જાય તે માટે ચોક્કી કરનાર એક મગજ હતું. અનિષ્ટને બાળીને ભસ્મ કરી નાખવા આ જ્વલંત ગૃહસંસારની પાછળ એક ભડભડ બળતી આગની જ્વાળાઓ હતી. શત્રુઓ એ આગથી દાઝતા ને સ્વજનો હુંફ પામતા. એ મગજ હતું બકુલાનું, એ આગ હતી બકુલા પોતે.

શેઠ દુર્ગાપ્રસાદ મુત્સદ્દી અને લાયકીવાળા ગૃહસ્થ હતા; પણ તેમનું વ્યક્તિત્વ ગૌણ રહેતું અને બકુલાની પાછળ રહી ડોકિયાં કરતું. બકુલાની શક્તિઓની નદી અનેક કાંટાઓમાં વહી ગૃહસંસારની ભૂમિને રસકસવાળી બનાવતી, તેમ નવરાવતી. એના મગજનો તરંગ મૂર્તિમંત થઈ, ગૃહસંસારના આકાશમાં મેઘ ધનુષ્યની જેમ ચમકી રહેતો. જ્યાં જુઓ ત્યાં બકુલાની બુદ્ધિ ઢાળાયેલી દેખાય, પણ તમારી આંખ શક્તિશાળી હોવી જોઈએ. એમ ન હોય તો ભાગ્યે બકુલાનું વ્યક્તિત્વ દેખાય, ભાગ્યે એની મહત્તાનાં દર્શન થાય.

—અને શેઠ દુર્ગાપ્રસાદનો ગૃહસંસાર એટલે? એટલે પૂર્વ અને પશ્ચિમનું સફળ મિશ્રણ, પૌરસ્થ અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિઓનો સહકાર. શેઠ દુર્ગાપ્રસાદ આનંદી જીવન ગુજારતા, નિશ્ચિત અને નિર્દોષ રહી તરંગોની તૃપ્તિ કરતા. એમના જીવનમાં વારંવાર પૂરાતા અને બદલાતા રંગો જોઈ અજણી વ્યક્તિ તેમને તરંગોના ગુલામ માની

એસતી; પણ ખરૂં જોતાં તેઓ તરંગને વશ થવા સાથે તરંગને કાણુમાં રાખવાની કળા પણ જાણુતા હતા. પશ્ચિમની અસર તળે વધારે આવ્યા હતા. તેઓ ફેશનેબલ કપડાંને ટાપટીપ વગર પહેરતા, બકુલા સાદાં કપડાંને ટાપટીપથી પહેરતી. એકના જીવનમાં પશ્ચિમના જીવનનો વિલાસી આત્મા દેખાતો ત્યારે ખીજના જીવનમાં પૂર્વનો ઋજુ આત્મા દષ્ટિગોચર થતો. આમ છતાં આ બે વચ્ચે વૈમનસ્યને સ્થાન નહોતું. બકુલાનું ગૌરવભર્યું વ્યક્તિત્વ વૈમનસ્યને ઉત્પન્ન થવા દેતું નહીં. આ યુગલનો બાહ્ય સંબંધ જટિલો ભભકભર્યો હતો તેટલો બદકે તેથી બે વધુ ભભકભર્યો આંતરિક સંબંધ હતો. બંને જુદા જુદા ક્ષેત્રમાં વિહરતાં દેખાતાં તોપણ બંને એકમેકની પૂર્તિરૂપ હતાં. આમાં જ લગ્નસંબંધની સફળતા છે.

બકુલાના ફેશનેબલ પહેરવેશથી દીપતા અંગમાંથી વીસમી સદીની આદર્શ આપીના ગુણોની પ્રભા ચમકતી. એક ગૃહસ્થાશ્રમી આશા રાખે તેવા વિલાસની ભોક્તા હતી; છતાં વિલાસની ગુલામ નહોતી. એ સુખ, સાહ્યખી અને વિલાસથી દેહને સુખી કરવા મથતી પણ એ મંથન કરતી વખતે આત્માની ઉન્નતિને ભૂલી જતી નહીં. પ્રસંગોપાત કડક થતી પણ એ કડકાઈની પાછળ અનંત પ્રેમ, અપાર દયા અને જીવંત સહાનુભૂતિનો વસવાટ રહેતો. શાસન કરતી, હૂકમ કરતી અને એ હૂકમને અમલમાં મૂકાયક્ષો જોવા ઈચ્છતી તોપણ આજ્ઞાના અનાદરને ઉદાર હૃદયે નીભાવી લેતી. કુટુંબ મોટું હતું તોપણ તે દરેક વ્યક્તિની પાસે રહેતી. પ્રેમભરી સત્તા ચલાવી દરેકને ધારેલા માર્ગે વાળતી, પણ કદી અળખામણી કે ભારે ચઢ પડતી નહીં. પતિની તે હૃદયવલ્લભા હતી, પતિની સેવામાં કૃતાર્થતા માનતી. નોકરોની મદદથી પોતાનાં દૈનિક કાર્યો પૂરાં કરનારી નારી પતિને માટે જાતે શ્રમ કરતી; આમ છતાં તે ગુલામડી નહોતી બની. બાળકોની તે મા હતી ને તેમને કેળવતી. હૃદયના પ્રેમથી નવરાવતી તોપણ વેવલી મા નહોતી બની. પ્રસંગોપાત કડક ને કઠોર થતી

તોપણ માતૃપ્રેમનું ઝરણુ અખંડિત ગતિએ વહું જતું. નોકરોની તે શેઠાણી હતી, તેમની પાસેથી કામ લેતી, ઘણી વખત ધધડાવી નાખતી, તોપણ પોતાનાં બાળકોની જેમ તેમને ગણતી ને રાખતી. આમ કુટુંબની નાની કે મોટી પ્રત્યેક વ્યક્તિના માથા ઉપર એક અમીભર્યો હાથ નિરંતર ફરતો રહેતો. શેઠ દુર્ગાપ્રસાદ તેને પોતાના વફાદાર મિત્ર રૂપે માનતા, બાળકો વહાલસોયી મા તરીકે માન આપતાં અને નોકરો હિતચિંતક માયાળુ છત્ર તરીકે સ્વીકારી વધાવતા. દરેક વ્યક્તિ બકુલાને પોતાની માની તેને નહીં દુભવવા કાળજી રાખતી. આવી શેઠાણી મળવી તે સદ્ભાગ્ય છે. આવી માતાને પેટ પડવું તેમાં ગૌરવ છે અને આવી પત્નીના પતિ થવું તે પરમાત્માની અનંત કરુણાથી પ્રાપ્ત થયેલો જીવનનો પરમ લક્ષણ છે.

આવી વિશિષ્ટતા ધરાવતી નારી પ્રશંસાપાત્ર અને સન્માન્ય છે. એ સંસારની શોભા છે. એ જીવનનો પ્રાણ છે.

આ કુટુંબની દરેક વ્યક્તિ સ્વતંત્ર હતી. કોઈ પણ કાર્યમાં કોઈને કોઈની રજા લેવાની જરૂર નહોતી. દરેક પોતાને ઇષ્ટ લાગતા માર્ગે વળી જીવન ધડવાને સ્વતંત્ર હોવા છતાં તે અવળા માર્ગે ન વળી જાય તે જોવાનું અને જરૂર પડતાં સલાહ આપવાનું કામ બકુલાનું હતું. એકંદરે અહીં માનવીના જન્મસિદ્ધ હકકો માટે કોઈ પણ વ્યક્તિને અધિકારની સત્તા સામે કે પૂજ્યતાના ધમંડ સામે લડવાની જરૂર રહેતી નહીં; તોપણ મુરખ્ખીની હુંફ મળ્યા કરતી.

વિલાસ બકુલાના કુટુંબની સ્વતંત્ર વ્યક્તિ હતી. ઠેર ઠેર નણુંદ બોજાઈ વચ્ચે અણસમજ, દ્વેષ કે મૂર્ખતાને કારણે બારમા ચંદ્રનું રાજ્ય ચાલતું દેખાય છે ત્યારે અહીં તદ્દન નવું જ એટલે કે પ્રેમનું લાગણીવાળું રાજ્ય હતું. વિલાસ બકુલાને માતાને સ્થાને સ્થાપી સખી સંબંધના લક્ષણો લેતી હતી, માતૃપ્રેમના જેવા હુંફાળા પ્રેમની હુંફ મેળવતી હતી અને વડીલની કસાયેલી બુદ્ધિથી મળતા લાભ પ્રાપ્ત કરતી હતી. તે પોતાની ગુપ્તમાં ગુપ્ત વાત બકુલાને કહેતાં સંકોચાતી

નહીં. બકુલા પણ સાંભળેલી વાતનો દુરુપયોગ ન કરતાં તેના ઉપર સહાનુભૂતિભર્યો વિચાર ચલાવી કરવા યોગ્ય કરી છૂટતી. બંને દીલો એકમેક આગળ ઉઘડી જવા છતાં બકુલા પોતાનું વ્યક્તિત્વ જાળવી શકી હતી. અતિ સંસર્ગ પ્રભાવને ક્ષીણ કરે છે પણ અહીં તેવું નહોતું થયું. પોતાને ગમતી વાત ઉપર બકુલા વિરુદ્ધનો અભિપ્રાય આપતી ત્યારે વિલાસ અચ્છડ થઈ જતી પણ છેવટે નમ્યા સિવાય ચાલતું નહીં.

આવાં ઉન્મત્ત માનવીઓ ઉપર રાજ્ય કરતી નારી કેટલી બળવાન અને કેટલી ભાગ્યશાળી મળ્યાય? બકુલા એવું બળ અને એટલું ભાગ્ય ધરાવતી હતી. પતિની તે પ્રેયસી હતી. સદ્ગુણસંપન્ન તંદુરસ્ત બાળકોની મા હતી અને ગૃહરાજ્યની ગરવી સ્વામિની હતી. ઇશ્વરે સંસારનું એક પણ સુખ તેને માટે બાકી રાખ્યું નહોતું. પોતાની કાયાને પરાયે ધસી નાખવામાં બકુલાએ પણ દીલ ચોર્યું નહોતું.

('બકુલાભાભી' માથી)

હિ મતલાલ ચુ. શાહ

પૌરસ્ત્ય—પુરસ્ 'ઉપરથી, પૂર્વ પ્રદેશની પ્રજા. એટલે કે હિંદી પાશ્ચાત્ય—'પશ્ચાત્' ઉપરથી. પશ્ચિમ પ્રદેશની પ્રજા: 'પાશ્ચિમાત્ય' રાખ્દ અશુદ્ધ છે. કારણ કેરાખ્દો ગમે તેમ બનાવાતા નથી. વૈમનસ્ય—વિ+મનસ્ ઉપરથી; જેના ઉપરથી મન ઉઠી ગયું છે તે એટલે કે તકરાર.

૨૩. ચો ૨

એ ગર્વના તોરનો જીવાળ ઠંડો પડતાં મેં ચોર તરફ જોયું. તેના માથામાં વેદના થતી હશે એટલે બંને હોઠ જોર કરી દબાવવા છતાં મોંમાંથી દુઃખના સિસકારા નીકળતા હતા. તેના દિદાર જોઈ હું થંભી ગયો. મારો ઉત્સાહ અને આનંદ પણ થંભી ગયા. એકાદ ઝાડની ઓથેથી ગોળીબાર કરી 'વાહ મેં તો વાધ માર્યો.' એમ બોલી પોતાનીજ પીઠ થાપડી શિકારી ધવાયેલા શિકાર પાસે જઈ જુએ કે એ તો શિયાળ હતું ત્યારે તેના ચહેરા ઉપર નિરાશા છવાય

છે અને મનને ધક્કો લાગે છે. મારી પણ અત્યારે એવી જ સ્થિતિ થઈ. મેં તો માન્યું હતું કે ચોર કોઈ પહાડી પંખવાળો પંખળી હશે; અથવા કદાવર કાયાવાળો કાબુલી હશે; એને મોંડે છુકાની હશે, કમરે કટારી હશે અને આંખમાં ખુમારી હશે. પણ આ ધવાએલ આદમી તો હાડ પાંસળાંનો માળો હતો. શરીરમાં રક્ત માંસનું નામ ન હતું. શું જીવતે જીવતાંજ એને ગીધડાંઓ ચુંથી ગયાં હશે? તેનું મોં દયામણું હતું ને આંખમાં આજીજી હતી. હું મગરને મ્હાત કરવાની આશા રાખતો હતો પણ મેં તો માર્યું હતું મગતરૂં. વિવશતા અને અવશતાની મૂર્તિ સમા આ દુર્બળ આદમીને ધ્રાવલ કરવા માટે મને પશ્ચાતાપ થવા લાગ્યો. પહેલી જ દષ્ટિએ હું માપી ગયો હતો કે એ ચોર હોયજ નહિ.

હું વિચારમગ્ન ઉભો હતો. ન'તો બોલાવતો આગુઆગુ વસનારાં બોકોમે કે ન'તો બોલાવતો પોલીસને. એ જોઈ ચોરે જાંને હાથ જોડી રડતાં રડતાં કહ્યું. 'સાહેબ બચાવશો તોય તમે અને પકડાવી દેશો તોય તમે. હું ગરીબ પર રહેમ કરો.'

'અધ્યા! તું ચોર જેવો નથી જણાતો.' મેં મૌન અસહ્ય લાગવાથી વાતચીત શરૂ કરી.

'હા! માયાપ, મારા બાપદાદા ચોર ન હતા, હું પણ નથી, પણ આજેજ ન છૂટકેજ...' લાડીના ધા આગળ વેદના થવાથી તે આગળ બોલતાં અટકી ગયો.

'ન છૂટકે શા માટે?'

'સાહેબ ચાર ચાર દિવસથી પેટમાં અન્ન પડ્યું નથી. જ્યાં બીખ માંગવા જાઉં છું ત્યાં બધાં હડહડ કરે છે, 'મુંબઈનો મવાલી હશે.' 'વેશધારી બદમાશ હશે,' એમ કહી બારણેય ઉભા રહેવા દેતા નથી; પછી તમે જ કહો હું ચોરી ન કરું તો બીજું શું કરું?'

મારી ઇતેજરી વધવા લાગી: ચોરોના કલ્પનામય હલ્લાની હબકે અમારા નગરે કેટલાય બિખારીઓને ભૂખે માર્યા છે એનો મને ખ્યાલ આવ્યો. મેં પૂછ્યું 'ચાર દિવસથી અન્ન મળ્યું

નથી તો પછી પકડાઈ જોલમાં જતાં શા માટે ડરે છે ? ત્યાં કંઈ નહિ તો બે ટંક પેટપૂર ખાવાનું તો મળશે જ મળશે.’

સહાનુભૂતિભરી રીતે મને વાત કરતો જોઈ તેનામાં હવે હિંમત આવી હતી તેથી તેણે મને પૂછ્યું.

“સાહેબ તમે શ્રવણ અને દશરથ રાજની વાર્તા સાંભળી હશે.” તે અટક્યો, પણ અહીં એ વાર્તાને શો સંબંધ હશે તે નક્કી ન કરી શકવાથી હું મૂંગો જ રહ્યો. તેણે ફરી પોતાની વાત આગળ ચલાવી.

“સાહેબ એ શ્રવણને બે આંધળાં માખાપ હતાં. તે શ્રવણના પાછા ન ફરવાથી ‘શ્રવણ-શ્રવણ’ કરી ટવળી મચી હતાં. મારે પણ એવાંજ બે આંધળાં માખાપ છે. હું તેમનો શ્રવણ છું. હું પકડાઈ જઈ તો તેઓ પણ તેવીજ રીતે પ્રાણ કાઢે. માટેજ મને કેદખાનાનો ડર છે.

સાહેબ તમે કહેશો કે તો પછી ચોરી કરવા શા માટે નીકળ્યો હતો ? મારા પોતાનાજ પેટની વાત હોત તો તે ભૂખથી આગે આગે બળી શરીર ખાખ થઈ જત તોય હું ચોરી કરવા ન જત, પણ મારાથી ઘરડાં માખાપની આંતરડી કકળે તે જોયું જતું ન હતું તેથીજ.....વળી મેં ચોરી પણ એવી કંઈ મોટી કરી છે ? માત્ર બેજ મૂઠી ચણા ચોરી લાવ્યો છું. ભરૂંસો ન પડતો હોય તો ભો ઝડતી.’

ઝડતી લેવા જેટલી હવે મારામાં હોંશ ન હતી. હું ઉડા મનનમાં ડૂબી ગયો હતો. એવામાં પાસેથી પસાર થતી એક વિક્ટો-યાના અવાજે હું જાગી ગયો.

‘એય ગાડી.’

‘જી સાહેબ.’ કહી ગાડીવાળાએ ગાડી થોભાવી.

‘સવારી છે.’

ક્યાં જવું છે ?’

ડોક્ટર ખંડેરાવની ઈસ્પતાલે.’

ધાયલ શ્રવણને પાટાપુટી અંધાવી ઈસ્પિતાલમાં સુવાડી હું તેના બતાવ્યા મુજબ તેના માઆપને શોધવા નીકળ્યો. હું તેમને સાંત્વન આપવાને—તેમની માશી માગવા જતો હતો. રસ્તામાંથી એક કંદોઈની દુકાન ઉઘડાવી મેં મીઠાઈ પૂરીનાં પડીકાં પણ અંધાવી લીધાં હતાં.

હું નગરને સીમાડે તળાવ કાઠિના વાડિયામાં આવી ઊભો. ત્યાં ધણાય લૂલાં લંગડાં ને આંધળાં પાંગળાં માત્ર અરધાંપરધાં વસ્ત્રે નમ્રતા અને ટાઢ બંનેથી બચવા દ્વંદ્વીયાંવાળી સૂતાં હતાં. હું ઊભો ઊભો વિચારવા લાગ્યો “આવા અશક્ત શરીરોમાં પણ મવાલી અગર બદમાસો છૂપાઈ રહ્યા હશે એવો વહેમ લોકોને કેવી રીતે આવતો હશે?” મેં શ્રવણે આપેલી નિશાની મુજબ તેનાં માઆપ શોધી કાઢ્યાં. અંધ લોકો ખૂબ ચકોર હોય છે. તે મારા પગરવ ઉપરથી જ સમજી ગયાં કે હું તેમના તરફ જ જઈ રહ્યો છું.

‘કોણ છે?’ વૃદ્ધ આંધળાએ ટકોર કરી.

‘શ્રવણ તું આવ્યો?’ અંધ માએ પ્રશ્ન કર્યો.

‘ના. એ આપણો શ્રવણ ન હોય. ધરડી થઈ તોય તું શ્રવણનાં પગલાંને ઓળખી રહી નથી.’ વૃદ્ધે વૃદ્ધાને ઠપકો આપ્યો.

‘આ ચાર દહાડાના ઉપવાસે મારી શુદ્ધબુદ્ધ ઠેકાણે રહી નથી એટલે હું જૂલમાં પડી હોઈશ.’ વૃદ્ધાએ પોતાનો બચાવ કર્યો.

મેં પાસે જઈ એ વૃદ્ધ જોડાંના પગની ધૂળ માથે ચઢાવી.

‘કોણ છો તમે?’ બંનેએ ઇતેમ્મરીથી ફરી પ્રશ્ન કર્યો.

મારે શો પરિચય આપવો તે નક્કી ન કરી શકવાથી હું બોલ્યો ‘મને શ્રવણે મોકલ્યો છે.’

‘શા માટે?’

‘તમને પારણાં કરાવવા.’

‘તે ક્યાં છે?’

‘ઈસ્પિતાલમાં.’

‘ ધરિપતાલમાં !!! હાય હાય અમારા શ્રવણને શું થયું છે ? અમારા આંધળિયાની લાકડીને કોઈએ ભાંગી તો નથી નાખીને ? ’

‘ ના, ભાંગી તો નથી નાંખી પણ તે ધાયદ થયો છે. ’

‘ ધાયદ !!! કેવી રીતે ? ’

‘ તે ચોરી કરતાં પકડાયો હતો. ’

‘ કોણે પકડ્યો ? ’

‘ મેં. ’

‘ તેણે શાની ચોરી કરી હતી ? ’

‘ બે મૂઠી ચણાની. ’

‘ તમારે ચોર જ પકડવો હતો તો બે મૂઠીના ચણાના ચોર સિવાય બીજો એકે ચોર ન જડ્યો ? ’

મારે બોલવું ન હતું છતાં મારાથી બોલાર્થ ગયું. ‘ કાકા એ તો છી’ડે પકડાય તે ચોર, બીજા તો શાહુકાર. ’

કાકા ઉત્તેજિત થઈ ગયા ‘ હા હા, તેજ ચોર ને બીજા શાહુકાર. આ દુનિયા જિંધાં ચસ્માંથી જ જુએ છે. તે આખાં કોળાં શાકમાં જાય તોય બોલતી નથી, પણ તેનું નાનકડું બીજાને કોઈ ચોરી જાય તો દોડાદોડ કરી મૂકે છે. ’

મેં ધીમે ધીમે કાકાને શાંત પાડ્યા ને કહ્યું, ‘ મેં જે કંઈ કર્યું છે તે અજાણમાં કર્યું છે. એના બદલામાં તમે ગમે તેવો શાપ આપશો તોય હું હસતે મ્હોડે ઝીલી લઈશ. ’ કાકા પણ શાંત થયા. હું તેમને તેમના શ્રવણ પાસે લઇ ગયો. શ્રવણને પણ પછી ડોક્ટરે ‘ ઘરે જઈ શકશે. ’ એવી રજા આપી. એટલે હું એ ત્રણેને લઇ મારે ઘરે ગયો. શ્રવણને મારવા બદલ મેં પ્રાયશ્ચિત કર્યું. એનો અર્થ એ હતો કે એ ત્રણેને મેં પોતીકાં સ્વજન બનાવી ઘરમાં રાખ્યાં.

એ કાકા પાસે પાછળથી હું ઘણું શીખ્યો. સમાજમાં સાચા ચોર કોણ છે તેનો પરિચય પણ હું તેની વીતકકથાઓમાંથી પામી શક્યો. દર સાંજે તે મને તેની આપવીતી સંભળાવતા. એમાંની એક વાનગી અત્રે રજુ કરું છું.

‘મારી મા વિધવા હતી. તે દળણું દળી પેટે પાટા બાંધી જે કંઈ બચાવતી તે નગરના નગર શેઠની હવેલીએ જમા કરાવતી. મારી મા જેવી અનેક ધરડી ડોસીઓની થાપણુ એ શેઠને ચોપડે લખાતી. એક દિવસ એ શેઠે દેવાણું કાઢ્યું. પછી અમે બધાં રસ્તાનાં રઝળતાં બીખારી થયાં અને એ શેઠે તો થોડા જ દિવસમાં સ્ત્રીને નામે મોટી હવેલી બંધાવી. કહે બેટા! હવે ચોર કોણુ! આ પારકે પૈસે તાગડધિન્ના કરનાર શેઠિયા કે પેટની આગ બુઝવવા મૂઠી ચણાની ચોરી કરનાર શ્રવણુ?’

‘મારી મા મરવા પડી હતી. હું ને આ શ્રવણુની મા તેની પ્રાણુ આપી સેવા કરતાં. પેલા શેઠના દેવાળા પછી અમારી રોજ મજૂરી કરી રોજ ખાવા જેવી સ્થિતિ હતી. હવે માની માંદગીએ મજૂરી પણ છૂટી ગઈ. મેં માના દવાદાર અને ઘર ખર્ચ માટે થોડાક આપદાદાના વખતના જૂના સોનાના દાગીના વેચવા કાઢ્યા. હું ઝવેરીની દુકાને ગયો. તેણે ધરેણું લઈ કહ્યું ‘કાલે આવી દામ લઈ જજો. ત્યાં સુધીમાં હું એને ભટ્ટીમાં તાવી એની કિંમત કરી રાખીશ.’ ભોળોભટ્ટાક હું એ છળરમત સમજી ન શક્યો. બીજે દિવસે હું તેની દુકાને ગયો. મને જોતાં જ તે તાડૂકી બેઠ્યો ‘કેમ અત્યા મારા વિના બીજે કોઈ છેતરવાનો ન જડ્યો?’ ‘કેમ શેઠ, એમ કેમ બોલો છો?’ હું તો પૂછતો જ રહ્યો ન્યારે તે ધાંટા પાડી પાડી બોલવા લાગ્યા ‘લે આ બે રૂપિયા. સોનાના કહી પિત્તળનાં ધરેણું ભેરવવા આવ્યો હતો નહિ?’ મેં કહ્યું ‘પિત્તળનાં તો પિત્તળનાં-લાવે મારાં ધરેણું પાછાં.’ તેણે પિત્તળનો સળિયો બતાવી કહ્યું ‘લે લઈ જ, તારાં ધરેણું તો ભટ્ટીમાં ઓગળી સળિયો બની ગયાં છે.’ ન તો મેં સળિયો લીધો કે ન તો રૂપિયા. હું મૂગો ધેર આવ્યો. કહે હવે ચોર કોણુ? મારો શ્રવણુ કે એ ચોકસી?’

એવી એવી વાતો સાંભળ્યા પછી મેં મારી વકીલાત છોડી દીધી. મેં સાચા ચોરાને પકડી ઉઘાડા પાડવાનો ધંધો શરૂ કર્યો.

પ્રભુભાઈ પટેલ

૨૪. મા ધુ ક રી

૧. ફેઈસ પાઉડર

અનેક પરદેશી વસ્તુઓના આંધળા અનુકરણથી આપણે આપણી મૂર્ખાઈનું પ્રદર્શન કરીએ છીએ તેમાં આ ફેઈસ પાઉડરને પણ સ્થાન છે. પશ્ચિમના દેશોમાં જ્યાં અતિશય ઠંડી પડે છે ત્યાં ચહેરાની ચામડીના રક્ષણને અર્થે એ પદ્ધતિની કદાચ જરૂર પડતી હશે. (આપણે ત્યાં બાવાઓ નિત્ય પ્રભાતે સ્નાન પછી ભજૂત-રાખને પાણીમાં ભીંજવી શરીરે લગાવે છે તે પણ આ ચામડીના રક્ષણના ઉદ્દેશથી) જે કે આજે તો પશ્ચિમમાં પણ આરોગ્યના નવા વિચારોને લીધે આ કૃત્રિમતા સામે પોકાર ઉઠ્યો છે; પણ આપણા હવામાનમાં તો એ વસ્તુને ખીલકુલ જ સ્થાન નથી. તેને લીધે કેટલું નુકસાન થાય છે એ આ નીચેના લખાણથી જાણ્યા પછી જે આપણે કંઈ સમજીશું ?

દસ પંદર વર્ષ પહેલાં પાઉડરથી રંગેલા ચહેરા માત્ર નાટકો ને ભવાઈઓમાં જ નજરે ચડતા પણ આજ તો એની ચમકથી ચમકતાં મુખો ડગલે ને પગલે દેખાય છે. એની મદદથી કૃત્રિમ રીતે સૌન્દર્ય પ્રાપ્તિ કરવા ઈચ્છનારાઓ પોતાના સ્વાસ્થ્યને એથી પહોંચતી હાનિનો કંઈ વિચાર કરતા હશે ખરા ?

વિદેશોથી આવતા પાઉડરોનો મોટો ભાગ ખડી માટીનો બનેલો હોય છે, જે ચામડીને ખરાબ કર્યા વિના નથી રહેતા. આપણી ચામડીમાં નાનાં નાનાં અસંખ્ય છિદ્રો હોય છે જે એ કાર્ય કરે છે: એક તો અમુક અંશે પ્રાણવાયુ ખેંચવાનું ને ખીજું દૂષિત વાયુને બહાર કાઢવાનું. પાઉડર એ છિદ્રોને ઈંધી મૂકે છે એટલું જ નહિ, એમને સંકુચિત પણ બનાવી મૂકે છે ને પરિણામે રક્ષાસલા કુદરતી સૌન્દર્યનો પણ સહેજે નાશ થવા પામે છે.

આપણા ચહેરાની ચામડી નીચે અમુક એવી ગ્રંથિઓ રહેલી છે કે જે ક્રમ મુજબ કામ કરતી રહેતી હોવાથી ચહેરા પર એક

જાતની સ્તિગ્ધતા છવાઈ રહે છે. પાઉડરથી એ ગ્રન્થીઓ શિથિલ પડી જાય છે, ચહેરા પર શુષ્કતા આવી જાય છે, ને અકાળે કરચલી-ઓયે પડી જાય છે ડૉ. સ્ટૅન્લી તો જણાવે છે કે આપણી ત્વચા નીચે શરીરનું કીટાણુઓથી રક્ષણ કરતું એક જાતનું અમ્લતત્વ (acidity) આવેલું છે જેનો પાઉડરના પ્રયોગથી સમૂળગો નાશ થાય છે.

(આયુર્વેદ વિજ્ઞાન)

૨. ચત્રી પડવો

બળેવનો તહેવાર બીજે બધે આવણની પૂનમે ઉજવાય છે. પણ સુરતમાં આવણ વદ પડવાને દિવસે બળેવનો તહેવાર ઉજવાય છે. ને મેળો ભરાય છે. સુરતની આ એક વિશિષ્ટતા છે.

સુરત તૂટીને મુંબાઈ થયું છે. સુરતના ઘણા લોકો ત્યાં વસે છે. અગાઉ પણ સુરતના વેપારીઓ મુંબાઈમાં વસતા અને આવણ સુદ પૂનમે દરિયાની પૂજા કરી નાળિયેર ચઢાવી પોતાને વતન સુરત આવતા ને સુરતમાં પણ બીજે દિવસે તહેવાર ઉજવી તાપીનું પૂજન કરી નાળિયેર ચઢાવતા. આમ એક દિવસ મુંબાઈમાં ને બીજે દિવસ સુરતમાં, એમ બે દિવસ બળેવનો તહેવાર પાળતા; ત્યારથી સુરતમાં બળેવને બીજે દિવસે જ મેળો ભરાય છે અને બીજે દિવસે જ બળેવનો તહેવાર ઉજવાય છે.

પણ આવા ઘણા તહેવારે આપણા શહેરમાં હેતુ વિના માત્ર મોજમજ માટે ઉજવાય છે. જેમકે વાસી ઉતરાણ, કનકવાની વરસી, વાસી ચંદની, પડવો વગેરે શરદ પૂર્ણિમાને દિવસે ચંદ્રના અમૃતમય કિરણો ઝીલવા ગામેગામના લોકો ચંદનીમાં રાત્રે ફરે છે, જ્યારે સુરતમાં બીજે દિવસે એટલે પડવાને દિવસે એ ઉત્સવ ઉજવે છે; ધારી-ભૂસા (ફરસાણ) ની ઉજાણીઓ પડવાને દિવસે થાય છે અને એટલેથી ન ધરાતાં વાસી ચંદની પડવો પણ ઉજવે છે એ દિવસે સ્ત્રીઓ અને બાળકો સિવાય કિશોરથી માંડીને અતિવૃદ્ધ સુધીના પુરૂષો ‘ચન્ની પરવો આઘવો’ એમ કહી તેના હરખમાં ધારીભુસું ઉડાવવા માટે દાંત સાંક કરે છે, ને પૈસાની જોગવાઈ કરવા માંડે છે. (પ્રતાપ)

૩. દુનિયાનું અમૃત-દહીં

સભ્યતા અને કૃત્રિમતાના આ યુગમાં માણસને કેટલીક એવી વ્યાધિઓએ જકડી લીધી છે કે શરીર એ રોગોના ઘર જેવું બની ગયું છે. આજકાલ સેંકડે નેવું ટકા તો પેટની વ્યાધિઓથી જ પીડાતા હોય છે. એટલે એમના આહારમાં કોઈ એવું તત્વ ઉમેરાવું જોઈએ જે આમાંથી થોડોઘણો ચે ફ્રટકારો આપી શકતું હોય. આસામની એક સ્ત્રી કેવળ દહીં પર ૧૫ વર્ષો થયાં રહે છે. બલગારિયાવાસીઓનો ચે દહીં એ મુખ્ય ખોરાક છે. ડોક્ટર મેકનિકોફ તો દહીંને દુનિયાનું અમૃત કહે છે. એના જેવું બલપ્રદ ભોજન બીજું નથી. દૂધ કરતાં તે સાફ છે, કારણ દૂધમાં કીટાણુઓ જલદી પડે છે જ્યારે દહીંમાં હાઇડ્રોક્લોરિક અને લેક્ટિક એસિડ હોઈ તેના એટલો પ્રભાવ પડતો નથી, એટલુંજ નહિ પણ બીજા પદાર્થો તેની સાથે મળતાં તેમાંના કીટાણુઓ પણ નાશ પામે છે. એટલા માટેજ હિંદુશાસ્ત્રોમાં દૂધ પીને પ્રયાણ કરવાની મનાઈ કરી છે. ને પ્રયાણ વખતે દહીંને શુકનમાં ગણ્યું છે. બીજા ખટાશ શુક્રકીટાણુઓને નષ્ટ કરે છે, પણ દહીં આમ્લ અને મધુર હોઈ, તે પુષ્ટ કરે છે. અરધો શેર દૂધ જો બરાબર પચી રસમાં પરિવર્તિ થઈ જાય તો તેનું પોણો ઓ'સ માંસ બને છે. દૂધમાં દહીં કરતાં ઉપયોગી તત્વો છે. પણ તે સંપૂર્ણ પચાવી શકાય સારે જ. આજ તો શુદ્ધ દૂધ પણ ક્યાં મળે છે? અશુદ્ધ દૂધ ક્ષય જેવી વ્યાધિઓ ચે ઉત્પન્ન કરે છે જ્યારે દહીંને એવું કશું નથી.

દહીં એકલા સ્વાસ્થ્યની જ રક્ષા નથી કરતું. પરંતુ કેટલી ચે વ્યાધિઓમાં ઔષધ પણ બને છે. મેકનિકોફ તો અપચો, કબજિયાત, અજીર્ણ, ક્ષેજમાં આગ, શરીરનું પીળું પડવું, આળસ વગેરે જે રોગો જલદી છુટાપો લાવે છે તે સામે દહીં વાપરવાની ખાસ સલાહ આપે છે. એનાથી દાંત સાફ થાય છે ને તેમાં તાકાત આવે છે. શરીર પર મસળા નાખવાથી ચામડીની કુમાશ ને ગોરાશ વધે છે. શરીરમાંના વિષને તે જલદીથી બહાર આણે છે. દહીંમાં મધ નાખી દિવસમાં બે વાર પીવાથી શરીરનું બળ ને કાન્તિ અનેકગણી વધી જાય છે.

(આયુર્વેદ વિજ્ઞાન)

